

*Науково-документальна серія книг
«Реабілітовані історією»*

**Ігор Бринош
Едуард Петровський**

БІЛЬ МИНУЛОГО

Нариси з історії репресій 1930-х років
серед освітян Одеської області
(Іванівський район)

Одеса ◆ СМІЛ ◆ 2006

УДК 94(477.74)“1930”-058.566
ББК 63(4Укр-4Од)61-4
Б 879

Бринош Ігор Васильович, Петровський Едуард Петрович
Б 879 **БІЛЬ МИНУЛОГО: Нариси з історії репресій 1930-х років
серед освітян Одеської області (Іванівський район) /** Ред. кол.:
Л. В. Ковальчук та ін. — Одеса: СМІЛ, 2006. — 224 с., іл. 16 с.
— (Реабілітовані історією)

*Науковий редактор — **В. М. Хмарський,**
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України ОНУ ім. І. І. Мечникова*

*Одеська обласна редколегія
серії «Реабілітовані історією»:*

Л. Г. Білоусова, Є. М. Голубовський, О. В. Гонтар, Л. В. Ковальчук (голова),
С. В. Мартиновський, Г. О. Мисюк, Г. О. Разумов, Є. Л. Стрельцов,
А. І. Уйомов, О. В. Фесик, Б. Г. Херсонський

Книга висвітлює трагічні сторінки української історії – розвиток народної освіти в 1930-ті роки і масові репресії проти освітян. На прикладі сучасного Іванівського району Одеської області показано долі людей, які загинули або постраждали від тоталітарного комуністичного режиму, динаміку репресій, процес фабрикації неіснуючих контрреволюційних організацій та фальсифікацію слідчих матеріалів. Біографічні нариси написані на основі архівно-слідчих справ репресованих педагогів з архіву УСБУ в Одеській області та широкого кола доступних джерел.

Видання розраховане на науковців, педагогів, краєзнавців, студентів та широкий загал читачів.

ISBN 966-8127-55-2

© *І. В. Бринош, Е. П. Петровський, 2006*
© *Дизайн обкладинки — С. Г. Лобач, 2006*
© *Одеський академічний центр, 2006*

Слово вчителя

Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього. Це мудре висловлювання дало наснагу молодим історикам І. Бриношу і Е. Петровському розповісти нинішньому і майбутнім поколінням про долю репресованих освітян Іванівського району Одеської області. Чому саме освітян? Бо здавна відомо: учитель формує особистість, людину, а отже — і суспільство. Це добре розуміли фундатори тоталітарного режиму, тому і бачили в особі вчителя небезпечного ворога.

Користуючись архівними матеріалами, автори називають невідомі широкому колу прізвища тих, над ким радянська держава вчинила жорстоку, безпідставну розправу, наводять конкретні приклади проявів свавілля з боку влади та урядових установ. Факти вражають свідомість читача; вони виходять за межі здорового глузду. Авторі розуміють, що тільки оприлюднення правди може допомогти людству усвідомити: таке було, але не повинно повторитись.

Хвилюючими видаються мені нариси про долю окремих педагогів, свідчення родичів репресованих. Крім того, читачі довідаються про вигини освітньої політики радянської держави у передвоєнні роки.

На цих сторінках ми бачимо матеріали з архівно-слідчих справ, фотографії освітян тієї пори. Саме для цього створювалася книжка, і автори досягли своєї мети — увічнили імена репресованих працівників освіти Іванівського району, виконали свій високий моральний обов'язок.

Я впевнена, що І. Бринош та Е. Петровський довели своєю працею: ніяке втаємничення минулих злочинств не може стерти пам'ять про тих, хто піклувався про майбутнє нашої культури, віддав себе справі народної просвіти. І поки існує людство, збережеться на Землі високе почесне звання — Учитель.

Валентина Леонтіївна ВАСИЛЬКІВ,
заслужений вчитель України

Від авторів

Найбільшою цінністю демократичного правового суспільства традиційно вважається захищеність громадянина від будь-яких проявів свавілля з боку уряду і державних установ. Інші цінності сповідувала радянська тоталітарна система: уніфікувати всі сфери суспільного життя та підкорити їх волі держави і «вождя» – з такою метою «демократія» радянського зразка пропустила крізь страшні лабіринти репресивно-каральної системи мільйони своїх громадян різних національностей, віросповідань, професій. Масові репресії, що тривали протягом всіх десятиліть існування СРСР, мали утримувати суспільство у жорстких рамках офіційної ідеології.

Тоталітарній державі притаманні всеохоплюючий контроль над особистістю та вплив на неї через різноманітні установи, в першу чергу – через школу. Тому вчителство завжди перебувало під пильним наглядом відповідних радянських структур. З утвердженням в СРСР диктаторського режиму тиск на вчителів значно посилювався, багато з них потрапили під «класову», «національну» та іншу підозру. Апогеєм стала друга половина 1930-х років, коли представники сфери освіти в числі інших громадян зазнали масового фізичного винищення.

Ця книга являє собою спробу висвітлити окремі сторінки історії репресивної політики радянської влади щодо системи народної освіти на прикладі біографій педагогів Одещини, які у 1930-ті роки потрапили в лабети органів НКВС. За попередніми даними «Одеського мартиролога», у цей період по Одеській області були заарештовані 1540 представників сфери освіти, в тому числі 512 вчителів, 117 працівників адміністрації та 110 осіб з допоміжного персоналу [160: 94].

Репресії 1930-х років серед освітян Одещини ми розглянули на прикладі сучасного Іванівського району. У той час до його території належали

населені пункти одразу трьох районів: Янівського, Благоївського та Цебриківського. Іванівський район є показовим також з точки зору відображення полінаціональної специфіки Одеської області. В досліджуваний період там знаходились болгарські сільради Цебриківського району, українські та німецькі Янівського. Значну територію сучасного Іванівського району займав Благоївський болгарський національний район, в тому числі і його райцентр – село Благоєво. Мешкали в районі українці, росіяни, білоруси, євреї, греки, цигани та представники інших національностей. Такий строкакий національний склад населення зумовлював діяльність значної кількості національних шкіл.

Для максимально чіткої уяви про становлення територіальних меж Іванівського району доцільно розглянути його адміністративно-територіальний розвиток у 1920–1930-ті роки. Після жовтневих подій 1917 року на півдні України була створена Одеська губернія. 8 серпня 1920 року ВУЦВК затвердив у її складі шість повітів: Одеський, Ананіївський, Тираспільський, Балтський, Первомайський та Вознесенський. Повіти склалися з волостей. До Одеського повіту увійшли Северинівська, Велико-Буялицька, Мало-Буялицька і Білчанська волості. До Тираспільського – Євгенівська, Катаржинська, Понятовська. Наприкінці серпня того ж року губревком затвердив новий адміністративно-територіальний поділ Одеського повіту. Замість 45 волостей були створені 26 укрупнених. Велико-Буялицьку і Северинівську об'єднали у складі останньої, а з Мало-Буялицької, Кубанської і Кутузівської утворили Кутузівську волость.

У лютому 1921 року III губернський з'їзд постановив передати з Тираспільського повіту в Одеський Євгенівську волость. Водночас центр Кутузівської переносився в Малий Буялик (нині с. Свердлово). Розробка нового районування в Україні тривала до початку 1923 року. Одеська губернська адміністративно-територіальна комісія розділила повіти Одеської губернії за економічними та природно-історичними ознаками на 6 округів. Кількість населення в них становила 400–600 тисяч осіб. Повіти по можливості не дробилися, а об'єднувалися в райони з дотриманням норми населеності в 25–40 тисяч осіб [91].

7 березня 1923 року ВУЦВК затвердив новий адміністративно-територіальний поділ Одеської губернії – з округами та районами. До складу Одеського округу увійшов Янівський район (сформований з Понятовської, Білчанської та Євгенівської волостей), Северинівський (з Северинівської,

Мало-Буялицької та частини Усатівської волостей), Цебриківський (з Цебриківської, Малиновської і Катаржинської волостей).

У 1924–1925 роках у складі районів Одеської губернії відбулися деякі зміни. Северинівський район перейменували в Ленінський, а Янівський – в Тарасо-Шевченківський. У квітні 1926 року Ленінський район був розформований; шість його сільрад утворили Велико-Буялицький (пізніше – Благоївський) болгарський національний район, який об'єднав 27 населених пунктів з населенням 15000 осіб. Інші сільські ради передавались Янівському району; на початку вересня 1930 року його центр перенесли до Роздільної.

IV позачергова сесія ВУЦВК постановою від 9 лютого 1932 року утворила в Україні 5 областей, включаючи Одеську. До неї входили 46 районів та 4 міста обласного підпорядкування: Одеса, Єлисаветград (сучасне місто Кіровоград), Миколаїв, Херсон. У числі 46 районів були Благоївський, Роздільнянський та Цебриківський.

Постановою ВУЦВК від 22 січня і 17 лютого 1935 року кілька районів України були розукрупнені. До 50 районів Одеської області, що існували на той час, додали ще 20. Серед них був і Янівський район. До його складу увійшли 14 сільрад, що належали Роздільнянському району. Центр розташовувався у селі Янівка. Джугастрівську сільську раду вилучили зі складу Березівського району і приєднали до Янівського [175].

Під час ліквідації системи національного районування національні райони розформовували, а сільські ради передавали до інших районів України. Реорганізація районів відбувалася так, щоб у їхньому складі німці, поляки, болгари та інші національні групи становили меншість або принаймні не мали суттєвої чисельної більшості. За такими «принципами» розформовувалися і національні райони Одеської області.

Реорганізація Благоївського болгарського району відбувалася таким чином. До нього був приєднаний Янівський район у складі таких сільрад: Адамівської – з населенням 787 осіб, Олександрівської – 879, Гнатівської – 456, Северинівської – 1042, Шеметівської – 858, Волківської – 1054, Бузинівської – 1604, Джугастрівської – 1066, Петрівської – 727, Баранівської – 3151, Ново-Миколаївської – 1272, Силівської – 1290, Коноплянської – 2520, Янівської – 1865. У Благоївському районі передбачалося залишити такі сільради: Павлінську – з населенням 1483 особи, Лізінську – 859, Благоївську – 2986, Куяльницьку – 752, Кирківську – 2229, Ульянів-

ську – 1313, Кубанську – 1637. Район отримав назву Янівський з центром в селі Благоєво. Загальна кількість населення новоутвореного району становила 29830 осіб. За національністю вони ділились таким чином: українців – 18000, болгар – 8190, німців – 2000, представників інших національностей – 1640. Загальна кількість сільських рад становила 20 [156: 206]. Лише після Другої світової війни Янівський район було перейменовано в Іванівський. Село Червонознам'янка теперішнього Іванівського району до кінця 1930-х років мало назву Катаржино і входило до складу Цебриківського району. Так змінювалися межі районів та області.

Сьогодні Іванівський район – один з 26 адміністративних районів Одеської області. Його площа дорівнює 1171,16 кв. км. Він межує з Комінтернівським, Березівським, Ширяївським, Великомихайлівським, Роздільнянським та Біляївським районами. Загальна чисельність населення району становить 28,1 тис. осіб. На його території знаходяться 43 населені пункти. В освітній сфері працюють 22 навчальні заклади: 14 середніх шкіл I–III ступеню, 5 шкіл I–II ступеню, а також професійно-технічне училище. Загальна кількість учнів складає понад 4600 осіб, вчителів – близько 460. В районі діє 30 бібліотек, 3 музеї, 27 клубів і будинків культури та 7 медичних установ*.

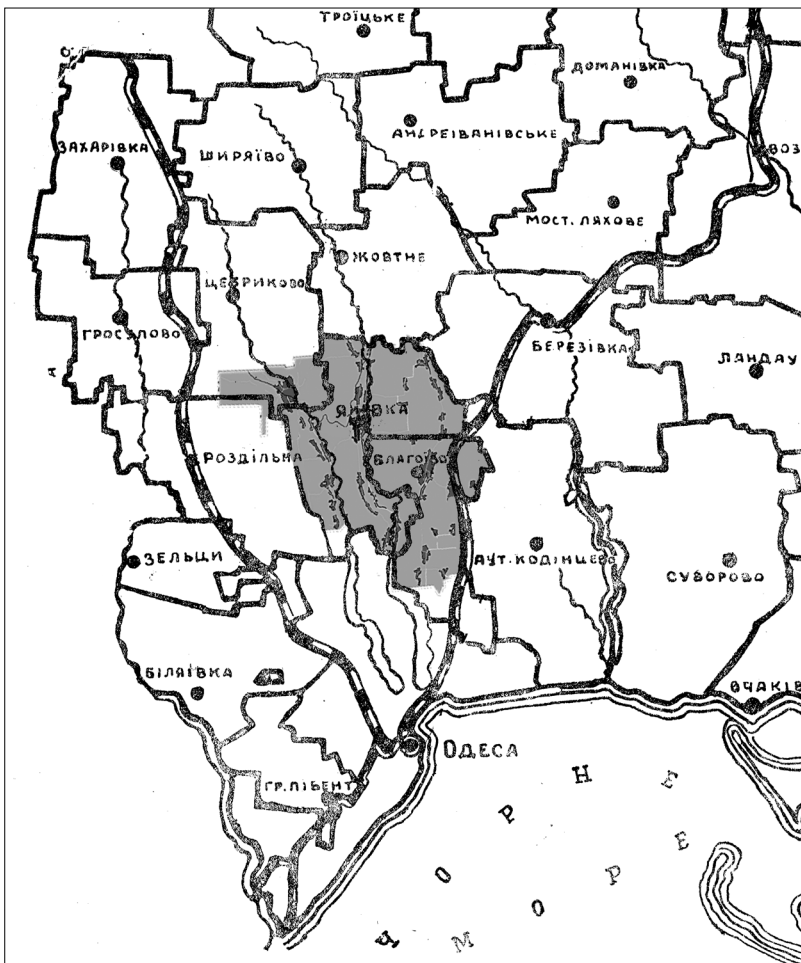
У цій збірці розповіді про долі вчителів викладені у вигляді нарисів. Вони структуровані за тематично-хронологічним принципом. У деяких з них паралельно розглянуто репресії проти інших людей, що їх разом із вчителями слідчі НКВС зарахували до різноманітних «контрреволюційних організацій». Зроблено також спробу простежити механізм фабрикації справ. Нариси ґрунтуються в першу чергу на матеріалах припинених архівно-слідчих справ архіву управління Служби безпеки України в Одеській області – документах попереднього слідства, рішеннях репресивних органів різних рівнів, документах часу реабілітації тощо. Широко використані документи з Державного архіву Одеської області, періодичні видання того часу, опубліковані у різноманітних збірках відомості щодо освіти. Надзвичайно цінними є спогади родичів репресованих вчителів. Джерельна база охоплює також значну кількість наукових праць, присвячених репресивній політиці радянської держави та розвитку освіти в 1930-ті роки.

* Дані наведено за інформацією сайту Одеської обласної державної адміністрації – <http://province.odessa.gov.ua>

Під час роботи над книгою виникли проблеми з доступом до архівних джерел. Деякі факти потребують подальшого уточнення та доповнення, тому автори не претендують на вичерпність свого дослідження.

Історична пам'ять про масові політичні репресії належить до тих сторінок історії, які жоден народ не має права забувати. Ми повинні не тільки знати про це явище, а й дати йому належну політичну, правову, історичну і моральну оцінку. Без цього неможливе духовне оздоровлення українського суспільства. Автори сподіваються, що такі публікації не тільки розкриватимуть історію репресій радянської влади проти освітян, а й застерігатимуть від майбутніх рецидивів тоталітарної свідомості.

Хочемо висловити подяку всім, хто допомагав у створенні книги та підготовці до друку, за конструктивні поради і слушні зауваження. Зокрема – директору Одеського академічного центру кандидату філологічних наук Л. В. Ковальчук, заслуженому вчителю України В. Л. Васильків, співробітникам архіву УСБУ в Одеській області, співробітникам Одеського академічного центру Н. В. Антюховій та О. Н. Габуєвій, рідним і друзям.

*Фрагмент карти Одеської області 1937 року.
Виділена територія сучасного Іванівського району.*

Розвиток освіти в умовах тоталітарної політики радянської влади у 1930-ті роки

Внаслідок національно-визвольної боротьби та встановлення радянської влади в Україні у 1917—1920 роках почалася докорінна ломка старої системи народної освіти. Більшовики прагнули побудувати принципово іншу школу, відкидаючи дореволюційний досвід. Почалося становлення нової моделі шкільної освіти, що мусила стати масовою і виховувати відданих партії і владі представників нового покоління. У перші роки існування радянської влади уряд України видав ряд декретів, які стосувалися народної освіти і школи: про утворення Народного комісаріату освіти, губернських і повітових відділів народної освіти (січень 1919); про підпорядкування всіх навчальних закладів Наркомосу (січень 1919); про відокремлення церкви від держави і школи від церкви (січень 1919); про скасування плати за навчання в школах (березень 1919); про запровадження української мови в школах (вересень 1920); про ліквідацію неписьменності (травень 1921) та інші.

У 1920 році прийнято таку систему народної освіти: дошкільні заклади для дітей віком від 4 до 8 років; єдина трудова школа для дітей віком від 8 до 15 років (школа I концентру — 1—4 класи, школа II концентру — 5—7 класи); професійні школи і технікуми для підлітків і молоді віком від 15 до 18 років; вищі навчальні заклади для молоді віком від 18 до 22 років. Існували також

навчально-виховні установи інтернатного типу (дитячі будинки, дитячі трудові колонії і комуни), школи фабрично-заводського учнівства, школи селянської молоді, робітфаки тощо. У листопаді 1921 року ЦК РКП(б) видав циркуляр «Про зв'язок партійних організацій з органами народної освіти». Згідно з цим документом партійні органи мали звернути особливу увагу на відділи народної освіти та політпросвіти. Передбачалося висунути для керівництва відділами народної освіти відповідальних комуністів, заслуховувати доповіді про їхню роботу на пленарних засіданнях, а всі основні заходи по освіті проводити через партійні обговорення [163]. Керівні освітянські органи поступово поповнювалися комуністами або людьми, відданими партії.

Тривала активна боротьба за ліквідацію неписьменності серед дорослого населення. Спеціально для цього в Україні було створено товариство «Геть неписьменність!», яке розгорнуло мережу пунктів і шкіл лікнепу з метою охоплення навчанням якомога більшої кількості людей. Боротьба з неписьменністю продовжилася і в 1930-ті роки, внаслідок чого були досягнуті значні успіхи. Перепис населення 1897 року засвідчив, що в українських губерніях Російської імперії налічувалося 72 % неписьменних. У 1939 році в Україні вже було зареєстровано тільки 15 % неписьменних у віці до 50 років. Це був найвищий показник по Радянському Союзу [133: 254].

В 1922 році був прийнятий «Кодекс законів про народну освіту в УСРР», який закріпив курс на підпорядкування школи ідеологічним настановам більшовицької партії. Оскільки школа становила найвагомійший ідеологічний інститут, влада прагнула не залишити поза впливом комуністичної ідеології жодну дитину. Метою виховання й освіти Кодекс оголошував «розкріпачення трудових мас від духовного рабства, розвиток їхньої самосвідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, з твердою волею, суспільно необхідною кваліфікацією, матеріалістичним світоглядом» [185: 245].

У 1920-ті роки системи народної освіти у союзних республіках дещо відрізнялися. У квітні 1930 року на Всесоюзній партійній нараді нарком освіти України М. Скрипник виступив з пропози-

цією уніфікації цієї системи на всій території СРСР, оскільки цього вимагав єдиний план господарської перебудови країни. Уніфікована система шкільної освіти передбачала початкову, семирічну і середню школи. 14 серпня 1930 року була прийнята постанова «Про загальне обов'язкове початкове навчання». Вона започаткувала наступну після ліквідації неписьменності грандіозну кампанію — «всенародний похід за всеобуч». Відповідно до прийнятих рішень, з 1932/33 навчального року почали відкриватись восьми, а потім дев'яті й десяті класи середньої школи. Перший випуск десятого класу відбувся в 1935 році [173].

У 1930-ті роки зберігалася тенденція попереднього періоду — динамічний розвиток мережі шкіл. У другій п'ятирічці в Україні було побудовано 1864 школи на 556 тисяч учнівських місць, завдяки чому вдалося ліквідувати третю зміну. Співвідношення між типами шкіл радикально змінилося. Більшість початкових шкіл перетворили на семирічки. Кількість середніх шкіл за п'ятирічку зросла майже в десять разів і в 1937/38 навчальному році сягнула 2531. У них навчалось близько третини учнів [133: 255]. Подібні зміни відбувалися і в областях. Якщо у 1936/37 навчальному році в Одеській області було 1665 початкових, неповних середніх та середніх шкіл з 315219 учнями, то вже наступного навчального року — 1684 з 323304 учнями [78: 53]. Загальна кількість шкіл у 1937 році становила 3025 (враховуючи одно- та двокомплектні, школи селянської молоді, робітничі факультети та школи фабрично-заводського учнівства) [74: 5]. Поліетнічний склад населення Одеської області (понад 60 національностей) зумовив існування тут значної кількості шкіл нацменшин: російських, німецьких, єврейських, болгарських, молдавських, грецьких та інших.

На момент створення Благоївського болгарського національного району там працювало 13 шкіл (8 болгарських, 4 українські, 1 німецька). Масову культурну роботу проводили 3 сільбуду, 3 хати-читальні, народний театр, 3 бібліотеки. Завдяки політиці держави, яка сприяла розвитку національних меншин, в Благоївському районі на 1936 рік вже діяло 16 початкових шкіл, 10 неповних середніх і 1 десятирічка, для якої в 1935 році збуду-

вали двоповерховий будинок. Близько 4000 дітей навчалися в районі рідною мовою. Проводилася велика робота по ліквідації неписьменності. Працювало 16 шкіл лікнепу, які охоплювали всіх неписьменних. У районному центрі побудували кінотеатр імені Георгія Димитрова, який вмщував 500 осіб. Там демонстрували звукові кінофільми, ставили театральні вистави болгарського народного театру та інших мистецьких колективів [182].

За два десятиліття існування радянської влади істотно змінилася чисельність та соціальний склад учительства. В 1927/28 навчальному році педагогічний колектив республіки нараховував 67 тисяч осіб. За наступне десятиліття він збільшився до 173 тисяч, тобто у 2,6 раза. Проте швидке кількісне збільшення вчительства не супроводжувалось підвищенням якості професійної підготовки. Вищу освіту мала лише п'ята частина педагогів, більшість вчителів (понад 100 тисяч) мала середню педагогічну освіту, а частина — навіть незакінчену середню. Змінився і соціальний склад учительства. У 1932 році за походженням серед них було 11 % робітників, 77 % селян, понад 11 % службовців, 6 % з духовенства і дрібної буржуазії. У 1937 році три чверті всіх вчителів становила молодь, яка одержала освіту в роки перших п'ятирічок. Серед педагогів було 40 тисяч комсомольців (майже четверта частина всіх працівників освіти). Половину всіх вчителів становили жінки. Переважна більшість учителів у 1936 році (понад 110 тисяч) працювала у сільських школах [152: 60].

Поступово посилюється ідейно-політична робота серед вчителів України. З 1930 року створюються товариства педагогів-марксистів, які ставили своєю метою «допомагати учительству в справі оволодіння марксизмом-ленінізмом», розвивати мережу гуртків по вивченню марксистсько-ленінської педагогіки та документів партії. Велику увагу влада приділяла змісту навчальних програм і підручників, особливо з гуманітарних предметів. У 1931 році ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про те, що початкова та середня школа «повинна виховувати покоління, здатне остаточно встановити комунізм». Вчителів зобов'язували дотримуватися апробованих програм і текстів підручників. Особливо контролювалося викладання історії. Предметом вітчизняної історії

вважалася історія СРСР. Під нею розуміли історію Росії з деякими відомостями про минуле інших національних республік. Історія України розчинилася в загальному курсі громадянської історії і поступово зникла як окремий предмет [133: 256]. Серед учителів і учнів в обов'язковому порядку пропагувалися праці Й. Сталіна. Такий метод виховання учнівської молоді формував віру у всесильність та непогрішимість «вождя всіх народів», породжував політичне безвілля й безумовну слухняність.

25 серпня 1932 року ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі». До 1 січня 1933 року Наркомос України мав переробити навчальні програми, щоб забезпечити «дійсно міцне і систематичне засвоєння дітьми основ наук». Головною формою навчальної роботи у школі став урок зі сталим складом учнів та стабільним розкладом. При навчанні використовувалося систематичне викладення матеріалу вчителем, самостійна робота учнів, лабораторні роботи, екскурсії. Почали проводити індивідуальний систематичний облік знань учнів.

Система освіти відчувала постійну нестачу вчительських кадрів, особливо в сільській місцевості. Динаміку дефіциту сільських вчителів можна чітко простежити по роках. Так, у 1930 році такий дефіцит становив 16,5 тисячі осіб, у 1931-му — 18,5 тисячі, а на 1932—1933 роки — вже 40,5 тисячі вчителів [140: 75]. Для виправлення ситуації створювались різного виду навчальні заклади для підготовки педагогічних кадрів. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 5 травня 1935 року «Про підготовку педагогічних кадрів, систему педагогічної освіти та мережу педагогічних установ» було встановлено два типи навчальних закладів: чотирирічні педагогічні інститути для підготовки вчителів середньої школи та дворічні учительські інститути для підготовки учителів неповної середньої школи. Посилювалась підготовка вчителів через заочну і вечірню форми навчання. Значну кількість педагогічних кадрів готували відновлені у 1932—1933 роках університети та педагогічні курси з різним терміном навчання при обласних відділах народної освіти.

Надзвичайно тяжким було матеріальне становище вчителів. Постійною проблемою були затримки заробітної платні, перебої

в постачанні продовольством, незабезпеченість житлом та відсутність необхідних побутових умов для життя і праці. Педагоги України отримували за свою складну працю заробітну платню на 40 % нижчу, ніж у Росії. 9 квітня 1936 року РНК СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про підвищення заробітної платні вчителям та іншим шкільним працівникам». Заробітна платня встановлювалась залежно від освіти, педагогічного стажу і кваліфікації. Була введена також оплата роботи класного керівника. Становище сільських вчителів було більш тяжким внаслідок дій різних уповноважених, які залучали їх до проведення різноманітних кампаній (хлібозаготівлі, колективізації тощо). Вчитель на селі опинився в центрі уваги місцевих органів влади, виконував функції пропагандиста та агітатора. Його життя максимально регламентувалось, централізовано спрямовувалось на виконання вказівок.

Вбачаючи у церкві ідейного супротивника та конкурента, партія й уряд повели проти неї нищівну боротьбу. Антирелігійна пропаганда у школах України набрала особливого поширення з кінця 1920-х років. У 1929—1930 році було запроваджено систему антирелігійного виховання, в арсеналі якої переважали заборона та утиск. Таку роботу очолила Спілка войовничих безвірників. Зростав дитячий антирелігійний рух. В УРСР понад 200 тисяч юних безвірників разом з вчителями брали участь у різноманітних кампаніях: влаштовували антиріздвяні та антивеликодні карнавали, безвірницькі свята, куточки безвірника, диспути, лекції й доповіді по відповідній тематиці, вечори та вистави антирелігійного змісту [140: 54; 185: 250]. Відтоді було заборонено працювати в школах віруючим вчителям, і по країні прокотилася хвиля звільнень. Радянський Союз у 1920—1930-ті роки намагався викоринити релігійну ідеологію і всупереч бажанню мільйонів людей замінити її новою «релігією» — атеїстичною.

Влада розглядала школу як одну з найважливіших ідеологічних інституцій, покликаних забезпечити виховання мільйонів школярів у дусі відданості більшовицькій партії і комуністичним ідеалам. Головним інструментом у цьому процесі було вчительство. Педагогічні кадри, що залишились від старого ладу, не влаштовували владу ні кількістю, ні своїм світоглядом. По-

ступово створювався новий тип викладачів, здатних сприймати і проводити політику партії й уряду. Система освіти все більше пролетаризувалась та політизувалась.

Наприкінці 1920-х років стала наявною недовіра радянської влади до вчителів, особливо сільських, адже близько половини з них походили із заможних верств населення та духовенства. В результаті серед сільських вчителів (незважаючи на гострий дефіцит педагогічних кадрів) розпочинаються погроми і чистки. «Культурний фронт» був перетворений радянською владою в арену жорстокої класової боротьби. Протягом 1928 року в селах України було звільнено і заарештовано 528 вчителів, примусово переведено на іншу роботу 488, «добровільно» переведено 4202 [140: 63].

В 1929 році ситуація в Радянському Союзі змінюється. Цей рік «великого перелому» дійсно став страшним поворотом у розвитку країни, в тому числі й освіти. У школах різко посилилася ідеологізація навчання. В березні 1930 року секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання «Про дітей куркулів у початковій, середній, вищій школі». За його рішенням, діти куркулів повинні були продовжувати навчатися у школі, якщо навіть їхні батьки виселені за межі України. Виняток становили ті, хто мав ворожий вплив на решту дітей. Куркульські діти, які «не перевиховувались», до школи не приймалися. Штучне розпалювання класової боротьби на селі призвело до різких соціальних змін у складі учнів шкіл. На початку 1930-х років у порівнянні з 1920-ми роками значно збільшився прошарок дітей колгоспників; відповідно зменшилась чисельність дітей «розкуркулених», «підкуркульників», сільських священиків тощо. Вони були вигнані зі школи незважаючи на прийняті рішення. Так сталося й з вчителями. Як стверджував Л. Каганович, розпочався курс на те, щоб «вигнати нездатних і шкідливих, розстріляти, вислати на Соловки тих, хто займається шкідництвом і зриває наше соціалістичне будівництво, і поставити замість них пролетарські кадри» [140: 63].

Надзвичайно тяжкі наслідки для розвитку освіти в Україні мала кампанія по боротьбі проти «українського буржуазного націоналізму». Головними його носіями зробили інтелігенцію, в тому числі освітянську. В УСРР розпочинається низка політич-

них процесів, започаткована справою Спілки визволення України (СВУ). Наприкінці 1929 року було заарештовано 45 ні в чому не винних представників української інтелігенції. Керівником міфичної організації оголосили відомого вченого, віце-президента Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) С. О. Єфремова. Серед членів керівного центру — вчителі В. Ф. Дурдуківський, О. З. Гребенецький, науковий співробітник ВУАН А. В. Ніковський, професор І. Ю. Гермайзе, академік М. В. Слабченко та інші [152: 15]. Пізніше сотні освітян за звинуваченнями у приналежності до СВУ звільнили з роботи або репресували.

На 1930 рік майже всі вчителі УСРР «для покращення керівництва ними» були об'єднані в спілку Робос. За її межами залишилося всього 1,8 % вчителів. Керівництво спілки повністю підтримало сталінську теорію загострення класової боротьби і зробило все, аби розвинути її. Виступаючи на V Всеукраїнському з'їзді спілки Робос (лютий 1932 року), її голова М. Кока обгрунтував цю злочинну теорію стосовно освітян. Він проголосив: «На ділянці науки і освіти з розвитком подальшої ліквідації решток експлуататорських класів загострюється класова боротьба. Ті, хто гадає, що в період переходу до безкласового суспільства спадатиме класова боротьба, дуже помиляються» [140: 74]. Звичайно ж, ці категоричні висновки не минули без сліду для освітян України. Трагічно склалася доля трьох довоєнних наркомів освіти республіки, які керували процесом українізації. Найвагомішим наслідком цього процесу стало піднесення національної свідомості інтелігенції. Це не тільки перешкоджало, а й принципово суперечило зміцненню тоталітарного режиму в країні. Приборкання активізованої діяльності вчительства, яке усвідомлювало себе як носія національної свідомості народу, було вирішено у характерний для тоталітарної держави спосіб — масові політичні репресії. Репресований Г. Гринько, який очолював Народний комісаріат освіти (НКО) до 1922 року; О. Шумський звільнений з посади у 1927 році і репресований у 1946-му. З 1927 по 1933 рік НКО УСРР очолював М. Скрипник; за звинуваченням у націонал-ухильництві та перегибах у проведенні політики українізації 28 лютого 1933 року його звільнили з посади, і не витримавши

гонінь та несправедливих звинувачень, колишній нарком заподіяв собі смерть. Відсутність людини, з якою ототожнювався «ухил», не припинило, а навпаки — посилювало боротьбу з освітянами. Установи освіти оголошували «гніздами націоналістів-контрреволюціонерів» і піддавали чисткам.

Після М. Скрипника наркомом освіти став В. Затонський, який повністю виконував всі вказівки з Москви. Він розпочав своє керівництво НКО із генеральної чистки всіх управлінь народної освіти. Було звільнено з посад 200 працівників НКО, 90 % завідуючих відділами облВНО, 100 % завідуючих відділами райВНО. На місцях звільнили понад 4000 вчителів [140: 90]. Різними методами й формами тиску видаляли з освіти тих, хто міг внести в школу антирадянські ідеї. За допомогою доносів та наклепів виявляли вчителів, що висловлювали «ворожі погляди». Їх викривали як «агентів класового ворога». Як притуплення політичної пильності та ворожі контрреволюційні дії кваліфікувались будь-які упущення в роботі вчителів і директорів шкіл, навіть випадки хуліганства та порушення дисципліни школярами.

В серпні 1933 року Одеський обком КП(б)У прийняв постанову, в якій відділ пропаганди зобов'язувався разом з органами Державного політичного управління (ДПУ) «провести ретельну чистку керівних кадрів обласного, міського та районних відділів народної освіти з метою очищення їх від націоналістичних елементів» [199: 255]. У грудні 1933 року в системі облВНО провели «чистку» партосередку, під час якої виключили з партії та звільнили з посади багатьох керівників. Зокрема, це були завідуючий Т. М. Внуков, його заступник П. І. Гудзь, керівник спілки Робос Д. І. Солтус та інші. У ході виконання постанови на місцях створювались спеціальні комісії, які збирали компрометуючий матеріал на конкретних осіб. На зборах, скликаних з приводу проведення «чистки» в установі, члени комісії проводили своєрідне розслідування, змушуючи людей оприлюднювати власні погляди та факти особистого життя. Обов'язковими були виступи колег по роботі і взагалі осіб, які могли щось повідомити стосовно опитуваних. Якщо людина не проходила «чистку», в неї відбирали партійний квиток і автоматично звільняли з роботи.

Нарком освіти В. П. Затонський намагався переконати громадськість у тому, що в середовищі освітян триває боротьба з «класово ворожим елементом». Виступаючи на пленумі Ради національних меншин у серпні 1933 року, новий нарком бідкався з приводу того, що «навколо залишилося ще чимало куркулів, махновських, петлюрівських і денікінських послідовників». За його розрахунками, «класово ворожі елементи» серед українського вчителства дорівнювали 9,5 % загальної чисельності [113]. Трохи пізніше, на листопадовому (1933 року) об'єднаному пленумі ЦК й ЦКК КП(б)У нарком підвищив частку «класово ворожих елементів» серед учительства до 30–40 %. З огляду на те, що чисельність учительських кадрів дорівнювала в Україні в першій половині 1930-х років 140 тисяч, кількість потенційних «ворогів» сягала 50 тисяч осіб. В цьому ж виступі В. Затонський торкнувся «амортизації» учительських кадрів. «Дехто з них помирає, декого ми самі виганяємо, кого ДПУ забере», — заявив під сміх присутніх нарком [165: 76].

Перші підсумки широкомасштабної чистки серед вчителів були підведені на XII з'їзді КП(б)У у 1934 році. На ньому відмічались великі успіхи цієї кампанії в наукових та освітніх установах республіки. Заступник наркома освіти А. Хвиля похвалювався: «минулого року ми провели велику боротьбу за очищення учительської армії від класово ворожих елементів — петлюрівців, махновців, білогвардійців, куркульських недобитків» [141: 122]. Сталіну це явно сподобалось. В Україну полетіла його телеграма: «Нарешті от починаєте братися за справу по-більшовицькому... До нас дійшли чутки, що вжиті заходи вважаються у вас достатніми. Якщо це вірно, то така політика може погубити всю справу. По суті проведені вами заходи — тільки перший крок» [140: 91]. Щоб домогтися контролю над духовним життям суспільства, радянська влада і надалі в спілкуванні з інтелігенцією надавала перевагу репресивним заходам.

Тоталітарна система розпочала масові репресії після пленуму ЦК ВКП(б) в лютому — березні 1937 року. Під час пленуму заарештували М. Бухаріна і О. Рикова. Сталін оголосив, що країна опинилася у надзвичайно небезпечному становищі через

підступну діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів. На основі підписаного ним 2 липня 1937 року рішення ЦК ВКП(б) з'явився оперативний наказ по НКВС СРСР за № 00447, за яким у найближчі чотири місяці підлягали викриттю й репресуванню 269 тисяч «ворогів народу». Із них 76 тисяч зарахували до першої категорії (розстріл), 193 тисячі — до другої (ув'язнення в тюрмі або таборі) [177]. В Одеській області мали бути репресовані 4,5 тисячі осіб, з них по першій категорії — 1 тисяча і по другій — 3,5 тисячі [117: 328].

11 серпня 1937 року за вказівкою ЦК КП(б)У в газеті «Комуніст» з'явилась передова стаття, в якій зазначалося: «Не можна забувати, що до лав учителів пролізли чужаки, вороги, троцькістсько-бухарінські фашисти. Не можна забувати того, що є факти проникнення антинародних впливів у школи. Очищаючи органи наросвіти і педколективи від ворожих недобитків, парторганізації зобов'язані водночас подбати про те, щоб налагодити належну постановку політичного виховання вчительства» [141: 122]. Команду сприйняли з готовністю. Чергова чистка серед вчителів України була грандіозною. Пройшли погроми майже у всіх школах республіки, в тому числі сільських. За один лише вересень 1937 року звіди до НКО УРСР надійшло 6 тисяч заяв-доносів на вчителів, по яких негайно приймалися оргвисновки. На лютий 1938 року в центральному органі наросвіти зібралося близько 6,5 тисяч заяв від учителів про безпідставне звільнення з роботи. Всього за 1933—1937 роки в Україні було звільнено зі шкіл 24 тисячі вчителів.

Паралельно зі звільненнями велика кількість вчителів стали жертвами політичних репресій. У вересні 1937 року був розгромлений Народний комісаріат освіти України. Зняли з посад 5 начальників відділів, декого з інших відповідальних працівників. Деякі відділи залишилися практично порожніми. Заарештували і наркома освіти В. П. Затонського.

Надзвичайно постраждав від масових репресій і Одеський обласний відділ народної освіти. Лише за один неповний рік тут змінилося п'ять завідуючих. Четверо з них стали жертвами репресивної системи. Наприкінці 1936 року з посади завідуючого

облВНО зняли Івана Савича Ісаєва. Він став редактором газети «Чорноморська Комуна». 12 липня 1937 року його заарештували як «учасника троцькістської терористичної організації». 23 вересня того ж року виїзна сесія військової колегії Верховного суду СРСР засудила І. С. Ісаєва до розстрілу. По одній справі з І. С. Ісаєвим були розстріляні завідуючий сектором середніх шкіл облВНО Наум Сергійович Каневський та завідуючий сектором політпросвіти облВНО Олексій Павлович Вірський [17]. Не витримавши несправедливих звинувачень, скінчив життя самогубством наступний керівник облнаросу Захарій Семенович Фіалковський. Одразу після смерті З. С. Фіалковського тимчасово виконуючим обов'язки завідуючого облВНО призначили Йосипа Рувиновича Брусиловського. 2 серпня 1937 року його також заарештували, а 23 вересня засудили на виїзній сесії військової колегії Верховного суду СРСР до вищої міри покарання [13]. 25 червня 1937 року на посаду завідуючого облВНО перевели секретаря Піщано-Бродського РПК Назара Прокофійовича Коваленка. Йому теж не вдалося довго втриматися на цій посаді. Ставши жертвою наклепів, доносів і партійних звинувачень, 14 листопада 1937 року Н. П. Коваленко був заарештований як учасник «контрреволюційної право-троцькістської терористичної організації». 28 грудня 1937 року на виїзній сесії військова колегія Верховного суду СРСР у Києві засудила його до розстрілу, який на підставі постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року того ж дня виконали [16]. Лише Івану Демидовичу Ігнатенку, який змінив Н. П. Коваленка, вдалося уникнути репресій.

Паралельно тривали арешти й інших працівників відділів народної освіти. 26 червня 1937 року заарештували директора історико-археологічного музею та завідуючого атестаційною комісією вчителів при облВНО Т. М. Внукова, 7 липня — завідуючого міськВНО М. Т. Переяслова, 24 липня — першого заступника завідуючого облВНО С. І. Приходька, 11 серпня — завідуючого шкільним відділом міськВНО С. Р. Сухого, 18 серпня — інспектора кадрів облВНО К. М. Файнберг, 29 вересня — завідуючу сектором початкової школи облВНО В. К. Лянну та секретаря методкабінету облВНО О. Я. Чебанюк. Багатьох інших працівників

звільнили, частину пізніше репресували. 13 грудня 1937 року заарештували завідуючого відділом школи і науки Одеського обкому КП(б)У І. Ф. Бучка. Його попередника на цій посаді В. А. Сахна репресували ще 11 квітня 1937 року.

У 1938 році облнарос також зазнав значних кадрових втрат. Плильність кадрів зумовлювалася не лише звільненнями. Органи НКВС репресували викладача школи для дорослих при облВНО Є. І. Поривайка, методиста облВНО Д. П. Решетнікова, лектора курсів Р. А. Пікмана, інспектора Г. С. Кононцеву, начальника відділу будівництва облВНО М. О. Кибальника, інструктора-методиста О. Ф. Пасічника та інших. Репресували також дружин керівників облВНО, зокрема, Ксенію Ісаєву-Лазареву, Анастасію Внукову, Марію Приходько-Кліз, Таїсію Вірську, Раїсу Байтальську та інших. Внаслідок масових репресій в органах народної освіти загострилась кадрова проблема. Завідуючий облВНО І. Д. Ігнатенко, звертаючись до секретаря Одеського обкому КП(б)У М. І. Кондакова, просив дозволу призначити в апарат облВНО значну кількість директорів одеських шкіл [77: 121].

Масові політичні репресії торкнулися і районних відділів народної освіти, в тому числі Янівського та Благоївського. Внаслідок постійних шельмувань з боку партійних органів на початку 1938 року був звільнений і засуджений завідуючий Янівським райВНО Мойсей Меєрович Турок. 26 листопада 1937 року трійка при УНКВС по Одеській області прийняла рішення про розстріл інструктора-методиста Фрідріха Івановича Мюнха.

У 1937—1938 роках органи НКВС розгромили відділ народної освіти в Благоївському національному районі. Репресували завідуючого С. Т. Чукова та інспектора-методиста М. М. Мальчева. Інших співробітників після переслідувань звільнили. Як відзначалося 8 серпня 1938 року на нараді завідуючих районними відділами народної освіти, Благоївський райВНО складається повністю з нових кадрів. Та їх було недостатньо. Наприклад, інструкторів-методистів повинно бути два, але працював лише один, — зайве пояснювати, з яких причин [76: 23].

Окрім керівників районних відділів народної освіти жертвами тоталітарної системи стали понад 30 вчителів теперішнього Іванів-

ського району Одеської області. Внаслідок масових репресій органи освіти постійно були змушені переводити вчителів з однієї школи до іншої. Багатьох не допускали до педагогічної роботи по наслідках атестації або через наявність репресованих родичів [76: 25].

Наприкінці 1930-х років було остаточно згорнуто програму національно-культурного розвитку національних меншин України. У квітні 1938 року ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про реорганізацію шкіл на Україні», яка кваліфікувала створення навчальних закладів національних меншин як «насадження» осередків «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей». Функціонування національних шкіл визнавалося «недоцільним і шкідливим» [165: 76]. Виходячи з цього, школи та інші учбові заклади, в яких навчання проводилося мовами національних меншин, ліквідовувались. Німецькі, болгарські, польські, грецькі та інші школи Одеської області реорганізовувались у школи звичайного типу з викладанням українською та російською мовами. Влада прикривалася заявами батьків про труднощі, які виникали у подальшому навчанні дітей після закінчення школи через незнання української та російської мови. Реорганізацію передбачалось завершити до серпня 1938 року, тобто менш ніж за п'ять місяців [150].

Виконуючи рішення Одеського обкому КП(б)У «Про реорганізацію шкіл національних меншин», Благоївський партійний комітет на засіданні від 26 квітня 1938 року постановив: «враховуючи бажання та прагнення батьків і учнів навчатися в російських і українських школах, реорганізувати наявні окремі німецькі, болгарські, грецькі національні школи в українські та російські». Реорганізацію у районі планувалося провести до 15 серпня. Із зазначених у документі 20 національних шкіл передбачалося перетворити в російські 16 болгарських, 2 німецькі (неповну середню і початкову) та одну грецьку в селі Свердлово. Початкова німецько-українська школа в колгоспі імені Кірова реорганізовувалась в українську.

Насправді ліквідація національних шкіл проводилася без будь-якої пояснювальної роботи, поспіхом, без матеріального і технічного забезпечення навчального процесу. Більшість вчителів національних шкіл переводили на інше місце роботи

або на перекваліфікацію, частину звільняли через неможливість подальшого використання — і вони ставали предметом зацікавленості органів НКВС. 52 вчителі з реорганізованих шкіл Благоївського району підлягали направленню на перепідготовку на 2—3 місяці [79: 56]. Після проведення цих заходів в районі не вистачало 32 вчителів, в тому числі 7 предметників та 22 класоводи. (Слід зауважити, що вчителів у районі з багатьох причин не вистачало і раніше; так, у 1937/1938 навчальному році в одній із шкіл бракувало 5—6 педагогів — вчителів української, російської, німецької, болгарської мови. Нестача мовників, істориків, географів була традиційною для тих часів). На 1 вересня 1938 року для реорганізованих шкіл Благоївського району потрібно було завезти 12896 підручників російською мовою, але завезли лише 5309 [78: 91]. І це стосується не лише Благоївського і Янівського районів, а відбиває загальний стан видання і постачання підручників в Одеській області і в цілому по Україні.

На підставі вказівок Одеського обкому КП(б)У від 21 квітня 1938 року про реорганізацію національних шкіл Янівський райком КП(б)У вже 26 квітня постановив перетворити існуючі у районі німецькі школи на українські та російські. Так, в українські були перетворені: Коноплянська НСШ (120 учнів), Волківська НСШ (162 учні), Шеметівська ПШ (51 учень), 2-га Курсаківська ПШ (30 учнів), Богунська ПШ (38 учнів), Блонська ПШ (58 учнів). Реорганізації в українські підлягали і об'єднані німецько-українські школи: Гудевичівська ПШ (68 учнів — 47 німців, 21 українець), Силівська ПШ (35 учнів — 20 німців, 15 українців), Козлівська ПШ (76 учнів — 53 німці, 23 українці), Бугаївська ПШ (38 учнів — 18 німців, 20 українців). Богнатівську початкову школу (38 учнів) перетворили в російську з поширенням навчання на дітей сусіднього радгоспу [79: 186—191]. Приміщення реорганізованих шкіл у більшості випадків залишалися за новими, інколи їх передавали під будинки для вчителів. Більшість колишніх працівників переводили до інших шкіл району, переважно українських, розбавляючи вчительські колективи німецькими педкадрами. Жодного разу на нове місце не направляли

разом двох вчителів з ліквідованих національних шкіл. Декого залишили на попередньому місці або відправили на пенсію за станом здоров'я.

Подібні заходи здійснювались у масштабах всієї країни.

Таким чином, розвиток освіти в 1930-ті роки мав двоїтий характер. З одного боку, реформа школи дозволила в короткий період досягти суттєвих позитивних змін: ліквідація неписьменності, розбудова мережі шкіл для охоплення навчанням дітей шкільного віку; створення чіткої навчальної системи від початкової школи до вищої та її уніфікація на всій території країни. З іншого боку, він відображав політику радянської влади, спрямовану на усталення тоталітарних методів управління державою. Саме в той період почалося повне підкорення школи ідеологічним інтересам влади та перетворення її у дійовий інструмент впливу на масову свідомість населення. Це досягалось через створення відповідних програм, методик та підручників, виховання «ідейно витриманих» кадрів, суворий контроль навчального процесу з боку партійно-державних установ. Але найефективнішим способом досягнення мети радянська влада вважала засоби примусу, чільне місце серед яких посідав терор. Освітяни дуже постраждали від масових репресій 1930-х. Представники всіх ланок системи народної освіти, від наркома до рядового вчителя, стали жертвами репресивно-каральної системи. Як наслідок — катастрофічно знизилась якість навчання, було закладено принципи консервативної авторитарної освіти, відбувалося нівелювання свідомості людей у масовому масштабі та знищення національних рис народів України.

Представник «ворожої» національності

Переслідування за національною ознакою були невід'ємною складовою частиною репресивної політики радянської держави. У 1930-ті роки вони набули характеру масових і завдали невинної шкоди національно-культурному розвитку багатьох народів СРСР. Строкатий національний склад населення півдня України зумовив широкомасштабні операції органів НКВС по ліквідації на цій території німецьких, польських, болгарських, румунських та інших «контрреволюціонерів». Так були знищені німецькі колонії, що існували в Причорномор'ї з XVIII століття, більшість німців заарештували, стратили, кинули до таборів або вислали в Казахстан, в Сибір, на Урал. За попередніми підрахунками по базі даних «Одеського мартиролога» у категорії підслідних з 33909 осіб 4689 становили німці [160: 96], а у категорії спецпоселенців з більш ніж 33000 осіб німці становили приблизно дві третини.

Історія німецьких колоністів на півдні України у різні часи була неоднаковою. У XIX столітті відбувався бурхливий розвиток поселень, жителі яких з успіхом займалися різними промислами, сільським господарством, торгівлею. Збагачуючись самі, вони розвивали цей регіон, привносячи свій досвід, працелюбність та наполегливість у скарбницю багатонаціонального краю. Імена Вільгельма Санценбахера, Йогана Гена, Карла Фалька, Вільгельма Генцлера були відомі далеко поза межами Одеси і навіть України. Німецькі села вигідно відрізнялись від тих, де мешкали

* На матеріалах справи № 4032-п архіву УСБУ в Одеській області

представники інших національностей. Завжди чепурні, охайно доглянуті, вони символізували добробут і заможне життя своїх мешканців, зайвого разу нагадували проїжджим, чого можна досягти невтомною працею.

Минув час, все змінилося. Перша світова війна, революції, громадянська війна, голод та інші негаразди негативно вплинули на розвиток всієї держави. Не обминули вони і її німецьке населення. На зміну російському самодержавству прийшла влада більшовиків, яка по-своєму бачила майбутнє країни. Почався довготривалий експеримент: перетворення суспільства з капіталістичними елементами розвитку на соціалістичне з повною ліквідацією приватної власності та зрівнялівкою економічних можливостей. Проголошене у 1920-ті роки забезпечення прав національних меншин, що населяли Радянський Союз, призвело до утворення національних районів: німецьких, болгарських, грецьких, єврейських. На території Одещини було створено три німецькі райони, у яких в 1930-ті роки мешкало понад 50 тисяч осіб. Загальна кількість німців у краї становила 120 тисяч. Національні райони були штучним утворенням і лише приблизно окреслювали території компактного проживання німецького населення. Значна кількість німецьких колоній залишилася поза межами Спартаківського, Зельцьського та Карл-Лібкнехтівського районів.

Однією з головних складових політики «коренізації», проголошеної в 1923 році на XII з'їзді ВКП(б), стало сприяння розвитку культурного життя національних меншин. У 1920-ті роки з'явилася мережа шкіл, де вони могли навчатися грамоти. Створювалися німецькі культурні товариства, діяв німецький робітфак, перетворений у 1931 році на німецьке відділення при Одеському педагогічному інституті, яке називали німецьким педіном.

У 1933 році на Одещині діяли 484 нацменшколи з 14 мовами навчання. Для їхнього докомплектування на 1933/34 навчальний рік потрібні були 649 нових вчителів. Нестача вчительських кадрів була постійним явищем не лише у школах національних меншин. З одного боку, постійне розширення мережі шкіл вимагало поповнення педагогічного колективу новими вчителями, а з іншого — у 1930-ті роки йшла боротьба за очищення вчитель-

ських кадрів від «ворожого елементу». Суспільство все більше заглиблювалося у параноїдальний пошук шкідників. На педагогічному фронті це явище набуло всеохоплюючого характеру. Для німецьких вчителів існувала подвійна загроза: вони виховували будівників соціалістичного суспільства у Радянському Союзі, проте так чи інакше слідкували за життям і подіями у Німеччині. Після усталення фашизму у цій країні органи НКВС отримали можливість звинувачувати радянських німців у симпатіях чи приналежності до різноманітних контрреволюційних організацій із національною забарвленістю.

Сумнозвісні масові «національні операції НКВС» завдали великої шкоди німецькій діаспорі на півдні України. Серед величезної кількості репресованих представників німецької національності вчителі становили вагомую частину. Одним з них був Адольф Георгійович Браун.

Він народився у 1890 році у родині священика в селі Козицьке колишнього Ново-Узенського повіту Самарської губернії. Коли йому було три роки, помер батько. Імовірно, Адольф Георгійович був наймолодший, оскільки він мав ще братів Георгія і Петра та сестер Монік, Аполонію, Катерину. У 1930-ті роки всі вони проживали в Аргентині, у місті Буенос-Айрес. Відомостей про те, коли сім'я емігрувала за кордон, немає; нічого невідомо і про час переїзду А. Г. Брауна до села Волково Янівського району. З 1910 по 1914 рік він працював тут кістнером місцевої церкви. Після початку Першої світової війни його мобілізували на фронт. Незабаром він потрапив у полон, і доля закинула аж у Берлін. Там Адольф Георгійович отримав освіту. Після поразки Німеччини у війні наприкінці 1918 року він повернувся назад у Росію. Тут у німецькому селі Волково влаштувався працювати вчителем у семирічну школу. З 1925 року працював також кістнером німецької церкви. Як церковнослужителя його у 1928 році позбавили виборчих прав та звільнили з роботи у школі. У 1929 році сталося повернення на педагогічну ниву і поновлення у правах. Вчителем він працював до 1937 року.

16 вересня 1937 року Янівським райвідділенням НКВС видано ордер за № 55 на обшук та арешт Адольфа Георгійовича Брауна. Його звинуватили у тому, що «проживаючи в с. Волково,

проводить контрреволюційну діяльність, озброює колгоспників проти радянської влади». Під яку статтю підпадає цей злочин, слідчі так і не спромоглися визначити. Хоча для того часу це і так було зрозуміло. Вчителя Брауна заарештували у школі, під час уроку, на очах у його учнів. Після проведеного у нього вдома обшуку вилучили, крім власних документів, книгу «Історія ВКП(б)», 18 фотографій та 2 листи.

Після арешту А. Г. Брауна залишилася велика сім'я: дружина Регіна Климентіївна (42 роки) та восьmero дітей. Найстаршому сину Адольфу виповнився 21 рік; він працював вчителем у Березівській школі трактористів. Донька Марія (18 років) була студенткою сільськогосподарського технікуму в місті Кірово (нині Кіровоград). Інші діти — Михайло, Леонідія та Іда навчались у школі, шестирічний Георгій ще тільки готувався до навчання, а наймолодші Регіна та Климентій (1 рік 6 місяців) робили перші кроки у своєму знайомстві зі світом.

Слідчі звинуватили вчителя Брауна у тому, що він виступав перед колгоспниками і учнями як церковник та мав зв'язок із заарештованими священиками (мався на увазі Келлер — батько дружини Брауна). Внаслідок його антирадянської педагогічної діяльності учень сьомого класу на уроці української мови нібито сказав: «Нам Леніна не треба». У наявному у справі єдиному протоколі допиту від 24 вересня Адольф Георгійович визнає усі висунуті проти нього звинувачення.

Четверо свідків лише доповнили склад звинувачень Брауна. Одним з них був Геронім Егидієвич Фітерер, із яким у 1924—1932 роках Браун працював у школі села Волково. Непевність наявних обвинувальних свідчень полягає у тому, що Фітерер, зокрема, був заарештований Янівським РВ НКВС 9 липня 1937 року, у ролі свідка виступив 14 липня — це суперечить його офіційному статусу на той момент, не кажучи вже про те, що Браун тоді був ще на волі. Далі: Г. Е. Фітерера розстріляли 16 серпня, і тому 16 вересня, коли стався арешт А. Г. Брауна, його вже не було серед живих. До того ж у власній справі Фітерер не визнав жодного інкримінованого йому і товаришам злочина, весь час давав заперечні відповіді, а протокол його допиту у справі Брауна рясніє власними звинуваченнями. Зважаючи на

протокол, Браун нібито брав участь у Благоївському повстанні в 1919 році, ніколи не приховував своїх антирадянських поглядів, а під час зборів на квартирі Фітерера для прослуховування радіопередач казав: «Гітлер молодець. Це другий Наполеон. Він завоює увесь світ». Тут слідчі забули звернути увагу на те, що з 1932 року Фітерер не працював у школі села Волково, а у 1932 році про завоювання Гітлером світу говорити було зарано. Тож даний протокол і свідчення, записані в ньому, викликають, м'яко кажучи, сумнів.

Свідки підкреслювали отримання грошової допомоги від закордонних родичів та розповсюдження чуток про вилучення владою хліба у колгоспників та їхній голод внаслідок цього. Адольфу Георгійовичу приписали, наприклад, слова: «Радянська влада не міцна, їй довго не жити, бо вона веде народ до загибелі». Один зі свідків взагалі дав власний висновок: «Повинен сказати, що Браун — особистість антирадянська. Він не любить радянського ладу, а тому на кожному кроці намагається його образити».

27 вересня 1937 року слідчі Янівського РВ НКВС склали обвинувальний висновок. У ньому на основі всіх зазначених звинувачень Адольф Георгійович оголошувався винним, і його справу направляли на розгляд трійки при УНКВС по Одеській області. Вже наступного дня цей позасудовий орган прийняв рішення про ув'язнення А. Г. Брауна у виправно-трудові табори на десять років, рахуючи з дати арешту. В доповнення зазначимо, що одного зі свідків, якого допитували у справі вчителя Брауна, пізніше також заарештували і 8 жовтня 1938 року разом з трьома іншими колгоспниками, що проходили за однією справою, розстріляли.

Після засудження Адольф Георгійович потрапив до Комі АРСР, де перебував у таборі поблизу поселення Вожаєль Залізничного району. У листах до своєї дружини з виправно-трудового табору він розповів, що не витримав нелюдських катувань та знущань і підписав висунуті йому звинувачення. Дружина Брауна, втративши чоловіка і годувальника сім'ї, не мала засобів до існування. Вона була змушена звернутись до відділу освіти з проханням віддати заробітну платню чоловіка за період з 1 по 17 вересня, проте її вигнали з криком: «Ми ворогам народу грошей не платимо». Нагадаємо, що у неї на руках залишилося шесте-

ро дітей (двоє жили вже окремо). Регіна Климентіївна постійно писала до різних органів влади, прохаючи переглянути справу чоловіка і реабілітувати його; писав і сам репресований. У липні 1940 року відбувся перегляд справи, але час реабілітації ще не прийшов. 19 липня 1940 року прокуратура Одеської області визнала рішення трійки правильним і припинила перегляд справи. Скаргу А. Г. Брауна залишили без задоволення. 17 серпня 1942 року він помер у таборі.

Лише у 1959 році, коли почалася реабілітація репресованих у 1930-ті роки, Регіна Климентіївна написала заяву начальнику УКДБ по Одеській області з проханням надіслати довідку про смерть чоловіка. У її заяві не пролунало чіткого прохання про реабілітацію чоловіка, і тому органи КДБ, «не зрозумівши» її, 17 січня 1960 року відповіли: «з питанням про долю чоловіка треба звертатись із заявою в Головне управління таборів МВС СРСР».

У 1965 році відбувся новий перегляд справи, і нарешті слідчий відділ УКДБ по Одеській області визнав, що «аналіз матеріалів попереднього і додаткового слідства дає можливість визнати, що репресований в 1937 році Браун без достатніх для цього підстав. Зізнання самого Брауна на слідстві не можна визнати переконливими, тому що вони позбавлені конкретності, викладені загальними фразами і слідством не перевірялися». Матеріали перегляду справи були направлені прокурору Одеської області з пропозицією винесення протесту про відміну постанови трійки. Після цього прокурор направив протест в президію Одеського обласного суду, яка 29 квітня 1965 року, керуючись ст. 393 і 394 КПК УРСР, постановила: «Постанову колишньої трійки при УНКВС по Одеській області від 28 вересня 1937 року стосовно А. Г. Брауна відмінити, а справу про нього за недоведенням пред'явленого йому звинувачення провадженням припинити».

Адольф Георгійович Браун став однією з численних жертв репресивно-каральної системи за національною ознакою. Зі зміною національної політики в Радянському Союзі у другій половині 1930-х років він потрапив до числа представників «ворожої» національності, яка стала другою за чисельністю групою національних меншин в Україні, що найбільше постраждала від масових репресій.

Колишні повстанці

Важливим приводом для репресій в Радянському Союзі була участь у повстанських рухах. Ї в першу чергу тих, що мали місце після жовтневих подій 1917 року, коли більшовики розпочали жорстоку боротьбу за владу на всій території колишньої Російської імперії. Країна опинилася у вирі боротьби за владу між національними урядами, іноземними інтервентами, більшовиками та прихильниками інших політичних партій. Однією з головних сил громадянської війни на півдні України стало повстанство. Повстанський рух розпочався тут ще в 1917—1918 роках і продовжувався без перерви до 1923 року. Період активних антибільшовицьких повстань припадає на весну і літо 1919 року. Вони продовжувалися і після приходу денікінських військ, змінили лише свій напрям і стали антиденікінськими. Повстанський рух проти більшовиків був головним чином селянським, він виникав стихійно і в різний час. Часто боротьба мала національне забарвлення, оскільки на Одещині існувала велика кількість німецьких та болгарських колоній. Причинами виступів були: невирішеність земельного, релігійного і національного питань, реквізиції, примусова мобілізація. Всього на півдні України відбулося 32 національні виступи, і така ж кількість повстань залишилася незначеною в типологічному плані [129: 53].

29 липня 1919 року в селі Мангейм почалося повстання, — приводом була оголошена більшовиками мобілізація [126: 146—147]. Воно швидко поширилося на інші колонії. Центром ви-

* На матеріалах справи № 11559-п архіву УСБУ в Одеській області

ступу стала колонія Гросс Лібенталь (Велика Акаржа). Кількість повстанців досягала близько 20 тисяч осіб. Загальне керівництво здійснювала Рада десяти. Повстанці мали добре озброєння, яке зберігалось у них ще з періоду німецької окупації 1918 року [116: 38]. Головним завданням повстанці вважали зрив продовольчого постачання Одеси. Вони затримували селянські підводи на шляхах до міста і конфісковували продукти. Німецькі колонії виступали єдиним фронтом проти більшовиків, і всі прошарки населення брали участь у цьому повстанні.

Після взяття Овідіюполя повстанці спробували звернутися по допомогу до румун, але після того як ті ознайомились з їхніми програмними документами, всі стосунки були розірвані — румунам здалося, що вони мають справу з більшовиками. Підтримали повстання близькі до німців-колоністів за економічним станом болгари-колоністи. Вони створювали загони, які руйнували залізниці. Головні території повстання болгарських колоністів — Северинівська, Краснянська волості та село Буялик. Повсталі поводитися дуже жорстоко. У Великому Буялику розстріляли музичну команду мобілізаційного загону. Затриманих запитували про національність, — євреїв забивали негайно. Часто забивали вилами, внаслідок чого смерть наступала не одразу й поранені вмирали в жадливих муках [126: 148].

Німецькі агітатори сподівалися заручитися підтримкою населення українських і російських сіл. Спроби підняти повстання були на ділянці залізниці Кремидівка — Березівка у бік Вознесенська. Частково це вдалося. Деякі повсталі села діяли самостійно, окремо від німців-колоністів. Селяни нікого не пропускали з продуктами до міста. Колоністи намагалися встановити зв'язки з представниками робітничої Одеси. Їхні агітатори мали, зокрема, базу на заводі Російського товариства пароплавства і торгівлі (РОПіТ). Там також почалися заворушення в ті дні, коли йшло повстання [126: 151].

Для придушення повстання була створена Рада оборони Одеського округу, яка мала надзвичайні повноваження. З партійного активу терміново формувалися бойові дружини. Їх очолили більшовики А. Трофимов, П. Мізікевич, Б. Гумперт. 4—5 серпня

1919 року частини Червоної армії виступили проти німецьких колоністів. Вирішальне зіткнення відбулося під Великою Акаркою, де повстанці зазнали поразки. Після цього одна за одною почали здаватися і надсилати мирні делегації інші колонії. Проте національний повстанський рух на Одещині вдалося ліквідувати лише в середині серпня, майже перед приходом військ Денікіна.

В матеріалах архівно-слідчих справ 1930-х років часто можна знайти звинувачення на адресу представників багатьох національностей щодо їхньої участі у різних збройних виступах проти радянської влади. Вагоме місце належить жителям німецьких колоній, оскільки німецьке повстання 1919 року охопило значну територію і створило пряму загрозу існуванню радянської влади на півдні України. Щоб придушити цей виступ, більшовикам довелося задіяти значну частину своїх військ. Про свою кривду радянська влада не забула, і через багато років, коли трапилася слушна нагода, повернула борг сторицею: помстилася всім, хто хоч якось був причетний до антибільшовицьких повстань 1917—1923 років.

Завідуючий початковою школою села Козлівка Янівського району Одеської області Никазій Никазійович Адлер у 1919 році був ще тільки учнем. Саме під час канікул наприкінці липня в селі Мангейм вибухнуло згадане антибільшовицьке повстання німців-колоністів. З центру виступу до колонії Кляйн Лібенталь прийшли керівники повстання і на зборах села запропонували колоністам приєднатися до них, що і було зроблено після нетривалих переговорів. Більшість жителів озброювались як могли і вступали до лав повстанців. Гуртом вони вийшли за село і укріпили підступи до нього, аби не допустити більшовиків, які наступали з боку Сухого Лиману. Кількість німецьких колоністів, що взяли участь у повстанні, досягла 500 осіб. Невдовзі їм довелося вступити в бій із загонами Червоної армії. Никазій Адлер був зв'язковим між фронтом і штабом повстанців, яким керував офіцер Каспер Іванович Гейзер. Незважаючи на опір, вже другого дня повстання було придушене. Його учасники кинулися тікати, залишаючи зброю на полі бою або за селом. Коли Червона армія зайняла колонію Кляйн Лібенталь, багато

її мешканців одразу були заарештовані, значну частину з них розстріляли. Ті, кому вдалося втекти, близько двох тижнів перехувалися по навколишніх селах і повернулися додому лише з приходом військ Денікіна, що витіснили радянську владу вже через два тижні після придушення повстання у колонії Кляйн Лібенталь.

Никазій Адлер після поразки повстання втік разом з іще чотирма співучасниками. Викинувши за селом карабін, вони зрештою дісталися села Єреміївка, де кілька днів наймалися працювати в селянських господарствах (влада на території цього села належала більшовикам). Потім перехувалися по інших селах або серед ланів. Через півтора тижня Адлер повернувся до рідної колонії, де ще кілька днів до приходу денікінців трималася влада більшовиків. Тоді йому вдалося уникнути репресій за участь у повстанні, але після остаточного встановлення радянської влади про колишніх учасників антирадянських виступів знову згадали.

У 1924 році органи ДПУ заарештували п'ятьох колишніх учасників Кляйнлібентальського повстання: Н. Н. Адлера, Я. Л. Гаага, Л. П. Гейзера, Г. І. Моога, В. Н. Адлера. Слідство тривало близько місяця, після чого їх відпустили. 2 листопада 1927 року в СРСР був прийнятий закон «Про амністію учасникам повстань», який зняв усю відповідальність з учасників колишніх виступів проти радянської влади. Але в другій половині 1930-х років органи НКВС, не звертаючи уваги на цей закон, заарештували велику кількість людей, які у 1919 — на початку 1920-х років брали участь у виступах проти більшовиків. Не оминули такі звинувачення і колишніх повстанців із села Кляйн Лібенталь.

5 квітня 1937 року органи НКВС допитали одного з селян щодо його зустрічі у 1934 році з Н. Н. Адлером на станції Перехрестово Одеської залізниці. Тоді Никазій Никазійович запросив його як старого знайомого до себе додому, де пригостив вечерєю та випивкою. У розпалі бесіди торкнулися питання розкуркулення радянською владою заможних селян, на що Адлер нібито заявив: «Ми з цією сволотою ще розрахуємось». Свідок вирішив, що малася на увазі саме радянська влада. Слідчим з НКВС він сказав: «З цієї бесіди я зробив висновок, що Адлер антирадянськи

налаштований і мріє про повалення радянської влади» [35: 27]. Після тієї розмови вони більше не зустрічалися.

15 серпня 1937 року ДТВ НКВС Одеської дороги видало постанову про арешт Никазія Никазійовича Адлера та Леона Петровича Гейзера. Їх звинуватили у тому, що вони «антирадянськи фашистськи налаштовані, служили в денікінській контррозвідці, серед німців проводили вербувальну роботу в контрреволюційну організацію та агітували про неминучу окупацію німцями України» (ст. 54-10 і 54-11 Кримінального кодексу УРСР) [35: 1, 2]. Ордери на їхній обшук та арешт датовані 17 серпня, термін дії — дві доби. Проте так швидко розшукати і заарештувати зазначених осіб не вдалося, і слідчі, діючи звичними для себе методами, підробили документи, подовживши термін дії ордерів до 8 діб. Виправлення зроблено дуже недбало, воно помітне навіть на перший погляд. Лише 20 серпня провели обшук на квартирі Леона Гейзера, а його самого заарештували. Те ж саме сталося і з Никазієм Адлером 22 серпня. Під час обшуку в нього вилучили книжку члена сільради за № 5, паспорт, військовий та профспілковий білети, приватні листи та інші особисті документи.

Попереднє слідство у справі проводив лейтенант держбезпеки Блувштейн. Із заповненої у в'язниці анкети дізнаємося деякі факти біографії заарештованих. Никазій Никазійович Адлер народився 12 червня 1901 року в німецькій колонії Кляйн Лібенталь (в 1930-ті роки належало до Спартаківського району; нині — село Мала Долина Овідіопільського району Одеської області). Він закінчив центральне училище та обласні педагогічні курси. До 1930 року вчителював у своєму селі, а потім переїхав на станцію Перехрестово, де також влаштувався працювати вчителем. У 1934 році Никазій Адлер виїхав у село Козлівку Янівського району. У своїх свідченнях вже згаданий свідок зауважив, що причиною швидкого від'їзду Адлера стало побоювання, що він розповість органам НКВС про сказане під час вечері на адресу влади. Насправді ж Никазій Никазійович і гадки не мав, що застільна бесіда з сусідою через деякий час перетвориться на антирадянську агітацію. На новому місці проживання Н. Адлера призначили завідуючим місцевою по-

чатковою школою і викладачем німецької мови. На цій посаді він працював до дня свого арешту.

У Никазія Никазієвича була велика родина. Крім 28-річної дружини Емілії Фердинандівни та 8-річної доньки Ерміни він мав велику кількість інших родичів. Більшість з них також у різний час зазнали переслідувань з боку радянської влади. Батько Никазієв Якович та мати Адельгейда Вендилінівна після розкуркулення в 1930 році були вислані за межі Спартаківського району. Вони переїхали до Одеси і оселились в Аркадії, де батько працював сторожем. Брати Вільгельм та Георгій також були розкуркулені в 1930 році і вислані до міста Нальчик, де працювали каменярями. Одну з чотирьох сестер Адлера, Лізу Гейзер, після втечі до Німеччини її чоловіка Євгена Гейзера заарештували і вислали до Мелітополя. Одного з трьох дядьків — Вільгельма Вендилієвича Гейнцмана у 1935 році заарештували за шкідництво в колгоспі, і він незабаром помер у в'язниці.

Л. П. Гейзер, заарештований разом з Н. Н. Адлером, був чоловіком його сестри Марії. Він мав 9-річного сина Отто і 11-річну доньку Лідію. У протоколи його допиту перелічені 18 близьких родичів, 5 із них були розкуркулені і вислані. З 1925 по 1934 рік Леон Петрович також працював вчителем у селі Іозефсталь, а потім перейшов на посаду бухгалтера колгоспу «Нове життя». У справі наявні лише два протоколи допиту — від 22 серпня та 25 вересня 1937 року. Крім інформації про рідних подана ще розповідь про участь у німецькому повстанні 1919 року. Жодних звинувачень або допитів з приводу злочину, зазначеного у постанові про арешт, слідчі не зафіксували.

Никазієв Якович Адлера допитали тричі — 23, 27 серпня та 23 вересня 1937 року. Він також розповів про своїх рідних, про участь у повстанні 1919 року та категорично заперечив звинувачення в причетності до денікінської контррозвідки, антирадянських розмовах, приналежності до німецької національної фашистської організації і вербуванні для неї нових членів. Більше слідчі до цих питань не поверталися. Окрім протоколу допиту єдиного свідка від 5 квітня 1937 року інших свідчень у слідчій справі Адлера та Гейзера немає.

26 вересня був складений обвинувальний висновок, який підписали оперуповноважений Блувштейн, начальник 1-го відділення ДТВ старший лейтенант держбезпеки Киреев та заступник начальника ДТВ ГУДБ НКВС Одеської дороги старший лейтенант держбезпеки Заранкін. У ньому говорилося, що до НКВС «надійшли відомості і матеріали», що Адлер і Гейзер «проводять антирадянську агітацію серед жителів сіл Козлівка і Іозефсталь, спрямовану проти заходів радянської влади. <...> Адлер і Гейзер є родичами, вихідці з сімей розкуркулених куркулів, мають багато родичів розкуркулених і висланих на Північ. <...> Брали участь у повстанні 1919 року. Після придушення повстання червоними частинами Адлер і Гейзер повернулися в своє село в момент окупації місцевості денікінцями, яким вони сприяли у виявленні революційно налаштованих робітників. Адлер... надсилав погрози на адресу радянської влади добірними матюками» [35: 28]. Справу передбачалося направити на розгляд трійки з клопотанням про застосування до звинувачених міри соціального захисту по другій категорії. 21 жовтня 1937 року трійка при УНКВС по Одеській області прийняла рішення про ув'язнення Н. Н. Адлера і Л. П. Гейзера у виправно-трудова табори на 10 років.

Як далі склалася доля колишнього завідуючого школою — сказати важко. В матеріалах архівно-слідчої справи таких відомостей немає. А Леон Петрович Гейзер відбував покарання в колонні № 18 ВТТ Усть-Ургала Верхньо-Бурейського району Амурської області, потім був переведений до табору на Печорі, де й помер 14 лютого 1943 року.

27 листопада 1959 року його дружина Марія Никазіївна написала заяву з проханням реабілітувати чоловіка. У 1960 році відбувся перегляд справи. З'ясувалося, що в колишньому селі Кляйн Лібенталь залишилося лише чотири чоловіки зі старих мешканців, решта переселені з інших місць. Про Адлера та Гейзера свідки нічого сказати не змогли, оскільки за давністю часу не змогли згадати. У висновках правоохоронних органів від 5 липня 1960 року по результатах перегляду справи пропонувалося залишити заяву без задоволення. Проте прокурор у своєму протесті у порядку нагляду від 4 серпня не погодився

з рішенням слідчого і аргументовано довів, що дана постанова трійки повинна бути скасована. 31 серпня 1960 року президія Одеського обласного суду, керуючись Указом президії Верховної Ради СРСР від 19 серпня 1955 року, постановила припинити справу за недоведенням звинувачення. Довідку про реабілітацію надіслали до міста Джамбул Казахської РСР, де на той час мешкала Марія Никазіївна, вислана після арешту брата та чоловіка як член родини «ворога народу». Справедливість по відношенню до колишніх повстанців була відновлена, але відомостей, чи дізналися про це їхні рідні, ми не маємо.

Фатальна закономірність

Фрідріх Матвійович Лауер, мешканець села Гросс Лібенталь, як і більшість нащадків німецьких колоністів на півдні України, був заможним господарем. На початок ХХ століття він мав міцне селянське господарство, необхідний інвентар та користувався найманою робочою силою. Маючи непогану освіту, певний час учителював у сільській школі. До 1918 року служив у кредитному товаристві, обирався у члени волосного управління. З лютого 1917 року займав посаду голови цього органу місцевого самоврядування. Після приходу більшовиків Фрідріх Матвійович не став на їхній бік — ідея світової пролетарської революції була для нього чужою. Він був проти того, щоб забирали землю у таких як він, разом з іншими односельцями всіляко цьому опирався. При появі Червоної армії переховувався, боячись можливих репресій.

У 1919 році в колонії Гросс Лібенталь відбулося повстання німців-колоністів проти нової влади. Лауер брав у ньому активну участь, був одним з організаторів і керував штабом повстанців. Згодом самі ж учасники звинуватили його у нав'язуванні своєї точки зору стосовно ведення бойових дій, що призвело до поразки повстання. У 1920 році від переслідувань радянської влади довелось рятуватися втечею до Румунії. Оселився він на території Бессарабії, в німецькій колонії Шабо, де і помер у 1932 році.

Два його сини — Володимир та Фрідріх на момент подій 1917—1920 років досягли повноліття і разом з батьком брали участь у повстанні 1919 року. Але вони не емігрували після поразки.

** На матеріалах справи № 17144-п архіву УСБУ в Одеській області*

Старший, Володимир, одразу вступив до дивізіону есмінців армії Денікіна і потрапив на міноносець «Живий». За півтора місяці служби в Денікіна взяв участь у кількох походах по узбережжю Чорного і Азовського морів. Після остаточного встановлення радянської влади повернувся до свого села. У 1930 році Володимира Лауера (в пам'ять про батька) розкуркулили і вислали на Північ, до Новосибірського краю. Там він працював у Тисульському м'ясорадгоспі, а у 1931 році повернувся із заслання і оселився в Одесі, на вулиці Перекопської перемоги. Того ж року одеська міліція його заарештувала, підозрюючи у втечі з місця заслання, та після місяця перебування у в'язниці звільнила. Далі, маючи спеціальність зоотехніка, він працював у радгоспі «Червона Баштанка» Одеської області на посаді старшого зоотехніка. У 1933 році Одеський відділ ДПУ заарештував його знову — за підозрою у належності до контрреволюційної організації. Проте час масових репресій ще не настав; після двомісячного перебування під слідством Володимира Лауера звільнили. Згодом разом з дружиною і сином він переїхав до Благоївського району, де мешкав у райцентрі — селі Благоєво. Тут влаштувався працювати в Благоївську зоотехнічну школу викладачем зоотехнічних дисциплін.

Молодший, Фрідріх, у 1930-ті роки мешкав у Дніпропетровську і працював бухгалтером. Обоє братів підтримували письмовий зв'язок з батьком до 1932 року. Листи доводилось відсилати через Німеччину, оскільки між СРСР і Румунією не було обміну кореспонденцією аж до 1935 року. Там, у місті Франкфурті-на-Одері, мешкав виходець із села Гросс Лібенталь, товариш батька Йоганн Гандель. Він був власником магазину фарфорового посуду. Один одному брати Лауери також писали. У 1937 році Володимир поїхав погостювати до Фрідріха у Дніпропетровськ.

Ця подорож стала фатальною у його житті. Управління НКВС по Дніпропетровській області наприкінці 1937 року «викрило і ліквідувало контрреволюційну німецьку фашистську повстанську організацію». До лав обвинувачених потрапив і Фрідріх Фрідріхович Лауер. Крізь які тортури йому довелося пройти — відомо лише Богові, але кінець кінцем він назвав учасником організації і свого брата Володимира. Слідчі одразу ж використали приїзд

брата як факт вербування в організацію. Матеріали передали до управління НКВС по Одеській області, і справа набрала обертів.

Постанови про початок слідства та арешт датовані 13 січня 1938 року. Наступного дня виписали ордер за одеською адресою, але Володимира Фрідріховича вдома не виявилось. Одразу повідомили Благоївське РВ НКВС, яке вже 15 січня його заарештувало. Звинувачення висунули за статтями 54-10 і 54-11 Кримінального кодексу УРСР із стандартним для тих часів формулюванням: «є учасником німецької фашистської диверсійно-повстанської організації, в яку був завербований у травні 1937 року своїм братом Фрідріхом Лауером» [53: 2].

Слідство було коротким, про об'єктивність не могло бути й мови. Оперуповноважений III відділу УДБ УНКВС по Одеській області сержант держбезпеки Сироченко вирішив, що трьох допитів цілком достатньо, щоб повністю довести вину Лауера. Протоколи датовані 25, 27 січня і 1 лютого 1938 року. У жодному з них Володимир Фрідріхович не визнав себе винним у приналежності до німецької контрреволюційної організації. Він чесно розповів про свого батька, участь разом з ним у повстанні, зізнався, що служив у Денікіна (хоча цього ніколи не приховував), що листувався з батьком до самої його смерті; підтвердив, що перебуваючи в Дніпропетровську зустрічався в будинку свого брата з Густавом Петровичем Гергардсом — німецьким підданим, який прибув у Радянський Союз як спеціаліст. Там він зустрівся також із своїми односельцями — Густавом Ульріховичем Вурстером, колишнім власником парового млина в селі Гросс Лібенталь, та Яковом Гертером, в минулому землевласником. Густава Вурстера у 1929 році розкуркулили і вислали на Північ; після втечі звідти він працював учителем у Дніпропетровську. Разом вони обідали, ділилися спогадами про минуле, планами на майбутнє. За свідченнями В. Ф. Лауера, «не було навіть натяку на якісь контрреволюційні розмови». Гергардс, хоча і був підданим Німеччини, проте дуже симпатизував радянській владі, мав ліві переконання і взагалі пропонував Володимиру перебратися до Дніпропетровська.

Слідчий Сироченко стояв на своєму. Йому переслали з Дніпропетровська копію протоколу допиту Фрідріха Лауера від

15 вересня 1937 року, який зробили головним доказом у справі, і змінювати чи з'ясовувати щось було зайвим. Ф. Ф. Лауер свідчив: «Я є учасником контрреволюційної організації, яка готувала кадри для організованого виступу проти радянської влади на початку очікуваної війни Німеччини з СРСР. Організація мала намір здійснити диверсії на транспорті і терористичні акти проти представників партійних і радянських органів... Завдання мені дав німецький підданий Гергардс Густав Петрович у грудні 1936 року» [53: 16—17].

Гергардс приїхав до Дніпропетровська з Німеччини для побудови газгольдера на заводі імені Г. І. Петровського. Фрідріх познайомився з ним у 1934 році в будинку Я. М. Гертера, колишнього куркуля і учасника повстання 1919 року. Його батька Надзвичайна комісія розстріляла як керівника виступу повстанців. У 1935 році Гергардс одружився з дочкою Гертера.

В протоколі допиту Лауера далі записано: «Гергардс затятий німецький націоналіст і ворог радянської влади, у ньому я зустрів свого однодумця, в бесідах ми піддавали різкій критиці заходи радянської влади, оббріхували політику партії та її керівництва, висловлювались на адресу Сталіна нецензурними і образливими словами. Гергардс розповідав про могутність Німеччини», говорив що Гітлер прагне об'єднати німців, що мешкають в СРСР та інших країнах. Говорили про підготовку війни Німеччини з СРСР [53: 17—18]. У 1936 році Гергардс тимчасово працював в Одесі, і у грудні після його повернення знову вели на квартирі розмови про те, що краща частина німців СРСР піддана репресіям і знищена, багатьох вислано. Німці постійно відчувають голод і злидні, не можуть забезпечити своїх дітей. Вважали, що головна мета німецької зовнішньої політики — це відторгнення України від Радянського Союзу. Саме тоді Гергардс нібито запропонував Фрідріху прийняти участь у контрреволюційній роботі, і той дав свою згоду. «Організація» мала займатися підготовкою повстанських кадрів для збройного виступу проти радянської влади і здійснення масових терористичних актів у німецьких колоніях Одещини, а також для диверсійних актів на транспорті. Вербувати треба було лише надійних людей, вихідців з німецьких коло-

ній. Фрідріх Лауер був змушений підтвердити, що він особисто залучив до контрреволюційної діяльності кількох осіб, а серед них і свого рідного брата Володимира, який приїздив до нього в гості; він нібито дав брату завдання продовжувати набір людей в організацію і після того більше його не бачив.

Цих свідчень виявилось достатньо для того, щоб викладач Благоївської зоотехнічної школи В. Ф. Лауер поніс покарання. Складений слідчими обвинувальний висновок не має дати і підписів начальника III відділу лейтенанта держбезпеки Шнайдера та заступника начальника УНКВС по Одеській області капітана держбезпеки Спектора, що зайвого разу підтверджує ігнорування кримінально-процесуальних норм і поспішність ведення справи (адже у камерах «чекали на справедливе вирішення своєї долі» ще тисячі ув'язнених). 15 лютого 1938 року особлива нарада при НКВС СРСР прийняла рішення про застосування до В. Лауера вищої міри покарання — розстрілу. Рішення також забули долучити до справи. 26 лютого Володимира Фрідріховича розстріляли в Одесі. Справу передали до архіву, де вона надійно зберігалася протягом багатьох десятиліть.

Лише 16 травня 1989 року прокуратура Одеської області на підставі ст. 1 Указу президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року «Про додаткові заходи з відновлення справедливості по відношенню до жертв репресій, що мали місце в період 30—40-х і початку 50-х років» посмертно реабілітувала Володимира Фрідріховича Лауера. Справедливість прийшла, але надто запізно...

Наступна жертва

У другій половині 1930-х років національна політика в Радянському Союзі докорінно змінилася. Задоволення потреб та врахування інтересів національних меншин, сприяння їхньому культурному розвитку поступово перетворилися на фізичне винищення, ліквідацію або реорганізацію створених ще у 1920-ті роки національних районів та шкіл, оголошення їх «шпигунськими гніздами та розсадниками контрреволюції».

Постійні арешти міфічних ворогів народу проводилися й у німецьких школах. Будь-які дії вчителя, що не вкладалися у встановлені партією рамки, кваліфікувалися як антирадянське виховання нового покоління.

В Одеській області зазнали репресій багато директорів шкіл та їхніх заступників. Звинувачення рядових вчителів часто пов'язували зі «злочинами» керівництва. Траплялись випадки, коли між їхніми арештами проходило доволі багато часу, а у слідчих справах попередніх жертв не було жодної згадки про колишніх колег. Слідчих НКВС це не зупиняло, адже завдання партії виправдовувало використання будь-яких засобів для його виконання.

Подібну ситуацію з фатальним кінцем ми спостерігаємо і в архівно-слідчій справі 25-річного вчителя Коноплянської семирічної школи Р. Е. Вендланда.

Рейнгольд Едуардович народився 22 вересня 1912 року в селі Мирний Покій Ново-Миколаївського району Дніпропетров-

** На матеріалах справ № 13759-п, 14497-п архіву УСБУ в Одеській області*

ської області. Його батько Едуард Карлович (1880 р. н.) володів земельною ділянкою 125 га, мав 15 коней та сільськогосподарську техніку. Після встановлення радянської влади представників заможної німецької родини позбавили виборчих прав, але майна не забирали аж до початку колективізації. У 1929 році відбулося розкуркулення, внаслідок якого господарство ліквідували, а його власників за рішенням ДПУ вислали на 3 роки на північ. 18-річний Рейнгольд саме навчався в Хортицькому німецькому педагогічному технікумі, звідки був тоді виключений як син розкуркуленого.

З незакінченою освітою він починає працювати на педагогічній ниві. У 1931—1934 роках вчителює в Силівській школі Янівського району Одеської області, далі — в Коноплянській НСШ того ж району. Майже рік після його приходу директором школи був Лаврентій Іванович Шмідт. У 1935 році його змінив на цій посаді вчитель Геронім Егидієвич Фітерер.

Згодом Р. Вендланд став студентом-заочником одного з одеських вищих навчальних закладів. У 1936 році одружився з Марією Христианівною, а через рік влітку разом з нею завітав до рідних на Дніпропетровщину, в село Мирний Покій. Крім батька там мешкали його брати Едуард і Густав та сестри Ольга і Лідія. Як виявилось, побачились вони тоді востаннє. У лютому 1938 року Ново-Миколаївське РВ НКВС заарештувало батька та ще дев'ятьох селян за звинуваченням у належності до контрреволюційної повстанської організації, вчиненні диверсій та шкідництві в колгоспі. Свідків не допитували взагалі, а заарештованих примусили визнати, що вони винні. 6 жовтня 1938 року трійка при УНКВС по Дніпропетровській області постановила розстріляти всіх учасників цієї міфічної організації.

Наступною жертвою репресивно-каральної системи став Едуард Едуардович Вендланд (1906 р. н.), який працював мотористом в колгоспі «Марген-Рот» в селі Мирний Покій. За його справою проходила 41 особа німецької національності. Всі звинуватили у приналежності до контрреволюційної організації, підготовці збройного повстання проти радянської влади і веденні серед населення антирадянської агітації. За постановою трійки

при УНКВС по Дніпропетровській області від 24 вересня 1938 року Е. Е. Вендланда розстріляли за антирадянську діяльність.

17 лютого 1938 року тоталітарна система завдала третього удару родині Вендландів. Янівське РВ НКВС заарештувало вчителя Коноплянської школи Рейнгольда Едуардовича. Його звинуватили за ст. 54-10 Кримінального кодексу УРСР у тому, що «будучи ворожо налаштований, проводить серед населення контрреволюційну агітацію проти радянської влади, висловлює невдоволення заходами партії та уряду» [43: 2].

Слідство вів помічник оперуповноваженого Савін. Не маючи жодних доказів контрреволюційної діяльності Р. Е. Вендланда, він вирішив пов'язати його справу з раніше сфабрикованою справою директора школи Г. Е. Фітерера. 26 лютого допитали двох вчителів Коноплянської школи — однолітків Р. Вендланда. Ті засвідчили його тісний зв'язок з директором Фітерером, а також змальовали «ворожі дії»: часті вигнання учнів з класу під час уроку та малювання його учнями у зошитах фашистської свастики. Причини такої негативної характеристики стають зрозумілими з наступних документів справи. Виявляється, дружина Р. Вендланда спочатку зустрічалася з одним із свідків, проте йти за нього заміж відмовилася. Отримавши «гарбуза», ображений «закоханий» почав погрожувати розправою, обіцяв зруйнувати її подальше сімейне життя. Не можна однозначно стверджувати, але вірогідно, що саме він підказав органам НКВС чергового «ворога народу», тому що після ув'язнення чоловіка Марія Христианівна знову отримала пропозицію вийти заміж. У відповідь на зауваження, що буде чекати чоловіка, почувла в'їдливе: «Вендланда Рейнгольда можеш скоро не дочекатися. Я йому вже забезпечив десять років» [43: 43].

«Доброзичливець» помилився: не десять років викресленого життя забезпечив він супернику, а незрівнянно більше.

Інший колега додав ще одну деталь до зв'язку звинуваченого з репресованим Г. Е. Фітерером: колишній директор нібито сплачував своєму підлеглому гроші за вислугу років, хоча не мав права цього робити ще протягом чотирьох місяців. Перевірити достовірність цього сьогодні неможливо, але тоді для підтримки обвинувачення годилися будь-які подробиці.

Протягом двох тижнів не вдавалося зломити опір заарештованого, і протоколи допитів за цей період у справі відсутні (за їхньою непотрібністю для слідства). Перший зізнавальний протокол Р. Е. Вендланда датований 4 березня 1938 року. У ньому звинувачений визнав всі назбирані слідством «гріхи»: окрім особистої діяльності проти радянської влади та заходів партії входив до створеної Г. Е. Фітерером контрреволюційної групи і допомагав директору виховувати вчителів в антирадянському дусі, особливо двох із них — колишніх куркулів. Гурт вчителів школи зазвичай збирався на квартирі директора, де при кожній зустрічі розповідали анекдоти — виключно на адресу радянської влади, членів партії та уряду. Зізнався Вендланд і в отриманні незаконних надбавок за вислугу років до заробітної платні завдяки старанням Фітерера. Слідчі обгрунтували ці звинувачення таким чином: «Спочатку я (Вендланд. — *Авт.*) не розумів чому. <...> Але коли Фітерер давав мені завдання замовчувати його контрреволюційні і навіть фашистські анекдоти, я зрозумів, що він виховує всіх нас вчителів у фашистському дусі. <...> Крім того він весь час давав до райВНО завищені дані про успішність учнів, щоб мати авторитет у районі і навіть в області» [43: 11]. У решті наявних у справі протоколів допитів Р. Вендланд лише підтверджує попередні зізнання та визнає себе винним.

Постає чимало запитань. Наприклад: навіщо було, збираючи у себе вдома аудиторію з більшості вчителів для розповідей анекдотів, потім платити одному Вендланду гроші за мовчанку? Логічному поясненню це не піддається, — проте подібні «факти» діяли як беззаперечний аргумент при фабрикації тієї чи іншої справи.

6 березня співробітник Янівського РВ НКВС Кужельников, який не проводив слідство по цій справі, допитав як свідка секретаря сільради. Цікава річ: інший слідчий — і от вже свідок демонструє інше бачення вини заарештованого. Нові свідчення децю відрізняються від того, що стверджували решта допитаних. Виявляється, Рейнгольд Едуардович постійно вихваляв життя в Німеччині та політику Гітлера. Казав, що газети брешуть про досягнення Радянського Союзу. В Німеччині, як ніде в світі, надзвичайно розвинена техніка, і у разі війни вона обов'язково переможе СРСР.

Наступний документ справи — обвинувальний висновок від 19 березня 1938 року. У ньому не вказана стаття, під яку підпадало висунуте Р. Е. Вендланду звинувачення. Лише зазначалося: «У 1937 році Янівським РВ НКВС була ліквідована в селі Конопляне шпигунська контрреволюційна група, якою керували Арнольд, Фітерер та інші. До цієї контрреволюційної фашистської організації був завербований Фітерером Вендланд Рейнгольд Едуардович» [43: 20].

Наступні півроку після закінчення попереднього слідства звинувачений просидів у одеській в'язниці. Рішення по його справі не приймали невідомо з яких причин, — можливо, вона на певний час загубилася серед тисяч інших. Тільки 27 вересня 1938 року III відділ УДБ подав справу Р. Е. Вендланда на розгляд трійки при УНКВС по Одеській області. Справу розглянули і прийняли рішення про розстріл.

У 1938 році кількість рішень позасудових органів про застосування вищої міри покарання перевищувала навіть відповідну цифру попереднього року, хоча кількість арештів була меншою. Не стала винятком і справа Рейнгольда Едуардовича Вендланда: його розстріляли 7 жовтня в Одесі, а все особисте майно конфіскували і здали в прибуток держави. А 3 листопада 1938 року його дружина отримала повідомлення про те, що чоловік вибув етапом у далекий табір суворого режиму.

Доля і тоталітарна система розпорядилися так, що у Коноплянській школі репресій зазнали не лише директор Г. Е. Фітерер та вчитель Р. Е. Вендланд. Трагічний фатум спіткав і попереднього директора цієї школи Лаврентія Івановича Шмідта, арешт якого стався 25 січня 1937 року. (На момент арешту він завідував навчальною частиною середньої школи в колонії Зельці) [42].

Л. І. Шмідт отримав звинувачення за статтями 20-54-8 і 54-11 КК УРСР — у тому, що нібито є учасником контрреволюційної фашистської терористичної організації «Національний союз німців України». Ця сфабрикована слідчими організація мала всеукраїнський масштаб і забрала життя значної кількості своїх міфічних учасників. 25 вересня 1937 року за вироком

виїзної сесії військової колегії Верховного суду СРСР в Одесі Л. І. Шмідта ув'язнили у виправно-трудові табори на 10 років з наступним обмеженням у правах на 5 років та конфіскацією особистого майна.

«Контрреволюціонера» пов'язали сумісною діяльністю з багатьма викладачами Одеського німецького педагогічного інституту (зокрема, з Р. К. Міквіцем, А. М. Штремом) та академіком В. М. Жирмунським, керівниками радянських установ Одеси та Зельцьського району, рядовими колгоспниками.

З Коноплянською школою (на той час — ще Роздільнянського району) Лаврентій Іванович був пов'язаний недовго. Деякі біографічні відомості. Батько загинув у роки Першої світової війни, і освіту в гімназії довелося здобувати за допомогою дядька. Даючи приватні уроки, Л. Шмідт заробляв на життя і подальшу освіту. Вступив на юридичний факультет Новоросійського університету, але після його реорганізації залишив навчання через тяжке матеріальне становище і в 1919 році був мобілізований до армії. Після демобілізації Лаврентій Іванович склав іспит на звання народного вчителя і почав працювати в школі колонії Баден. У 1924—1930 роках працював інспектором Зельцьського райВНО, заступником голови райвиконкому, потім став директором Страсбурзької школи. У 1933 році з успіхом закінчив Одеський український педагогічний інститут; викладав українську мову, літературу, історію. В середині 1933 року Одеським обкомом КП(б)У був направлений інспектором у Карл-Лібкнехтівський район. Проте вже через два тижні переїхав до Роздільнянського району, де керував Коноплянською школою, а з 1935 року працював простим вчителем. У 1936 році Лаврентій Іванович — знову в Зельцьському районі, на посаді завуча середньої школи, де і був заарештований. Відомостей про його роботу в Коноплянській школі, на жаль, немає.

У слідчій справі Р. Е. Вендланда лише одного разу, у біографічних відомостях, згадане ім'я Л. І. Шмідта. Слідчі Янівського РВ НКВС жодним чином не пов'язали їхню діяльність, на відміну від особи Г. Е. Фітерера. Очевидно, вони просто не знали про репресію ще одного директора школи.

У 1939 році дружині Л. І. Шмідта повідомили з Далеко-східного табору НКВС про смерть чоловіка. Після його арешту у неї забрали квартиру, позбавили роботи і змусили роками поневірятися з двома дітьми без притулку. В 1947 році у віці 15 років був убитий їхній син. Доньці Ганні, яка закінчила школу на відмінно, похвального листа не дали, оскільки батьки — «вороги народу». Більш того, у 1963 році з приводу репресованого батька її відмовились прийняти в партію.

Передвоєнні виселення, роки Другої світової війни та післявоєнні депортації спричинили майже повну відсутність представників німецького населення на півдні України. Багато німецьких колоній взагалі перестали існувати, ставши територією артилерійських полігонів. Проте у роки пом'якшення тиску тоталітарної держави навіть з далеких куточків Радянського Союзу родичі репресованих писали прохання про їхню реабілітацію. На початку 1963 року Марія Христианівна Вендланд надіслала листа в Москву до Головної військової прокуратури з проханням посмертно реабілітувати її чоловіка. У 1955 році вона вже зверталася до органів влади та подавала у розшук, на що отримала відповідь про засудження Р. Е. Вендланда на 10 років та його смерть в 1944 році від раку нирок у місті Казані. Офіційний документ, який це підтверджував, датований 23 жовтня 1956 року. Ініційований у 1963 році перегляд справи завершився постановою президії Одеського обласного суду від 27 вересня про реабілітацію Р. Е. Вендланда за недоведенням звинувачення. Ця звістка знайшла М. Х. Вендланд у Карагандинській області (селище Карабас, 5-й квартал, барак № 26), куди вона була виселена як дружина «ворога народу». У тій же Карагандинській області проживала і примусово виселена сестра Р. Е. Вендланда.

Рівно 25 років відокремлюють репресивне рішення органів держави від реабілітаційного рішення органів тієї ж держави. І тільки у 1991 році був змінений запис у документах і зазначено справжню причину смерті репресованого вчителя Коноплянської школи, який слідом за директорами своєї школи став жертвою несправедливих звинувачень.

Міф, створений НКВС

Репресії, що були постійним явищем в СРСР, супроводжувались інтенсивною пропагандою, яка мала сформувати в суспільстві образ «ворога», «шкідника», «диверсанта», «шпигуна». Погіршення відносин СРСР з Німеччиною зумовило посилення антинімецької пропагандистської кампанії та визначило упередженість радянських владних структур щодо німецького населення. Голова НКВС України В. Балицький стверджував: «Гітлер приділяє багато уваги Правобережжю, де розташовано 4 німецькі національні райони. Німецький фашизм прагне саме тут у нас в тилу створити свої опорні пункти» [156: 12].

Більшість громадян тогочасного суспільства насправді вірила в існування великої кількості шпигунів іноземних розвідок, які нібито активно діяли в країні і перешкоджали будівництву соціалізму. Така впевненість постійно підігрівалася відповідними пропагандистськими статтями у пресі, виступами агітаторів та керівників партії. Подібні матеріали друкувалися не лише російською та українською мовами. Для німців, наприклад, розроблялися матеріали німецькою мовою з описом діянь шпигунів та закликами винищувати їх [215–217].

Велику кількість справ слідчі поєднували у групі, фабрикуючи у такий спосіб фашистські організації, які нібито існували у німецьких колоніях. Однією з таких сфабрикованих слідчими НКВС на Одещині була справа «Німецької контрреволюційної фашистської шпигунсько-диверсійної організації на Одеській

** На матеріалах справ № 11554-п, 11879-п, 15791-п, 19382-п, 19994-п, 24019-п архіву УСБУ в Одеській області*

залізниці». Арешти її «учасників» почалися одразу після сумнозвісного лютнево-березневого (1937 року) пленуму ЦК ВКП(б), рішення якого призвели до активізації репресивно-карального механізму. Формування передумов для створення справи цієї міфичної організації почалося задовго до того і було тісно пов'язане з релігійною діяльністю пастора лютеранської церкви Фрідріха Даниловича Штейнванда. Саме йому судилося опинитися в епіцентрі трагічних подій, які фатально позначилися на долі жителів кількох німецьких колоній.

Батько Ф. Д. Штейнванда, Данило Генріхович, у 1908 році став пастором євангельсько-лютеранської общини в Одесі, яка налічувала близько 8 тисяч осіб і опікувалася цілим комплексом навчальних і благочинних закладів. У вересні 1911 року лютеранська церква відсвяткувала 25-річний ювілей служіння свого пастора. В період війни Д. Г. Штейнванду не вдалося залишитись осторонь від бурхливих політичних подій. До 1919 року він скеровував діяльність общини і увійшов у історію як передостанній її пастор у дорадянський період. У червні того ж року Данило Генріхович, серце якого не витримало величезної напруги, раптово помер у колонії Люстдорф [169: 193—198].

Один з братів Ф. Д. Штейнванда Людвіг (1890 р. н.) до 1931 року був пастором лютеранської церкви в Краснодарі. В 1937 році його заарештували і засудили до 10 років виправно-трудових таборів за «контрреволюційну діяльність». Після суду він втратив зір і внаслідок того був звільнений від покарання.

Інший брат Ф. Д. Штейнванда Герберт (1896 р. н.) у 1920-ті роки працював старшим бібліотекарем, а згодом — завідуючим відділу Центральної наукової бібліотеки (зараз Наукова бібліотека ОНУ імені І. І. Мечникова) в Одесі [97: 138—140]. У 1929 році він був аспірантом Одеського державного історико-археологічного музею; як секретар археологічної та німецької секцій активно працював у Одеській комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук; написав низку робіт. У 1933 році його заарештували за звинуваченням у шпигунстві на користь Німеччини і наступного року засудили до 5 років ув'язнення. Г. Д. Штейнванд повернувся до Одеси в 1939 році, працював у

історико-археологічному музеї, залишався у місті під час окупації, а перед визволенням міста був вивезений разом із родиною до Німеччини. Як згадують сучасники, він багато зробив для того, щоб запобігти вивозу одеських музейних цінностей до Румунії.

Ф. Д. Штейнванд, як і його батько та брат, також був неабиякою особистістю. Народився він 26 квітня 1888 року в колонії Вормс. У 1916 році закінчив богословський факультет Юр'ївського університету колишньої Ліфляндської губернії і приїхав до батька в Одесу, де близько шести місяців був стажером у лютеранській церкві. Потім його направили на стажування в село Тарутино (Бессарабія); там він працював також і учителем у чоловічій гімназії. У 1918 році став директором Тарутинської чоловічої гімназії. Наступного року він залишив вчителювання, переїхав до села Мариново і далі був пастором. До 1935 року його діяльність поширилася на німецькі колонії таких районів Одеської області: Березівський, Карл-Лібкнехтівський, Тилігуло-Березанський, Комінтернівський, Мостівський, Янівський.

На окружному з'їзді єпархіальної лютеранської церкви у вересні 1920 року Фрідріх Данилович познайомився із співробітниками німецького консульства — консулом Фасселем (Пасселем) і канцлером Бухгольцем. Внаслідок цього знайомства протягом семи років він навідував консульство, отримував допомогу та надавав консулу за потребою метричні довідки. Останні два прийоми, на думку Ф. Д. Штейнванда, мали шпигунський характер: консул розпитував про першу створену в Україні Шевченківську МТС і стан справ у колонії Вормс. Це не сподобалось пастору, і відвідини припинились. До 1935 року він підтримував тільки письмовий зв'язок і з поваги до консула продовжував надавати метричні довідки про осіб, які того цікавили, хоча і знав, що це заборонено радянським законодавством. У 1929 році Фрідріхом Даниловичем зацікавились органи ДПУ — НКВС і після детальної «обробки» зробили його своїм таємним співробітником. Відтоді про кожен свій крок він мусив повідомляти працівників управління НКВС; особливо їх цікавив зв'язок з німецьким консульством.

У 1935 році Ф. Д. Штейнванд на запрошення консула Ротта відвідав його (з санкції НКВС) і розповів про утиски німців в

СРСР, після чого зустрівся із співробітником НКВС Шнайдером і написав детальну доповідну записку. В листопаді того ж року під тиском влади він офіційно відрікся від сану пастора лютеранської церкви. Ще одна зустріч з представниками органів відбулася 6—8 лютого 1936 року, коли Фрідріх Данилович просив дозволу виїхати з Одеської області. Дозвіл він отримав, проте виїхати не встиг, оскільки вже 11 лютого був заарештований. Його звинувачували за ст. 54-4 КК УРСР у тому, що «будучи пастором лютеранської церкви, допускав у своїй квартирі перебування розкуркулених куркулів, з якими вів розмови про загибель радянської влади і відновлення монархії, а також мав зв'язок з низкою осіб, які були пов'язані з німецьким консулом» [36: 7].

Для Фрідріха Даниловича почалися довгі дні допитів та протоколювання свідчень. Слідчих цікавив його зв'язок з німецьким консулом та інформація про вже заарештованих німців, яких він знав. У шести протоколах містяться детальні відповіді на ці запитання. До п'ятого допиту додали визнання Фрідріхом Івановичем своєї вини, а щоб було переконливіше — записали зізнання по пунктах: «Винним себе визнаю: 1) Я мав незаконний зв'язок з представником буржуазної держави, якому частково надавав відомості про внутрішнє становище країни, що радянськими законами суворо переслідується і розцінюється як шпигунство. 2) Зробив ряд видач консулу метричних довідок на колишніх моїх прихожан, на що я не мав права і це робив всупереч радянським законоположенням. 3) Визнаю себе винним в отриманні грошової допомоги від буржуазної держави. 4) Припустився порушень закону і видавав нелегально окремим громадянам довідки про особу і сімейний стан на право отримання грошей за військовий займ. 5) Також вважаю важким своїм звинуваченням те, що я за вказівкою консула посередньо був керівником групи жінок, які займалися розповсюдженням писання листів про допомогу, а також агітували за загибель радянської влади шляхом війни» [36: 23].

Здавалося б, такі звинувачення повинні були привести до серйозних наслідків; але це був ще тільки 1936 рік, час масових репресій ще не настав, система тільки готувалася до головного удару. 27 лютого секретно-політичний відділ приймає постанову

про припинення справи Ф. Д. Штейнванда, оскільки у справі немає доказів для притягнення його до відповідальності. Проте через місяць, 26 березня, цей же відділ спохватився і прийняв нову постанову, за якою справу належало передати в особливий відділ. Особливий відділ відмовлявся прийняти цю справу, мотивуючи тим, що вона повинна бути припинена. Тоді звернулися до заступника начальника УНКВС по Одеській області майора держбезпеки Чердака, і він розпорядився припинити справу і анулювати постанову секретно-політичного відділу від 26 березня 1936 року. З Фрідріха Даниловича взяли підписку із зобов'язанням з'явитись до УНКВС за першою вимогою, у якій невідомо з яких причин забули проставити дату. Тепер нібито все було гаразд: звинувачення зняли, справу припинили, заарештованого випустили з в'язниці. Проте наблизився час великого терору, коли відбувалися пошуки всіх, хто «завинив» перед радянською владою. Не забули і про Ф. Д. Штейнванда.

13 квітня 1937 року УНКВС по Одеській області заарештувало Карла Готлібовича Ріхерта і почало створювати групову справу. До 30 липня кількість заарештованих зростає до 30 осіб; переважну більшість (22) становили люди, пов'язані з лютеранською церквою. 14 червня УНКВС по Одеській області видало ордер на арешт Ф. Д. Штейнванда; але він після звільнення у 1936 році виїхав до Іванівської промислової області, де працював завідувачем ідальнею цегельного заводу № 3 у селищі Карабаново Олександрівського району. 20 червня його заарештували і перевезли до Одеси. Справу вів VI відділ УДБ УНКВС по Одеській області, слідчі якого «прославилися» жорстокістю у ставленні до заарештованих та «методами» здобуття зізнань. Спочатку Ф. Д. Штейнванду, як і більшості заарештованих, висунули звинувачення за ст. 54-6, 54-10, 54-11. Проте вже 2 липня воно було трансформоване в інше з формулюванням: «Штейнванд за завданням німецьких розвідувальних органів заклавав контрреволюційні осередки в німецьких колоніях Одеської області, якими керував до дня арешту» [71: т. 1, 17]. Слідчі визначили і додаткові статті звинувачення — 54-2, 54-4, 54-6, 54-10, 54-11 та 17-54-9 КК УРСР.

Переважна більшість заарештованих знали один одного або були родичами, і їхні арешти ширилися подібно до ланцюгової реакції. Так, 7 липня був заарештований зять Ф. Д. Штейнванда Адам Готлібович Рем, 15 липня — дружина Амалія Вільгельмівна, 14 липня — чоловік її сестри Олени Рафаїл Якович Центнер. 23 липня — брат Амалії Вільгельмівни Володимир Окснер. Інші також найчастіше були пов'язані родинними стосунками.

І знову Фрідріх Данилович у протоколах допитів підтвердив своє знайомство з німецьким консулом Фасселем у 1920 році. Проте цього разу слідчі вже не були такими ліберальними. Вони примусили визнати, що від консула він отримав завдання проводити підготовку німецького населення до виступу проти радянської влади у разі війни з Німеччиною та ряд завдань розвідувального характеру. Раз на два-три місяці він нібито відвідував консула, щоб поінформувати про проведену роботу. У 1924 році з Німеччини таємно до Радянського Союзу приїздив Фрідріх Пфаф, який до 1917 року працював аптекарем в Одесі і був товаришем дитинства заарештованого за іншою справою Генріха Яковича Штольца. У роки громадянської війни він емігрував за кордон. Справжня мета його приїзду залишилася невизначеною, але сам факт слідчі використали для звинувачення заарештованих. Під час перебування у селі Мариново, де мешкала його мати і два нерідні брати Іван та Карл Вілі, він нібито на протязі двох тижнів збирав для німецької контррозвідки шпигунські матеріали. Вдруге Ф. Пфаф приїздив на батьківщину у 1926 році, тоді він зустрічався з Ф. Д. Штейнвандом, В. М. Швейнфуртом, В. Р. Штольцем. Згодом у розряд німецьких розвідників потрапив рідний брат Фрідріха Даниловича Арнульф Штейнванд (приблизно 1904 р. н.), який до 1919 року був перекладачем у німецького консула в Одесі, а потім виїхав до Німеччини. В місті Карлсруе він працював юридичним радником страхової компанії та навчався на соціально-економічних факультетах Мюнхенського і Кенігсберзького університетів. До СРСР він приїздив двічі — у 1923 і 1928 роках — і перебував тут протягом місяця. У 1936 році мати А. Штейнванда Вільгельміна Іванівна виїхала до нього у Німеччину.

На новому етапі слідства Ф. Д. Штейнванда змусили дати свідчення, що організація формувалася поступово. Її завданням спочатку було збирання шпигунських відомостей, а після приходу до влади в Німеччині Гітлера робота активізувалася і звелася до таких напрямків: 1) насадження серед німців націоналістичних ідей, пояснюючи, що тільки захоплення Гітлером України є порядком для них; 2) вербування нових членів організації; 3) створення повстанських загонів під керівництвом членів організації на випадок війни СРСР з Німеччиною; 4) в період війни руйнівна робота в тилу Червоної армії — підпали складів з хлібом, нафтохранищ та стратегічних мостів; влаштування аварій поїздів і особливо військових ешелонів.

Розбіжність у зізнаннях на цьому допиті з попередніми свідченнями і масштабність «запланованих злочинів» вражає. Цей допит проводили одразу троє: оперуповноважений VI відділу, начальник цього відділу та начальник УНКВС по Одеській області. Важко навіть уявити, що довелося пережити людині, щоб підписати такі свідчення.

Завдання по руйнуванню на транспорті в першу чергу ставилося перед тими, хто мешкав поблизу залізничного полотна, у селах Мариново і Вормс. Фашистські осередки нібито виникли в німецьких колоніях Одеської області. У їхньому складі названі 15 селян з Маринова, 5 — з Нейкова, 1 — з Вигоди, 4 — з Черногорки, 3 — з Вормосово, 4 — з колонії Рузенфельд (Копляне), 2 — з Білярів, 2 — з Попільного, 3 — з Адамівки, 2 — з Василівки, 3 — з Бесарабки, 2 — з Ліхтенфельда, 3 — з Рорбаха, 2 — з Іоганосталя. Географія охоплення організацією території виявилася досить широкою: шість районів області та місто Одеса. Керівників осередків нібито особисто вербував Ф. Д. Штейнванд, а окремих членів — вже наявні учасники організації. У протоколі допиту Фрідріха Даниловича від 26 червня 1937 року перераховані 51 член організації, завербований ним особисто, і ще 9 завербованих іншими. На допиті 11 липня він назвав ще 15 осіб як учасників організації.

Варто зазначити, що слідчі підбрали і заарештували як «безпосередніх учасників організації», так і їхніх «посібників» — не

менше 180 осіб з усієї Одеської області. Часто з протоколів допитів справи № 24019-п знімали копії і долучали до інших слідчих справ як «вагомні докази». Робили це через неможливість отримати необхідні свідчення, оскільки більшості «членів організації» вже не було серед живих.

За вигадкою слідчих, активно допомагали Ф. Д. Штейнванду у створенні контрреволюційних осередків В. М. Швейнфурт і А. Х. Кох. Останній у 1930 році був заарештований «за контрреволюційну діяльність» і засуджений на 5 років ув'язнення, а після звільнення жив у Курську.

На особі Вільгельма Мартиновича Швейнфурта слід зупинитися більш детально. Він народився у 1893 році в селі Мариново Березівського району. Його батько Мартин Якович до революції мав 70 десятин землі, багато худоби, жатку і кінну молотарку. Господарство вважалося заможним, у ньому працювали наймані робітники. Є свідчення, що Вільгельм Швейнфурт у 1919 році брав участь у німецькому повстанні; дехто з свідків та заарештованих вказував на те, що він був одним з його організаторів. Чи відповідає це істині — сказати важко, адже того самого року Швейнфурт був головою волосного військового комісаріату в селі Мариново і служив радянській владі.

Ще з 1909 року Вільгельм Мартинович працював народним вчителем в німецьких колоніях. Починаючи з 1911 року, у різний час займав посади касира, бухгалтера кооперації та помічника ксьондза німецької кірхи. В двадцяті роки поєднував перше й останнє, а коли релігійна діяльність через переслідування почала завмирати, зосередився на вчителюванні. Серед цікавих фактів біографії Вільгельма Мартиновича знаходимо його участь як уповноваженого у розподілі продовольчої допомоги від фірм «Петер Вестен» та «Гіппе» для голодуючих колоністів на півдні України під час голоду 1921–1923 років. У нього були рідні брати Мартин та Фрідріх. Останній служив у царській армії і після початку Першої світової війни у 1914 році втік до Німеччини, де і мешкав у 1930-ті роки. Сам же Вільгельм Мартинович ще до кінця 1917 року також служив у армії — писарем полку в чині унтер-офіцера. У 1920-ті роки вчителював.

У 1936 році він переїхав (можливо, був переведений облВНО, а можливо — вплинув арешт Ф. Д. Штейнванда) на хутір Ново-Шомполи Благоївського району, де завідував місцевою школою. Школа мала дві групи. Німецькою керував Швейнфурт, російською — Емілія Георгіївна Фольмер, яка у 21 рік (народилася в 1916 році) окрім школи завідувала клубом і драматичним гуртком у колгоспі. Можна припустити, що обидва вчителі були духовною елітою хутора.

15 травня 1937 року В. М. Швейнфурта заарештував VI відділ УДБ УНКВС по Одеській області за звинуваченням у зв'язках із Ф. Пфафом, що нелегально прибув до СРСР з Німеччини, та у спільності контрреволюційних фашистських поглядів із заарештованим НКВС 23 квітня 1937 року І. І. Вілем.

Перший наявний у справі протокол допиту Швейнфурта датований 19 травня. Всього їх налічується 10, і на додачу — одна заява-зізнання, написана власноруч.

У перших трьох протоколах допитів від 19, 20 і 21 травня йдеться про деякі факти біографії В. М. Швейнфурта; його розпитують про знайомство з пастором Ф. Д. Штейнвандом та І. І. Вілем; стосовно Ф. Пфафа занотовано, що його візит здався підозрілим і мав шпигунську спрямованість. Але ніяких визнань заарештованого в контрреволюційній діяльності немає.

Та вже протокол допиту В. М. Швейнфурта від 22 травня починається зізнанням у причетності до контрреволюційної німецької організації, куди його нібито завербував Ф. Д. Штейнванд. У 1925 році Вільгельм Мартинович працював у нього, часто їздив разом з ним по німецьких колоніях. Слідчі записали, що їх поєднувала спільність антирадянських поглядів та переконань: обидва були впевнені у тому, що політика радянської влади приведе селянство до поголівного вимирання, а країну — до загибелі. У відповідь на арешти та заслання німців-колоністів вирішили проводити агітацію та підбирати кадри, формуючи організацію. Вони підтримували постійний зв'язок, вели бесіди; Штейнванд дав йому націоналістичну книгу «Deutscher Bruder» («Німецький брат»). Були й настанови: прикриваючись лояльністю до радянської влади, проводити серед населення контрреволюційну

роботу; поширювати провокаційні чутки про швидку загибель влади, прихід німців в Україну і приєднання її до Німеччини; переконувати колгоспників у помилковості політики колективізації, підбурювати розбирати усуспільнене майно та худобу, не виходити працювати на колгоспні лани. Вільгельм Мартинович мусив також передавати пастору Штейнванду шпигунські відомості про настрої селян, стан кінського поголів'я в колгоспах. Він особисто начебто завербував до організації трьох своїх знайомих.

«Голова організації» Ф. Д. Штейнванд у свою чергу на одному з допитів зазначив, що В. М. Швейнфурт в 1930—1934 роках керував масовим невиходом колгоспників на польові роботи, а часто і взагалі виходом з колгоспу.

Вільгельм Мартинович назвав як учасників організації 15 відомих йому осіб, і серед них — свого брата Мартина Мартиновича. Це також викликає сумнів щодо добровільності зізнання.

Свідки дали нищівну характеристику завідуючого школою з хутора Ново-Шомполи. Один з них розповів, що під час повстання 1919 року в Мариново Швейнфурт був військовим комісаром і виганяв всіх на повстання. Інші, вихідці з Ново-Шомпол, повідомляли про його антирадянський настрої та порівняння життя на хуторі з тим, як було раніше: мовляв, раніше можна було зайти бажаним гостем в будь-який двір, бути привітно прийнятим і нагодованим. Звинуватили його у популяризації царських часів серед учнів у такий спосіб: «за 20 копійок можна було купити мішок цукерок і ледве донести їх до школи, а тепер цього немає». Додали і його порівняння колгоспних коней із намальованими на картині кіньми одноосібника: «Ось вам і колгоспне будівництво, до чого довело коней», — і звинувачення радянських газет у неправдивому висвітленні життя в Німеччині (там немає такого безробіття, як показують газети, і люди живуть набагато краще, ніж в СРСР). Також неправдивими на його думку були відомості про події в Іспанії, — преса замовчувала факти поразок республіканців та їхні втрати [71: т. 3, 29 зв.].

Під час допиту одного зі свідків слідчий НКВС запитав: «Що вам як близькому другу завідуючого школою Швейнфурта відомо про його антирадянську діяльність на хуторі Ново-Шомполи?».

Відповідь малоосвіченої людини вражає не тільки штучною літературністю, а й обізнаністю у справі: «Швейнфурт не відповідає посаді педагога як людина, що надзвичайно груба до своїх учнів і не любить своєї роботи. <...> Він не доводив до відома батьків інформацію про успішність і поведінку учнів. Швейнфурт серед населення не має абсолютно ніякого авторитету через свою неетичну поведінку — він систематично напідпитку. Його грубість переходить всілякі межі сучасного радянського педагога... Варварськи ставився до дітей (у шкільній їдальні він поставив на коліна учня другого класу за те, що той вилив на іншого учня сніданок. — *Авт.*). Дану вилазку на педагогічному фронті я розцінюю як ворожу вилазку. <...> Швейнфурт ворожа людина» [71: т. 3, 33, 33 зв.]. Нагадаємо, що це свідчення людини малоосвіченої, яка до того ж була близьким другом обвинуваченого.

Серед звинувачень знаходимо і таке. 2 травня колгоспники вирішили влаштувати у клубі вечірку і запросили єдиного на хуторі гармоніста Костянтина Попічка, заздалегідь домовившись заплатити йому. Проте Швейнфурт зірвав вечірку тим, що гармоніст пішов до нього пиячити.

Із заарештованих у справі 30 осіб ще дехто мав професію вчителя. 65-річний Вільгельм Тобіасович Рівініус багато років пропрацював на педагогічній ниві, зокрема протягом 1889—1908 років у німецьких колоніях Рорбах, Гросс Лібенталь, Гільдендорф та селі Вигода. Дружина Ф. Д. Штейнванда Амалия Вільгельмівна була вчителькою німецької мови і працювала за фахом навіть після виїзду разом з чоловіком до селища Карабаново. Зять Ф. Д. Штейнванда Адам Готлібович Рем після закінчення в 1930 році одеського робітничого факультету при ІНО вчителював за призначенням в колонії Нейково; восени 1931 року був переведений до німецької школи села Мариново Березівського району; у грудні 1932 року перейшов працювати в колонію Черногорка того ж району; в липні 1933 року виїхав до колонії Орлово Дніпропетровської області і на момент свого звільнення у квітні 1937 року вчителював там у місцевій школі. Через зв'язок із пастором Штейнвандом його зняли з посади та вилучили з комсомолу. У 1937 році А. Г. Рем значиться серед студентів-

заочників четвертого курсу історичного факультету Одеського німецького педагогічного інституту.

У справі «Німецької контрреволюційної фашистської шпигунсько-диверсійної організації на Одеській залізниці» загалом було допитано 88 свідків. В жодному з протоколів немає позитивної характеристики на будь-кого з тридцяти заарештованих. Можливо, свідки просто не могли цього зробити, оскільки слідчі старанно записували лише ті свідчення, що були потрібні для слідства. Коли таких свідчень не надавали, то сказане перекручували на необхідний лад самі слідчі.

Поступово діяльність «німецької контрреволюційної організації» обростала новими фактами. З'ясувалося, що під час від'їзду Ф. Пфафа він залишив Ф. Д. Штейнванду 300 американських доларів — для надання допомоги членам організації. Надалі постійну грошову допомогу від німецького консульства та організації «Густав-Адольф Ферайн» отримували більшість членів організації. У 1933 році, після приходу до влади в Німеччині фашистів, Ф. Д. Штейнванд під час зустрічей з членами організації нібито ставив питання про необхідність мати зброю для потреб організації на випадок війни Німеччини проти СРСР і здобути її шляхом нападів на військові поїзди. У разі невдачі зброю передбачалося доставити спеціально. У 1932—1935 роках учасники організації нібито активізували свою шкідницько-підприємну діяльність, спрямовану на розвал колгоспів та знищення в них кінського поголів'я: лише у колгоспі села Мариново через їхні дії загинуло 60 коней. До дня арешту ці дії нібито спрямовували Ф. Пфаф, Ф. Штейнванд та німецьке консульство в Одесі.

У Радянському Союзі за діяльністю консульств та їхніх співробітників органи НКВС пильно стежили ще з початку свого існування. Їх вважали головними «шпигунськими гніздами» на території країни, що збирали і передавали за кордон важливі відомості про розвиток радянської держави. За консульствами неухильно спостерігали і таємні співробітники НКВС.

Із серпня 1928 року і до листопада 1935 року консулом у Одесі був Пауль Ротг. Торговим радником консульства з 1922 по червень 1934 року був Карл Іванович Ган. Його діяльність,

на думку спецслужб, була тісно пов'язана зі збиранням розвідувальних відомостей про економічний та політичний розвиток Радянського Союзу. Таємні співробітники повідомляли, що він цікавиться торгівлею СРСР з Туреччиною, станом справ із коштами для допомоги робітничому класу капіталістичних країн (зокрема англійським гірникам); збирає відомості про потужність Одеської та Первомайської електростанцій, про Одеську швейну фабрику — кількість робітників, їхню заробітну платню, умови життя та харчування. Він систематично приймав у консульстві німців-колоністів зі Спартаківського, Цебриківського та інших районів, які зверталися з питання повернення грошей в німецьких марках за військову позику 1918 року. Є відомості і про те, що торговий радник цікавився матеріальним становищем родини пастора Штейнванда. Йому нібито належать слова: «Пастори нам необхідні як представники і стовпи німечтва. Що стосується їхнього матеріального становища, то це питання хай їх не лякає, тут завжди можна буде знайти кошти для їхньої підтримки» [49: 86—87 зв.].

У 1934 році за шпигунську діяльність К. І. Ган був висланий за межі Радянського Союзу. А зібрані матеріали стали приводом для звинувачення органами НКВС величезної кількості людей, запідозрених у зв'язках із консульством. У другій половині 1930-х років достатньо було мати німецьку національність, щоб отримати звинувачення у діяльності на користь німецької розвідки.

У обвинувальному висновку по справі «Німецької контрреволюційної фашистської шпигунсько-диверсійної організації на Одеській залізниці» відсутня дата складання, що є грубим порушенням кримінально-процесуальних норм і зайвого разу доводить її сфабрикованість. Тридцятьоро арештованих отримали звинувачення за статтями 54-2, 54-4, 54-6, 54-10 ч. 1, 54-11, 17-54-9 КК УРСР. Справу направили на розгляд трійки при УНКВС по Одеській області з клопотанням про застосування до звинувачених вищої міри соціального захисту.

21 серпня 1937 року протоколом № 15 трійка прийняла рішення про розстріл 20 осіб: Ф. Д. Штейнванда, К. Г. Ріхерта,

В. М. Швейнфурта, Р. Я. Центнера, А. Г. Рема, В. Т. Рівініуса, А. В. Альбрехта, І. К. Брауна, Ф. Ф. Почасіна, В. Ф. Гакка, Л. М. Ліка, І. Ф. Кіммеле, А. І. Глазера, І. І. Віля, Я. А. Пфельфера, Г. І. Гофмейстера, К. Я. Франка, В. В. Окснера, Р. М. Кіммеле та Х. І. Ганемана. 25 серпня розстріл було виконано. Решта звинувачених у цій справі (10 осіб) отримали по 10 років виправно-трудоих таборів — Е. Г. Браун, В. Г. Браун, Г. Х. Бауер, Е. К. Ріхерт, Г. Х. Шмідт, І. І. Грауер, Х.-Я. Ф. Циммерман, А. В. Штейнванд, Я. П. Гофман, І. Я. Кауц.

Репресіями проти вищезазначених осіб справа не закінчилася. Відповідно до постанови трійки при УНКВС по Одеській області від 1 вересня 1937 року як учасник «Німецької контрреволюційної фашистської шпигунсько-диверсійної організації на Одеській залізниці» був розстріляний В. Р. Штольц. 14 вересня цей позасудовий орган постановив ув'язнити у ВТТ на 10 років Г. Я. Штольца, а за постановою від 1 листопада розстріляли Емілію Вільгельмівну Окснер, сестру дружини Ф. Д. Штейнванда. За приналежність до названої організації 4 лютого 1938 року нарком внутрішніх справ СРСР і прокурор СРСР постановили розстріляти двох братів — Ф. Ф. Рота і Г. Ф. Рота, яких спецслужби знайшли аж у Єревані. З першого слідчі так і не змогли вирвати зізнання у «скоєних злочинах». За період 1937—1938 років за приналежність до цієї міфічної організації були репресовані десятки інших представників німецької національності. У 1960-ті роки в селі Мариново з корінних мешканців залишилися тільки три родини, решта були переселенцями переважно з Західної України [49; 34; 61; 60].

Ті репресовані, котрим пощастило уникнути розстрілу, надсилали скарги до різних інстанцій з проханням про перегляд справи. Перший її перегляд відбувся у 1940 році, але тоді було ще далеко до об'єктивного погляду на матеріали, методи ведення подібних справ та здобуття зізнань слідчими. Помічник прокурора Одеської області по спецсправах Синько постановою від 24 липня 1940 року визначив, що скарги репресованих та членів їхніх сімей не заслуговують на увагу, тому що їхні діяння у достатній мірі викриті.

Емілія Карлівна Ріхерт, відбувши десятирічний термін ув'язнення у Безводному ВТТ (Горьківська область), була знову заарештована 17 жовтня 1949 року УМДБ Талди-Курганської області (Казахстан). Не маючи жодного доказу шпигунської діяльності в минулому, особлива нарада при міністрі держбезпеки СРСР 1 липня 1950 року вдруге репресувала її, направивши у заслання в Кокчетавську область Казахської РСР.

Лише в другій половині 1950-х років рідним розстріляних повідомили про їхню смерть, але відповідно до директиви КДБ СРСР № 108сс від 24 серпня 1955 року сповістили брехню: що смерть була нібито природною і сталася в місцях ув'язнення у роки війни. Так, 15 червня 1956 року зареєстровано, що Р. М. Кімеле помер 17 грудня 1945 року від серцевого нападу. 15 липня 1957 року дружині А. І. Глазера повідомили про його смерть в місцях ув'язнення 2 серпня 1940 року від крововиливу в мозок. Лише наприкінці 1980-х років було дозволено повідомляти рідним правду про справжню причину загибелі репресованих.

У 1989 році відбувся наступний перегляд справи. На підставі ст. 1 Указу президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року прокуратура Одеської області своїм висновком 2—3 листопада реабілітувала 30 несправедливо репресованих членів «Німецької контрреволюційної фашистської шпигунсько-диверсійної організації на Одеській залізниці».

Перегляд справ інших репресованих, пов'язаних зі сфабрикованою у 1937 році справою, відбувався протягом другої половини 1950-х — початку 1990-х років. Довідки про їхню реабілітацію окрім України були відіслані до інших країн (у Росію, Узбекистан, Казахстан, Німеччину) — доля розкидала нащадків репресованих по всьому світі. За нашими підрахунками, після арешту лише у 28 осіб залишилося 69 дітей. Рік народження заарештованих коливався від 1872 (В. Т. Рівініус) до 1912 (Х. І. Ганеман). За матеріалами архівно-слідчих справ, у 24 з них до революції у власному володінні було близько 3400 десятин землі та ще понад 200 десятин вони брали в оренду. Наскільки ці відомості відображають справжній стан речей — тепер сказати важко, але незаперечно одне: ці люди не були бідними і

до 1917 року вправно вели свої господарства. Радянська влада позбавила їх не тільки землі, майна, суспільного становища, а й найголовнішого — життя.

Таким чином, масові політичні репресії 1937—1938 років часто мали яскраво виражений національний характер. Особливо це проявилось на півдні України, де мешкала велика кількість населення різних національностей. Органи НКВС, поряд із поставленим перед ними завданням знищити якомога більшу кількість німців, намагалися остаточно ліквідувати діяльність лютеранської общини на цій території, репресувавши її представників. Розташування німецьких колоній поблизу залізниць лише створювало необхідний привід. Описана справа — ще одне цьому підтвердження.

«Блонська трійця»

Арешти 1930-х років серед німецького населення були типовим явищем. Кого ж як не представників іншої національності звинувачувати у ворожості до радянської влади і бажанні завдати шкоди будівництву соціалізму у країні робітників і селян? Після 1933 року до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, і це значно спростило ситуацію для органів НКВС. Тепер вони мали можливість вважати будь-який зв'язок етнічних німців України з Німеччиною контрреволюційним і шпигунським; неважливо — чи було то листування з родичами, отримання допомоги або знайомство зі співробітниками німецького консульства. Потрібен був лише привід для того, щоб зачепитися за такий факт, а вже мистецтва перетворити його на злочинне порушення законодавства слідчим не бракувало. У 1937—1938 роках для початку слідства у такій справі вистачало клепа, пліток, пересудів чи тільки підозри, щоб людина одразу перетворилася на об'єкт зацікавленості органів НКВС.

Подібна ситуація склалася і з мешканцями німецького села Блонське Янівського району Одеської області.

1 вересня 1937 року до РВ НКВС надійшло повідомлення. Його автор, скоріш за все, не лише добре знав начальника Тереховського, а й був з ним у добрих стосунках. Він писав: «Товаришу Тереховський! У мене є відомості, що голова колгоспу Штика в 1934—1935 роках мав зв'язок з німецьким консулом в Одесі, куди їздив для особистої зустрічі з ним. Дані візьми у Стародуба»

** На матеріалах справ № 3810-п та 22333-п архіву УСБУ в Одеській області*

[67: 20]. Очевидно, що інші відомості були не потрібні, сторони прекрасно розуміли одна одну. Це повідомлення спричинило порушення кримінальної справи на керівника колгоспу «Німецька компартія» Домініка Климентійовича Штику; згодом до справи долучили ще двох осіб з подібними звинуваченнями.

27 жовтня 1937 року до начальника Янівського РВ НКВС надійшла заява за підписом якогось Їорданова. Він як «відданий комуністичній партії громадянин» сповіщав, що чув від жителя села Блонське про перебування останнього разом із Штикою у 1934 році в Одесі. Там, скориставшись тим, що супутник направився на базар, голова колгоспу «пішов до німецького консула ніби за отриманням допомоги з Німеччини» (10—12 марок). Він неодноразово їздив до Одеси і заходив до консульства під приводом колгоспних справ. Цей же Штика мав тісний зв'язок з Вільгельмом Зільбернагелем і Францем Швіндом, які мешкали в Одесі на Слобідці. Заявник розповідав про проведення Штикою контрреволюційної шкідницької роботи в колгоспі та розбазарювання колгоспних грошей. При цьому надавалася детальна інформація про прибутки і витрати колгоспу.

Того ж 1937 року був репресований механік млина колгоспу «Німецька компартія» Георгій Альбертович Їзмай [5]. Про його громадську активність свідчить участь у редакційній колегії стіннівки, яку випускали в колгоспі. За сім днів до арешту (20 жовтня) він дав свідчення слідчим НКВС, що голова колгоспу Штика не полюбляє критики, спекулює колгоспним майном та не рахується з думкою колгоспників. Всі перелічені матеріали стали фундаментом у підготовці арешту Д. К. Штики та пов'язаних із ним осіб.

Заарештували підозрюваних не одразу. Можливо, не було часу на «розслідування» їхніх справ, а може — якісь інші причини завадили це зробити. Жодного документа щодо стадії, котра передувала арешту, у справі немає. 17 лютого 1938 року в будинку Д. К. Штики органи НКВС провели обшук, під час якого вилучили 50 карбованців, паспорт, книги та малокаліберну рушницю, а самого господаря заарештували; і тільки наступного дня — 18 лютого виписали ордер на арешт. У постанові про арешт зазначалося, що Штика «тісно пов'язаний з куркульськи-

ми елементами на селі і разом з ними проводить антирадянську агітацію проти політики радянської влади, крім того висловлює незадоволення колгоспним ладом» [67: 2]. Виявляється, можна бути головою колгоспу — і водночас його ненавидіти, виступаючи проти такої форми господарювання.

Домінік Климентійович Штика народився 20 липня 1887 року на хуторі Вовчий Мостівського району Одеської області у родині селян-середняків. Він закінчив 4 групи початкової школи, за спеціальністю вважав себе музикантом. Мав велику сім'ю: дружину Мар'яну Рафаїлівну (1900 р. н.), яка була домогосподаркою, та чотири малолітні доньки. Найменшій — Іді виповнився лише рік. Ще двоє дітей були вже дорослими.

У справі містяться тільки два протоколи допитів Домініка Климентійовича — від 8 та 9 березня 1938 року (нагадаємо, що заарештований він був ще 17 лютого). У них він повністю підтверджує висунуті проти нього звинувачення. Під час головування в колгоспі «Німецька компартія» його у 1932 році зняли з цієї посади за невиконання плану хлібопостачання державі. Очевидно, мав совість та жаль до людей і не витрушував останній хліб у ті страшні роки голоду. Радянська влада вважала дієвим засобом виправлення ситуації, — зокрема складнощів у хлібозаготівлі, — кадрові «чистки». Розраховували, що новопризначені кадри будуть ретельніше виконувати грабінницькі щодо селян настанови керуючих органів. Через рік знятого голову колгоспу знову поновили на посаді.

Штика визнав, що звертався до німецького консула по допомогу і отримав її у вигляді німецьких марок, а це в другій половині 1930-х років було значним злочином. В національній політиці радянської влади щодо німців після здійснення суцільної колективізації, голодомору 1932—1933 років і приходу до влади в Німеччині Адольфа Гітлера сталися радикальні зміни. Від німецького населення півдня України вимагали повного припинення зв'язків з буржуазно-фашистською країною та її організаціями. А тут йшлося про отримання грошей і посилок з Німеччини для підтримки голодуючих! Подібні акції допомоги гітлерівська Німеччина широко використовувала з метою про-

паганди, що давало підстави радянському керівництву трактувати отримання німцями закордонної матеріальної допомоги як антирадянські дії — з усіма відповідними наслідками.

Штика визнав, що підтримував зв'язок з колишніми куркулями Йорданом, Мальзамом і Мартіяном. Двох останніх він прийняв до колгоспу у 1937 році після того, як ті відбули заслання на півночі. Підтвердив і таке: «часто обговорюючи політику Гітлера, я казав, що гітлерівська політика краща, ніж політика радянської влади, тому в Німеччині і краще живеться, а нам — громадянам СРСР доводиться як жебракам просити допомоги у Німеччині» [67: 27 зв.]. Крім того, разом з раніше репресованим Ізмаєм він нібито остаточно зламав млина, і колгоспу довелося витратити велику суму грошей на ремонт; купував в Одесі товари для колгоспу і робив на них фальшиві документи, а також підмовив рахівника Єреміївської МТС вкрасти і продати колгоспу 200 літрів бензину.

У другому протоколі допиту записана певна інформація про «спільників» Домініка Климентійовича. Разом з ним проти політики радянської влади нібито активно виступали вчитель Блонської школи Микола Іванович Штамлер та колгоспник Кіндрат Карлович Долль. Вони систематично критикували колгоспний лад, нахвалявали життя за кордоном, писали листи консулу, вивезли великі партії збіжжя з Буялицького та Сербського «Заготзерна». Долль постійно скаржився на своє теперішнє життя, вказуючи, що коли жив за кордоном, то мав усе необхідне, а «коли приїхав в СРСР, то залишився без штанів».

Такі свідчення не могли залишитися поза увагою слідчих НКВС, і 13 березня 1938 року вони заарештували М. І. Штамлера та К. К. Долля. Стаття Кримінального кодексу відсутня у всіх документах, а звинувачення загалом ті ж, що й у Д. К. Штики: «ворожо налаштований до радянської влади, вихваляв Гітлера і його політику».

Микола Іванович Штамлер народився 9 травня 1910 року в селі Шидлово Гришинського району Дніпропетровської області і був наймолодший в сім'ї. Окрім школи він закінчив також один курс педагогічного технікуму і після репресій проти рідних

опинився у селі Блонське Янівського району, де з 1931 року працював учителем початкової школи. Він одружився з Клавдією Федорівною (25 років) і мав дворічну доньку Галину.

Його родина вже встигла постраждати від радянської тоталітарної системи. Батька, який мав до революції 95 десятин землі, в 1930 році розкуркулили і вислали на північ, звідки той незабаром утік. У 1932 році за контрреволюційну діяльність він був знову заарештований і разом зі своїм сином Іваном висланий у Середню Азію. Сестра Емма Іванівна, невідомо — чи з доброї волі, опинилася на Донбасі.

Будь-яких інших біографічних відомостей у справі немає, а наявні протоколи допитів від 15 і два від 16 березня 1938 року містять лише скупі зізнання своєї «вини» і є типовими для сфабрикованих справ тих років. Допити, хоча і датовані лише двома днями, проте проводились різними слідчими. Це дає підстави уявити, якими були умови їхнього проведення, коли один слідчий змінював іншого, стомленого процедурою «вибивання зізнання». Кількадобові безсонні стояння звинуваченого повинні були «освіжати його пам'ять» та створювати бажання краще розповідати про свої «злочини». Биття, погрози та обіцянки, що супроводжували допити, додавали необхідних штрихів до викриття затятих «ворогів народу».

Микола Штамлер визнав себе повністю винним і підтвердив зв'язок з «контрреволюційними елементами» на селі. Він також нібито приховував зловживання з боку голови колгоспу, хоча як голова ревізійної комісії не мав права мовчати. Через репресії проти своєї родини він затамував ще більшу злість на радянську владу і постійно проводив антирадянську агітацію.

Ситуація К. К. Долля подібна до двох попередніх. У справі є лише три протоколи його допитів, які не відрізняються від інших за структурою та змістом і датовані 16 березня.

Він народився 29 червня 1884 року в селі Казимирівка Янівського району. Батько Кіндрата Карловича мав чотирьох дітей і 30 десятин землі; з 1905 по 1909 рік Кіндрат Долль служив у царському війську рядовим, а після початку Першої світової війни був знову призваний до армії, де перебував у 1914—1918 роках.

Невідомо, коли саме родина емігрувала до Америки, але наприкінці 1920-х років там мешкали брат та дві сестри — Єлизавета і Олена, які вже за кордоном вийшли заміж за фермерів Франца Яковича Рислера та Йосипа Івановича Маєра. У 1928 році до них в Америку переїхав і Кіндрат Карлович. Він допомагав родичам у веденні господарства, яке нараховувало до 400 десятин власної землі. Невідомо, з яких причин у 1934 році К. К. Долль повернувся в СРСР і в 1935-му вступив до колгоспу «Німецька компартія». До арешту він був рядовим колгоспником і жив на хуторі Ново-Казимирівка Шеметівської сільради Янівського району разом з дружиною Петронікою Піусовною та трьома дітьми — Іваном, Андрієм і Євою.

У протоколах допитів Кіндрат Карлович визнав, що розповідав у Америці про бідне життя селян у Радянському Союзі; проводив агітацію в колгоспі; як член ревізійної комісії приховував господарські злочини Д. К. Штики; вихваляв політику Гітлера; предрікав поразку СРСР у війні з Німеччиною. Єдине, що заперечив звинувачень, — це наявність у них зброї.

Допитані у справі троє свідків (одного з них допитали ще 22 лютого, раніше за арештованих) одноставно підтвердили ворожість обвинувачених до радянської влади: «Штика, Долль і Штамлер знаходяться в близьких взаємовідносинах між собою, і їхню антирадянську діяльність достатньо було видно для всіх колгоспників» [67: 44]. Як стверджували свідки, крім агітації всі троє виступали проти хлібоздачі та державного займу; Долль жалкував, що повернувся до СРСР; Штика раніше брав участь у Благоївському повстанні; всі вони були пов'язані з «ворожими елементами». Перший свідок навіть навів (або йому приписали) власний висновок: «Правильно органи НКВС зробили, що вилучили класово ворожі елементи, які систематично озброювали колгоспників проти радянської влади і колгоспного будівництва...» [67: 45 зв.].

22 березня 1938 року начальник РВ НКВС Тереховський склав обвинувальний висновок, за яким справу передбачалося направити на розгляд трійки Одеського обласного УНКВС. Півроку їм довелося чекати у одеській в'язниці вирішення своєї долі.

27 вересня 1938 року вказаний позасудовий орган виніс рішення про розстріл всіх трьох арештантів і конфіскацію майна. 7 жовтня у Одесі розстріл було виконано.

Безрадісне майбутнє чекало на родину розстріляного Домініка Штики. До 1944 року вони мешкали у селі Блонське Янівського району, звідки були вислані до Німеччини. У 1945 році всю родину повернули назад, але тут одразу заарештували і вислали — тепер вже у Межиріченський район Вологодської області. До 1956 року їм довелося жити під наглядом спецкомендатури на території Шиченського лісопункту, і лише після зняття нагляду вони змогли отримати паспорти і виїхати. Місцем нового поселення було визначено Душанбе Таджикиської РСР.

Тільки 22 травня 1989 року прокуратура Одеської області переглянула справу так званої блонської трійці. Микола Іванович Штамлер, Домінік Климентійович Штика і Кіндрат Карлович Долль були посмертно реабілітовані на підставі ст. 1 Указу президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року «Про додаткові заходи з відновлення справедливості по відношенню до жертв репресій, що мали місце в період 30—40-х і початку 50-х років». Рідні М. І. Штамлера так і не дізналися про його долю. Родині Штики, що була виселена в 40-ві роки до Вологодської області, лише в 1991 році повідомили про смерть батька. А рідним К. К. Долля щоб дізнатися правду знадобилося 60 років. 18 травня 1998 року в Одесу приїздив громадянин Німеччини Йоганн Адамович Шнайдер, який на прохання своєї дружини Флори Швіндт подав заяву на ім'я начальника УСБУ і 22 травня з допомогою члена товариства «Меморіал» М. М. Данилова зміг ознайомитися з архівно-слідчою справою і отримати довідку про реабілітацію. Дружина І. А. Шнайдера та її мати Єва були онукою і дочкою Кіндрата Карловича Долля. Лише тепер вони змогли дізнатися про долю найближчої людини, життя якої обірав протизаконний вирок.

Коноплянські «контрреволюціонери»

У 1937 році, коли репресивно-каральна система набрала обертів, шквал репресій завдав значного удару по керівниках усіх організацій, установ та відомств, що керували різними сферами життя радянського суспільства. Їх вважали винуватцями негараздів у сільському господарстві, промисловості, освіті, науці. Насаджувалася думка про те, що через їхню недбалість, ротозійство, а частіше — пряме шкідництво та ворожість до радянського ладу ламається техніка, падає виробництво, діти погано засвоюють історію ВКП(б) і таке інше. Активна пропаганда з цього приводу у засобах масової інформації переконувала людей у неможливості існування будь-яких інших причин того, що радянське суспільство ніяк не може не те що досягти обіцяного вождями комунізму, а навіть забезпечити своїх громадян найнеобхіднішими речами і продовольством.

Кримінальний кодекс УРСР надав органам ДПУ — НКВС можливість нещадно розправлятися із «дисидентами» — тобто тими, хто починав сумніватись у правильності рішень комуністичної партії та уряду, в доцільності існування системи господарювання радянського зразка та у можливості побудови соціалізму взагалі. Наявність у кодексі «контрреволюційної» статті 54 з її 14 частинами допомагала надавати політичного забарвлення будь-якому громадському невдоволенню і ліквідувати його носіїв. В кращому випадку — надовго робити з них слухняних і

** На матеріалах справ № 17440-п, 20451-п, 23044-п архіву УСБУ в Одеській області*

безкоштовних робітників всесоюзної системи ГУЛАГ. Мільйони жителів Радянського Союзу етапом направлялися в табори безкрайньої батьківщини, щоб там спокутувати гріхи, яких вони не мали. Значну частину репресованих оголошували невинними злочинцями і просто розстрілювали. У той час до справжніх кримінальних злочинців система ставилася набагато поблажливіше: вони отримували більш м'які міри покарання, а в таборах відчували до себе інше ставлення адміністрації. Для політичних «злочинців» навіть банальне побутове висловлювання могло спричинити за судження до розстрілу. У випадку з жителями села Конопляне Янівського району Одеської області такі висловлювання стали фатальними одразу для трьох осіб. Слідчі зробили їх учасниками німецької контрреволюційної організації.

Перший — Геронім Егидієвич Фітерер народився у 1900 році в селі Катериненталь, яке в 1930 році входило до Карл-Лібкнехтівського району Одеської області. Його батько належав до заможних селян: мав 60 десятин землі, багато худоби та різний сільськогосподарський інвентар. Геронім вчився на ксьондза, проте радянська влада розуміла релігію лише як суцільне зло, і йому не довелося працювати за фахом. У 1924 році він влаштувався вчителем у село Волково, а з 1931 року — в Коноплянську неповну середню школу; згодом став її директором. Мав дружину Вероніку Іванівну і двох дітей дошкільного віку. Його брат Франц мешкав у селі Катериненталь, а сестри Берта Вільгельм і Маргарита Ванур — у селі Волково. Геронім Егидієвич мав ще одну сестру, Моніку Сен, для якої у 1936 році склав фіктивну довідку для отримання паспорта і за це отримав 6 місяців примусових робіт.

Другий обвинувачений — Іван Християнович Шмідт народився у 1898 році саме в селі Конопляне. Його батько мав 50 десятин землі, які з приходом радянської влади довелося віддати. Іван здобув середню освіту. За мірками того часу, коли більшість населення була неписьменна, це було вже чимало. У 1919 році він служив у білих, хоча достеменно не відомо, що це була за служба, в чому вона полягала і скільки тривала. Сприймавши комуністичні гасла, перейшов до Червоної армії. Після демобілізації займав-

ся сільським господарством, а з 1932 року очолив колгосп імені Тельмана у своєму рідному селі. Його дружина Розалія Іванівна Гішт була домогосподаркою. Вони мали двох дітей: доньці Гільді виповнилося п'ятнадцять років, а сину Віктору — дев'ять.

Третій — Карл Іванович Арнольд був найстарший серед обвинувачених. Він народився в інтелігентній сім'ї у 1872 році в селі Олександргільф, яке у 1930 році входило до Спартаківського району Одеської області. Карл Іванович здобув одразу дві освіти — кістнера і вчителя. На початку ХХ століття працював вчителем у сільській школі, потім перейшов до комерційного училища, де викладав німецьку мову. З 1912 по 1920 рік був власником комерційного училища в місті Голта (нині місто Первомайськ). Після того як радянська влада націоналізувала цей навчальний заклад, переїхав до села Конопляне. Тут він працював кістнером, вчителем і останнім часом рахівником у колгоспі імені Тельмана. Його дружина Лідія Іванівна працювала в Северинівській сільській лікарні. Вони мали п'ятеро синів і двох доньок. Син Карл під час громадянської війни воював на боці білих, а після їхньої поразки перебрався до Німеччини і мешкав у Берліні. Оскар мешкав у Криму. Артура, який також воював проти Червоної армії, більшовики розстріляли за опір владі. Фрідріха у 1937 році заарештував НКВС; пізніше він був засуджений за «контрреволюційну діяльність» на 3 роки позбавлення волі. На момент арешту батька вдома ще залишався п'ятий син, Едуард, але у вересні 1937 року його також заарештують і після 11 днів слідства засудять на 10 років виправно-трудоих таборів [55].

Героніма Фітерера, Івана Шмідта та Карла Арнольда заарештували 9 липня 1937 року за звинуваченням у систематичному проведенні контрреволюційної агітації проти радянської влади. Це був один з злочинів, що кваліфікувалися за статтею 54-10 Кримінального кодексу УРСР. Слідство у справі проводили одразу чотири слідчі Янівського районного відділення НКВС: начальник Тереховський, помічник оперуповноваженого Марухін, співробітники Лобач та Чеботарьов.

Під час обшуку у Г. Фітерера забрали 60 карбованців, документи і фотографії, у І. Шмідта — цінні папери на суму

284 карбованці. У К. Арнольда, окрім всього іншого, ще й грамоту ударника та альбом з фотографіями і віршами. Зрозуміло, що гроші, як і решту речей, ніхто не повернув рідним заарештованих.

Слідчі прагнули побудувати слідство за звичним для себе сценарієм. Проте двоє заарештованих відмовились від усіх звинувачень, і ніщо не примусило їх визнати злочини, яких вони ніколи не чиняли. 15 свідків, допитаних у справі, пригадували найдрібніші деталі для створення їхнього негативного портрету, висловлювали свої міркування з приводу їхньої «контрреволюційності». Дехто з них характеризував обвинувачених поодиноці, інші — всю групу разом. Звісно, ми повинні чітко усвідомлювати, що записуючи свідчення слідчі часто перекручували їх, змінювали у необхідному для слідства напрямку.

Один зі свідків стверджував, що Фітерер, Шмідт і Арнольд на підґрунті своєї ворожості до радянської влади мали між собою тісний зв'язок. Вони «як виключно культурні люди навмисно не хотіли проводити культурно-виховну роботу серед колгоспників, а навпаки організовували молитовні хори» [69: 63]. Своїм керівництвом Шмідт нібито викликав незадоволення у селян щодо колгоспного будівництва і заходів радянської влади. Інший свідок пішов у своїх твердженнях далі. Він звинуватив І. Х. Шмідта у тому, що разом з аферистом Тесовим вони продали колгоспне вино по завищених цінах, а отримані гроші забрали собі. Наслідок — нестача на суму 7000 карбованців. Свідок стверджував, що Шмідт створив свою систему затиску критики і залякування колгоспників, через що всі його боялися.

Кожен з наступних свідків все далі й далі заходив у обвинуваченнях щодо колишнього голови колгоспу. Наприклад, один з них заявив, що І. Шмідт разом з Г. Фітерером та К. Арнольдом згноїли тисячу пудів силосу і буряків з метою послабити економічну могутність колгоспу; внаслідок такого шкідництва начебто загинуло 25 корів. Інший взагалі твердив, що голова колгоспу — ледащо і п'яниця, постійно займався спекуляцією і збагачувався за рахунок колгоспу, зухвало поведився з колгоспниками, бив їхніх дітей, і багато селян через це вийшли з колгоспу.

Г. Е. Фітерера свідки змалювали поганим керівником школи, «особистістю не лише хитрою, а й ворожою до радянської влади». Він буцімто закликав людей не вступати до колгоспів, оскільки там вони змушені будуть працювати як раби. Крім того переконував селян не здавати хліб державі. Його учні у школі носили фашистську свастику, їм нав'язувалася думка про те, що «Гітлер хороший дядько, і якщо у бідних людей немає одягу та взуття, то Гітлер віддасть їм своє». За словами свідка, у 1932 році Фітерер під час весняної посівної кампанії агітував селян не давати своїх корів на роботу. Разом із Шмідтом на засіданнях сільської ради вони розповідали анекдоти про Сталіна і Ворошилова, вихваляли Троцького як політика, погрожували розправою колгоспникам у разі початку війни і приходу німців. Про дружбу І. Х. Шмідта з Г. Е. Фітерером один з опитуваних сказав: «Шмідт — страшенний гітлерівець... Він взагалі особистість у повному розумінні антирадянська, яка не полюбляє радянської влади, а з ним товаришує такий же антирадянський тип Фітерер» [69: 47, 47 зв.]. Інший опитуваний пригадав сказане Г. Е. Фітерером у 1937 році: «Навіщо ви працюєте в колгоспі, де ходите голі, босі і роздягнені? Треба працювати в індивідуальних сільських господарствах, як раніше, і тоді не буде нужди... Працьовитих і добрих господарів розкуркулили та вислали, а вам будують колгоспи, щоб сиділи голодні» [69: 56, 56 зв.]. Другий свідок стверджував, що директор Коноплянської школи називав учнів-піонерів бандитами, сволотою і паразитами, — щоправда, після того, як вони вкрали шкільний журнал. Він не брав участі в суспільному житті школи, і у його діяльності цей свідок вбачав ворожість до радянської влади.

К. І. Арнольда свідки звинуватили у тому, що він активно займався ще й релігійною діяльністю: довгі роки був кістнером німецької церкви, а потім організовував гуртки для населення, де учасники співали релігійних пісень. І. Х. Шмідт напередодні свята 8 березня нібито казав: «От розкріпачила радянська влада жінок, що вони почали виконувати важку роботу в колгоспах безкоштовно протягом усього року» [69: 38].

Як бачимо, висновки в 1930-ті роки робилися дуже легко, а їхні автори не замислювались над достовірністю і наслідками

сказаного. Головне було — дати власну оцінку, яка могла базуватися на плітках, почутих далеко не з першоджерела.

В ході слідства сплиव ще один вельми цікавий факт. «Виявилось», що житель села Янівка, робітник партапарату і член КП(б)У, під час роботи в колгоспі імені Тельмана переглядав списки членів колгоспу і серед паперів знайшов список з назвою «Союз ново-східної Німеччини». Шмідт, Фітерер і Арнольд були серед 19 членів цієї організації та нібито проводили підривну роботу в економічному житті колгоспу. «З'ясувалося» також, що Фітерер організував слухання по радіоприймачу виступів Гітлера. Ці трансляції разом з ним відвідували Шмідт і Арнольд.

Отже, на заарештованих посипався цілий ряд звинувачень у ворожих намірах стосовно радянської влади. Всі вони були дуже серйозними як на ті часи і фактично не давали шансів на виправдання. Велика кількість свідків робила звинувачення переконливими для слідчих і загалом для всього суспільства. Ніхто й не думав перевіряти отриману інформацію, спростовувати чи пом'якшувати, адже слідство велося лише в одному напрямку — збільшення кількості звинувачувальних матеріалів і здобуття від заарештованих зізнання (нехай навіть у нездійснених злочинах).

Протягом майже місяця слідчі намагалися здобути від Г. Е. Фітерера і І. Х. Шмідта підтвердження їхньої вини. Не вдалося. Коли слідство вже наближалось до завершення, співробітники НКВС були змушені долучити до справи по одному протоколу з їхнім запереченням своєї вини. У дуже короткому протоколі допиту Фітерера записано: «Ніякою антирадянською контрреволюційною діяльністю я не займався і не займаюсь. Шмідта і Арнольда знаю добре і з ними був в добрих стосунках» [69: 35 зв.]. Такий самий був і єдиний наявний у справі протокол допиту Шмідта. Щоправда, він підтвердив своє знайомство з пастором Ф. Д. Штейнвандом. Отаким було слідство для тих, хто виявляв твердість характеру, впевненість у своїй невинності, не піддавався тиску репресивно-каральної системи.

Інакше повівся під час слідства К. І. Арнольд. Для 65-річного чоловіка методи ведення слідства виявилися занадто «переконливими». Вже на другому допиті він визнав себе і своїх товаришів

винними у злочинах проти радянської влади і далі в подробицях розкрив усі моменти групової контрреволюційної діяльності. До справи підшиті 8 протоколів його допитів. На першому допиті Карл Іванович лише розповів свою біографію. Розповідав чесно, нічого не приховуючи від слідства: про службу своїх синів на боці білих; про лист, отриманий в 1923 році від близького родича Філіпа Андрійовича Шаца, який мешкав у Німеччині; про те, що займав посаду кістнера протягом 32 років.

Другий протокол допиту починається зізнанням: «Я визнаю себе винним у проведенні контрреволюційної діяльності в період 1933 року по Коноплянській сільраді» [69: 25]. К. Арнольд зізнався, що оформляв громадянам документи на отримання марок з Німеччини, оскільки німецьке консульство виплачувало населенню грошову компенсацію за німецьку військову позику 1918 року. Підтвердив і те, що у 1933 році, працюючи вчителем, був звільнений за те, що не виховував дітей у комуністичному дусі. Розповів про своє знайомство з духівництвом. Зокрема з пастором Ф. Д. Штейнвандом у 1925 (чи 1926) році вони організували в селі Конопляне релігійну конференцію, на ній пастор зробив доповідь про становище лютеранської церкви; саме через пастора організоване отримання марок з Німеччини, — допитуваний відправляв всі необхідні для цього документи до німецького консульства в Москві. Пастор не давав йому конкретних вказівок щодо контрреволюційної роботи, проте цікавився інформацією про настрій колгоспників. К. Арнольд познайомив пастора з В. В. Крейсом і І. Х. Шмідтом; одного разу пастор навіть зупинявся у останнього вдома, а той відвідував пастора в селі Мариново Березівського району. Знав І. Х. Шмідт і батька Ф. Д. Штейнванда, сфотографувався з ним і зберігав знімок як реліквію. Штейнвандт був відомий в Одесі як пастор лютеранської церкви і до червня 1919 року очолював протестантську общину.

У розпорядженні слідчих опинилася вже достатня кількість звинувачень, і слідство вирішили закінчити. 10 серпня 1937 року з'явився обвинувальний висновок, де стверджувалося: «Арнольд, Шмідт і Фітерер є непримиренними ворогами радянської влади, які своїми діями підривали основи Радянської держави» [69: 38].

Справу передбачалося направити на розгляд в судову трійку Одеського обласного УНКВС. Звісно, цей орган ніколи не був судовою інстанцією. З початку свого заснування він планувався як позасудовий — для швидкого розгляду справ і винесення репресивних рішень. 13 серпня 1937 року трійка при УНКВС по Одеській області прийняла рішення про розстріл всіх трьох обвинувачених. Через три дні в Одесі його було виконано.

Невдовзі після того на засіданні Янівського райпарткомітету 31 серпня 1937 року (протокол № 21) виступив начальник РВ НКВС Тереховський. Він зазначив: «Товариші, з усієї тієї роботи, яку провела наша партійна організація по викриттю і ліквідації ворогів народу, ми ліквідували шпигунсько-німецьку організацію в колгоспі ім. Тельмана — Шмідт, Фітерер, Арнольд. Вони проводили свою контрреволюційну роботу та викликали невдоволення радянською владою. Фітерер організовував серед учнів школи радіопрослуховування виступів Гітлера. Арнольд в своєму свідченні зізнався в тому, що він ненавидить радянську владу і колгоспний лад» [84: 190]. На додачу на засіданні райпарткомітету 12 вересня 1937 року Фітерер названий ще й агентом фашизму [84: 204].

Через деякий час, 28 жовтня 1937 року, Янівське РВ НКВС заарештувало ще одного «поплічника коноплянських контрреволюціонерів». Ним виявився колишній вчитель Роман Антонович Дешле (1895 р. н.). Для нового радянського суспільства він виявився зайвий з декількох причин. По-перше, з 1905 по 1912 рік він навчався на ксьондза у Саратовській духовній семінарії. По-друге, у 1930 році було розкуркулене його господарство. По-третє, його перша дружина була донькою поміщика Івана Гейзера, який володів значною кількістю землі та двома паровими млинами, а друга — Магдалена Раймондівна Вірт здобула освіту в Німеччині. Сам Р. А. Дешле чотири роки працював разом з Г. Е. Фітерером у одній школі. У 1934 році, під час «чисток» у середовищі освітян, його звільнили з роботи як представника духовенства, звинувативши у тому, що він «не протидіяв викладанню Закону Божого в школі». Після звільнення він працював рахівником колгоспу імені Клари Цеткін в селі Гудевичево Янівського району.

Допитані ще до арешту Дешле свідки дали йому різко негативну характеристику. На їхній погляд, він був антирадянською особою, тому що мав тісний зв'язок з Г. Е. Фітерером, вчив прихожан у костьолі молитовних пісень. Один із свідків пригадав, що Р. А. Дешле ухилявся від державної позики, виписував фашистську газету, у 1921—1922 роках був уповноваженим по отриманню допомоги німцями.

На двох допитах, проведених 30 жовтня, звинувачений змушений був зізнатися у ворожості до радянської влади, участі у повстанні проти більшовиків в 1919 році та проведенні антирадянської агітації. Вже 3 листопада 1937 року був складений обвинувальний висновок, за яким справа направлялася на розгляд трійки при УНКВС по Одеській області. 13 листопада цей позасудовий орган виніс рішення про розстріл Романа Антоновича Дешле, яке і було виконане 19 листопада у Одесі [64].

Як свідчать старожили, місць масових поховань жертв сталінських репресій в Одесі існує принаймні два. Це район між селом Татарка і 6-м кілометром Овідіопільського шосе (нині територія аеропорту) та окремі ділянки 2-го Християнського кладовища. Ця інформація підтверджується й з інших джерел. Окупаційні газети «Молва» і «Одеська газета» повідомляли про ексгумацію трупів розстріляних в 1937—1938 роках, знайдених у серпні 1943 року на території 2-го Християнського кладовища. Румуни під час війни виявили останки репресованих також в районі 6-го кілометра Овідіопільського шосе. А в 1961 році на них натрапили будівельники під час прокладання кабелю до аеропорту, проте прибулий на місце тодішній начальник УКДБ розпорядився негайно закидати їх [200].

Спираючись на ці відомості, пошуково-дослідницька група «Одеського Меморіалу» на початку 1990-х років розпочала розкопки можливих місць таємних поховань жертв сталінських репресій і виявила на території 2-го Християнського кладовища 174 скелети з ознаками насильницької смерті; їх було обстежено, ексгумовано і перепоховано в новій братській могилі [172]. На згадку про невинноубитих встановлено меморіальну дошку та пам'ятник.

Справедливість для згаданих у нарисі людей настала дуже запізно і вмістилася на одному аркуші стандартного офіційного бланку. Згідно зі ст. 1 Указу президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості по відношенню до жертв репресій, які мали місце в період 30–40-х і початку 50-х років» 12 грудня 1989 року Геронім Фітерер, Іван Шмідт та Карл Арнольд були реабілітовані. Романа Дешле реабілітували згідно з цим Указом ще 28 квітня. Родичів репресованих «коноплянських контрреволюціонерів» знайти не вдалося.

Пам'ятник розстріляним на 2-му Християнському кладовищі

Тричі винний

Фрідріх Іванович Мюнх був німцем за національністю, а цього вже було достатньо для арешту. Окрім того його батько раніше мав 75 десятин землі, яку забрали під час розкуркулення. Отож соціальне походження також кидало тінь на нього і не могло дати повної впевненості та гарантій безпеки від репресій влади. Зв'язок з уже репресованими «ворогами народу» взагалі ставив його поза соціалістичним радянським суспільством та «вимагав» від органів держбезпеки звернути увагу на ці «кричущі» факти. Такою була логіка 1930-х років.

Фрідріх Іванович Мюнх народився у 1895 році в німецькій колонії Гросс Лібенталь. У 1918—1921 роках він служив у лавах Червоної армії. Оскільки він встиг отримати середню освіту, то одразу був призначений на посаду діловода мобілізаційного відділу Хортицького військового комісаріату. Після служби працював завідуючим дитячим будинком на хуторі Ольгіно Янівського району Одеської області. У 1925 році його заарештували за розтрату казенної білизни. Сприймавши це як шкідництво, в 1926 році Одеський окружний суд по ст. 119 Кримінального кодексу УСРР засудив Фрідріха Івановича до двох років ув'язнення.

Згодом він переїхав до села Бузиново Янівського району, де вчителював у місцевій школі. З 1935 року Ф. І. Мюнх працював інспектором-методистом Янівського райнаросу. Його дружина Ганна Миколаївна Зеленьова також працювала вчителькою. Вона народилася в 1905 році в селі Єреміївка Роздільнянського району. У 1924 році у них народився син Едмунд, а через рік — ще один

* На матеріалах справи № 18735-п архіву УСБУ в Одеській області

син, Анатолій. Донька Наталя була наймолодшою в родині — у 1937-му їй виповнилося лише три роки. Решта представників родини Мюнхів мешкали досить далеко один від одного. Брат Олександр жив у Новоросійську. Сестра Адель після одруження змінила прізвище на Циндлер і проживала в колонії Гросс Лібенталь. Мати Фрідріха Івановича, Амалія, разом з його сестрою Катериною мешкали в Бессарабії.

Фрідріха Івановича заарештували 4 листопада 1937 року. Наявність «універсальної» 54-ї статті в Кримінальному кодексі УРСР не вимагала від слідчих пошуку необхідного звинувачення — адже вона давала можливість будь-яку людську діяльність кваліфікувати як контрреволюційну. Залишалося тільки обрати необхідний пункт (ним став 10-й) і взяти одне з шаблонних звинувачень. Довго не міркуючи, слідчі звинуватили Фрідріха Мюнха у тому, що «будучи ворожо налаштованим до існуючої влади агітував проти колгоспного будівництва і заходів партії» [57: 8].

Архівно-слідча справа Ф. І. Мюнха налічує усього 22 аркуші. Цього виявилось досить, щоб вмістити всі постанови, протоколи допитів і рішення у справі. Три протоколи допитів обвинуваченого датовані 17 листопада 1937 року. Слідчим знадобилося 13 днів, щоб примусити Фрідріха Івановича зізнатися у несконених злочинах і поставити свій підпис під ними. Зрозуміло, що решту протоколів із запереченням своєї вини до справи просто не додали за непотрібністю. Значення мав сам факт його зізнання, і байдуже, якою ціною воно було отримане.

У справі є протоколи допитів трьох свідків. Всі вони негативно характеризують Фрідріха Івановича, — та це й не дивно, адже інших свідків не брали. Боячись бути звинуваченими у посібництві «ворогу», вони пригадували найдрібніші побутові подробиці, аби показати контрреволюційність та небезпечність для суспільства свого знайомого, односельця чи колеги. Один з колгоспників, мешканець села Курсаково, 6 листопада засвідчив, що Мюнх останнім часом вів антирадянську агітацію серед колгоспників; у червні 1937 року він особисто чув від Мюнха: «Будете жити погано доти, доки будуть існувати колгоспи, тому що вони до добра не доведуть, а лише до загибелі населення... При індивідуальному

господарстві, коли не знали різних тракторів і комбайнів, хліба було горами і він аж розпирив комори. А коли придумали трактори і комбайни, то весь хліб забирають у державу — то за землю, то за техніку, а колгоспникам залишається лише одна паличка» [57: 3, 3 зв.]. Згадав і дружбу між Мюнхом та директором Коноплянської школи Г. Е. Фітерером, якого НКВС заарештувало в липні 1937 року. Інший свідок, колгоспник з села Бузиново, стверджував, що Фрідріх Іванович переконував його у тому, що він даремно підписав держпозику на свою місячну заробітну платню. При цьому він казав: «Радянська влада звикла видирати в людей останні копійки, а колгоспникам не дає нічого і вони ходять голі і босі... Радянська влада довго не проіснує — Радянським Союзом рано чи пізно заволодіє Німеччина» [57: 5 зв.]. Третій колгоспник, теж з Бузинова, взагалі служив у частинах НКВС; його свідчення повністю співпадають з двома попередніми за виключенням окремих місць, у яких переставлено слова.

Три допити Мюнха провели протягом одної доби начальник Янівського РВ НКВС лейтенант держбезпеки Тереховський та начальник Янівського райвідділення міліції Шиц.

Перший протокол починається словами: «Я визнаю себе винним». Обвинувачений розповідає про те, що справді висловлював перед колгоспниками села Гудевичево Волковської сільради своє незадоволення хлібозаготівлями, оскільки радянська влада дійсно забирає останній хліб і колгоспники залишаються ні з чим. В цьому його підтримував секретар сільради Антон Кістнер і бригадир колгоспу імені Клари Цеткін Йосип Фрідель. І далі Ф. І. Мюнх знову підтверджує: «Я визнаю себе винним у тому, що, будучи інспектором Янівського райнаросу з 1935 року по день арешту, до своїх обов'язків ставився злочинно і халатно. Я не відвідував у необхідній мірі шкіл і не спостерігав за їхньою роботою, а якщо й відвідував, то навмисно не давав молодим радянським вчителям методичних вказівок з метою, щоб їх дискредитувати і підірвати їхній авторитет. Я як ворожо налаштована до влади людина підтримував тісний зв'язок з директором Коноплянської школи Г. Е. Фітерером, з яким при зустрічах у нього вдома вів антирадянські розмови, спрямовані проти молодих вчителів і політики радян-

ської влади» [57: 15, 15 зв.]. Фрідріх Іванович утретє визнав себе винним у тому, що постійно вів агітацію серед вчителів, висловлюючи невдоволення політикою влади, і цим викликав у них також невдоволення існуючим ладом. Він вказував вчителям і колгоспникам на те, що саме через політику влади народ не мав хліба і доводилося стояти у довгих чергах, щоб отримати хоча б шматок. Ф. І. Мюнх отримував 338 карбованців на місяць, а його дружина — 210. Саме матеріальними труднощами аргументував він своє невдоволення і антирадянську діяльність, котру нібито почав у 1933 році. У наступному протоколі допиту він свідчить, що разом з Романом Дешле, Карлом Арнольдом, Адольфом Брауном та Іваном Шмідтом вони збирались, щоб обговорювати необхідність посилення невдоволення колгоспників заходами влади: якщо у селян викликати обурення, то вони самі підуть проти влади і колгоспного ладу. Але ці зустрічі не були систематичними і не мали організованого характеру.

21 листопада був складений обвинувальний висновок, за яким справу Фрідріха Івановича направили на розгляд трійки. Документ засвідчив своїм підписом лейтенант держбезпеки Тереховський. 26 листопада 1937 року трійка при УНКВС по Одеській області протоколом № 87 прийняла рішення про розстріл Ф. І. Мюнха на тій підставі, що він «на протязі з 1933 року проводив контрреволюційну діяльність проти колгоспного ладу, проти хлібоздачі, висловлювався, що влада забирала останній хліб, звеличував Гітлера і його політику, дискредитував молодих радянських вчителів» [57: 21]. 2 грудня 1937 року рішення трійки було виконано.

Посмертна реабілітація Фрідріха Івановича Мюнха відбулася лише 29 травня 1989 року. Висновок у справі був прийнятий прокуратурою Одеської області на підставі ст. 1 Указу президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року «Про додаткові заходи з відновлення справедливості по відношенню до жертв репресій, що мали місце в період 30—40-х і початку 50-х років». Довідку про реабілітацію Ф. І. Мюнха надіслали 8 червня того ж року у місто Іллічівськ його вдові Ганні Миколаївні Зеленьовій. Тоді їй виповнилося вже 84 роки.

«Контрреволюційні революціонери»

1. Заручники системи

Болгарська політична еміграція першої половини ХХ століття має свою історію, пов'язану переважно з комуністичним рухом. У 1919 році в Болгарії на базі партії «тісняків» (ліві соціал-демократи) була утворена комуністична партія. В тому ж році під егідою Москви сформовано центральний орган міжнародного комуністичного руху — Комуністичний інтернаціонал (Комінтерн). До його складу на правах окремої секції увійшла Болгарська комуністична партія (БКП). З цього часу починається широка еміграція болгарських комуністів до Радянського Союзу. Після поразки в Болгарії прокомуністичного Вересневого повстання 1923 року та невдалого виступу у 1925 році в країні почалися репресії проти членів БКП. Це відразу суттєво збільшило потік болгарських політемігрантів — їх переважно нелегально переправляв Комінтерн через порубіжні країни до СРСР. Координуючу роль у цьому процесі відігравала створена у 1922 році Міжнародна організація допомоги революціонерам (МОДР). Не припинялася політична еміграція і після встановлення в Болгарії у 1934 році військової диктатури, хоча мала вже значно менші масштаби.

* На матеріалах справ № 940-п, 3415-п, 4417-п, 4798-п, 5003-п, 5064-п, 5930-п, 7294-п, 7355-п, 7821-п, 8215-п, 8394-п, 8395-п, 9751-п, 10185-п, 10264-п, 10449-п, 10565-п, 11517-п, 12828-п, 13122-п, 13195-п, 13198-п, 13675-п, 14682-п, 15671-п, 16902-п, 16984-п, 20874-п архіву УСБУ в Одеській області

Таким чином, в Союзі опинилася велика кількість болгарських комуністів з солідним стажем партійної роботи і досвідом революційної боротьби. По чисельності болгарські емігранти були в СРСР на третьому місці після вихідців з Польщі та Угорщини, в 1920—1930-ті роки їх нараховувалося понад три тисячі [164: 135]. Обмінявши свої партійні квитки на білети членів ВКП(б) та отримавши радянську комуністичну освіту, вони активно включилися до партійно-державного життя своєї другої батьківщини. Багато з них були відряджені Москвою до України, в національні болгарські райони та інші місця компактного проживання болгарського населення.

Всього у 1920—1930-ті роки понад 200 болгар-політемігрантів працювало на різних відповідальних посадах у південних районах України, що були одним з найбільших центрів зосередження політичної еміграції з Болгарії в СРСР [186: 46]. Вони відіграли значну роль у процесі швидкого економічного та соціально-політичного розвитку болгарських поселень України. До того досить відсталі, болгарські національні райони зусиллями переважно політемігрантів до середини 1930-х років перетворились на центр болгарської діаспори та зайняли вагоме місце в південному регіоні України.

У 1924—1926 роках за вказівкою закордонного бюро ЦК БКП в Москві, Ленінграді, Харкові, Одесі та інших містах виникають клуби та секції політемігрантів. В Одесі болгарські політемігранти об'єднувалися в рамках Одеського Центрального інтернаціонального клубу імені К. Маркса, створеного у лютому 1924 року. Спочатку при клубі функціонувала Балканська комуністична федерація, потім у січні 1925 року з'явилася окрема болгарська секція, і нарешті в 1926 році виник болгарський політемігрантський клуб. В той час в рамках одеського болгарського «дружества» (найчисленнішого в Україні) об'єднувалося 204 особи. З них 133 були політемігрантами, решта — місцеві болгари [107: 17—18]. У 1934 році з ініціативи представництва ЦК БКП при Комінтерні та за підтримки ЦК ВКП(б) в Благоївському районі Одеської області було організовано політемігрантську групу. Початкова кількість болгарського товариства

становила 36 членів, та за рік склад організації майже подвоївся. Подібне політемігрантське об'єднання існувало в 1930-ті роки і на території Катаржинської болгарської сільради Цебриківського району Одеської області, — щоправда, із значно меншою кількістю учасників.

Болгарські «дружества» були створені з метою надання допомоги політемігрантам, культурно-освітньої роботи з ними. У таких товариствах політемігранти обговорювали події в СРСР та Болгарії, спільно вирішували проблеми культурного та соціально-побутового характеру. При товариствах працювали різноманітні культурні та суспільно-політичні гуртки, функціонувала загальноемігрантська каса взаємодопомоги, існувала практика збирання членських внесків на користь БКП.

Тим часом в СРСР відбуваються кардинальні, доленосні зміни. З кінця 1920-х років політика українізації поступово згортається. У 1933 році Й. В. Сталін оголосив «місцеві націоналізми» основною загрозою для єдності Радянського Союзу. Це означало остаточний кінець українізації, коренізації і взагалі усьому національному. Відтоді політичні репресії в СРСР та зокрема в Україні набули чіткої національної спрямованості. Протягом 1930—1937 років органи ДПУ — НКВС «викрили» в Україні 15 великих «підпільних терористичних і диверсійних національних організацій» (менш гучні справи просто загубилися серед свавілля тридцятих). Такі зміни не передвіщували нічого доброго болгарським політемігрантам, які стали заручниками системи. Впродовж другої половини 1930-х років політемігранти в очах влади перетворились у злісних націоналістів, почалися масові партійні чистки серед них та політичні репресії. Від рук сталінських чекістів у Радянському Союзі протягом 1930-х років загинуло близько тисячі болгарських політемігрантів, тобто кожний третій [164: 163]. Очевидець масових репресій 1930-х років болгарський письменник Михайло Хаджийський у книзі «Българи въ Таврия» (Софія, 1943 р.) пише про арешти у 1936—1938 роках лише у Таврії близько п'яти тисяч болгар, серед яких були представники інтелігенції, радянської адміністрації, діячі науки і культури [164: 130]. Звісно, політемігранти становили значну їх частину.

У 1937—1938 роках, коли систему НКВС лихоманило розкриттям антирадянських організацій, політемігрантські товариства перетворилися в «контрреволюційні організації». За таким сценарієм болгарські політемігрантські «дружества» в Харкові, Одесі, болгарських національних районах стали осередками «болгарської націоналістичної диверсійно-терористичної повстанської організації», яка нібито існувала в Україні.

Документи архівно-слідчих справ репресованих представників болгарської інтелігенції свідчать, що «болгарська націоналістична диверсійно-терористична повстанська організація» була сфабрикована слідчими Харківського, Одеського та Дніпропетровського обласних управлінь НКВС під контролем київських та московських колег у січні — березні 1938 року. Штатні «літератори» НКВС, спираючись на агентурні розробки «Балканці» і протоколи допитів заарештованих болгарських партійних та радянських функціонерів, створили міфічну антирадянську організацію націоналістичної спрямованості з конкретною кількістю учасників, цілями та завданнями. «Керівниками організації» зробили Б. М. Малчева, М. П. Фуклева, С. І. Міцева, В. В. Радева та інших заарештованих на початку 1938 року.

Більшість майбутніх «членів організації» були заарештовані протягом другої половини 1937 року за різноманітними звинуваченнями: шкідництво, троцькізм, антирадянська агітація, шпигунство тощо; дехто — як учасники місцевої контрреволюційної організації (наприклад, члени сфабрикованої у вересні 1937 року болгарської троцькістської терористичної організації, що нібито існувала на території Цебриківського району Одеської області). Проте лише на початку 1938 року до всіх цих обвинувачень додали ще й участь у «болгарській націоналістичній диверсійно-терористичній повстанській організації»; щоправда, для деякого із «учасників» це сталося вже посмертно, оскільки в 1937 році їх встигли засудити до вищої міри покарання і розстріляти.

Створення організації слідство приписувало колишньому державному арбітру при Раднаркомі УРСР, члену ВКП(б) з 1904 року, поляку Самуїлу Генріховичу Лазоверту. 25 вересня 1937 року він був розстріляний за участь у «Польській організації військовій»

(ПОВ) відповідно до постанови наркома внутрішніх справ СРСР Єжова і прокурора СРСР Вишинського від 22 вересня 1937 року [184: 84—85]. Тому при фабрикації справи болгарської націоналістичної організації на початку 1938 року слідчі без особливих вагань «додали» до біографії покійного соратника Ф. Е. Держинського ще й такий факт. У 1926 році Лазоверт, який нібито контролював контрреволюційну роботу серед польського, німецького та болгарського населення України (насправді видав культурно-освітньою роботою серед національних меншин УСРР), за дорученням відповідальних працівників представництва БКП при виконавчому комітеті Комінтерну створив у Харкові керівний центр «болгарської націоналістичної організації». До центру увійшли Б. М. Малчев, Д. Д. Димитров, С. Д. Їджилов, В. В. Радев, С. І. Міцев та М. П. Фуклев. Всі перелічені особи були відомими в Україні та Союзі представниками болгарської інтелігенції.

Борис Матвійович Малчев народився у 1876 році в місті Фердинанд (Болгарія), в 1925 році емігрував до СРСР, де працював на відповідальних керівних посадах в різних містах України, займався журналістською та викладацькою діяльністю. В 30-ті роки проживав в Одесі, працював деканом та викладачем політекономії болгарського відділення Одеського педагогічного інституту. Заарештований 5 лютого 1938 року, за постановою особливої наради при НКВС СРСР від 3 травня 1940 року направлений в заслання до Красноярського краю на 5 років. За повідомленням органів держбезпеки Красноярського краю, Малчев помер в засланні 5 січня 1943 року [12: ч. II, 84].

Уродженець Дніпропетровської області Дмитро Дем'янович Димитров (1897 р. н.) працював відповідальним працівником в Народному комісаріаті освіти (НКО) України по виданню підручників, потім — заступником Малчева в газеті «Съветско село», на час арешту проживав у Ленінграді і займався науковою роботою в галузі мовознавства. Заарештований УНКВС Ленінградської області і в 1937 році засуджений до вищої міри покарання [12: ч. I, 216].

Виходець з міста Варни (Болгарія) Волчан Волчанович Радев (1898 р. н.) після закінчення Інституту марксизму в Хар-

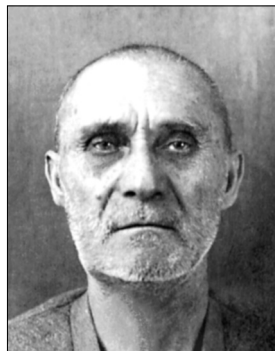
кові був завідуючим болгарським сектором Укрнацменвидаву і керівником болгарської секції Харківського балканського клубу. Бессарабець Стоян Дмитрович Їджилов (1893 р. н.) очолював болгарську секцію НКО України, згодом працював шкільним інструктором, займався викладацькою діяльністю на Харківщині. Радев та Їджилов активно видавалися: перший був автором творів загальнонаукового характеру, другий — шкільних підручників [176; 205]. Радев заарештований 11 лютого 1938 року, розстріляний за постановою трійки при УНКВС по Харківській області від 28 жовтня 1938 року [12: ч. I, 230]. Щодо подальшої долі Їджилова достовірних фактів немає.

Болгарський політемігрант Серафим Іванович Міцев (р. н. 1890) з 1926 по 1929 рік очолював Центральне болгарське бюро при ЦК КП(б)У, потім працював в нацменвідділі ВУЦВКа, був директором Харківського історичного музею. На момент арешту завідував виставкою винахідництва і раціоналізації у Харкові. Широко відомий Міцев і як радянський правознавець 1920—1930-х років, автор окремих монографій з кримінального права та перекладач на болгарську мову цілого комплексу радянської юридичної літератури [213]. Заарештований 11 січня 1938 року та розстріляний за постановою трійки при УНКВС по Харківській області від 28 жовтня 1938 року [12: ч. I, 232].

Уродженець села Преслав Коларівського району Дніпропетровської області Микола Петрович Фуклев (1905 р. н.) після закінчення Харківського інституту народної освіти працював сільським кореспондентом болгарської газети «Съветско село», був завідуючим болгарської секції Балканського клубу. Знаний Фуклев і як болгарський радянський письменник. До його творчого доробку належать опубліковані у 1932 році збірка оповідань «У вогні революції» і повість «Вороги», а також роман «На позолоченій землі», який побачив світ у 1934 році. 26-річний Микола Фуклев був одним з організаторів болгарської літературної секції при Всеукраїнській спілці пролетарських письменників (у 1931), а надалі — одним з її керівників [214]. 11 лютого 1938 року він був заарештований і за постановою трійки при УНКВС по Харківській області від 28 жовтня 1938 року розстріляний [12: ч. I, 235].

Показовою в плані методики фабрикації групових процесів є слідча справа № 115193 на Б. Малчева.

Уродженець Болгарії Борис Малчев після закінчення педагогічного вузу почав викладацьку діяльність. Із вступом у 1909 році до соціал-демократичної партії «широких соціалістів» починається його політична робота під псевдонімом Генко Кристев. В 1919—1920 роках він — організаційний секретар болгарської партії меншовиків. У жовтні 1920 року стає членом Болгарської комуністичної партії, активно включається у революційну діяльність. Після поразки Вересневого повстання 1923 року емігрує до Югославії, а два роки по тому — до Радянського Союзу.

*Борис Малчев
після арешту*

В Москві Малчев отримав квиток члена ВКП(б) та направлення до Харкова для партійної роботи. Тут за рішенням ЦК КП(б)У він очолив у вересні 1925 року Центральне болгарське бюро, згодом став завідуючим болгарською секцією нацменвідділу ЦК КП(б)У та редактором головного друкованого органу Центрального болгарського бюро України, газети «Съветско село». Займався вивченням болгарської філології, писав підручники з мови [211]. В 1929—1930 роках був інструктором нацменвідділу Мелітопольського окружного партійного комітету. В 1930 році Борис Матвійович переїхав до Одеси, де займався викладацькою діяльністю: читав лекції з політекономії, діалектичного матеріалізму та болгарської мови студентам болгарського сектора радпартшколи, інституту соціального виховання, педагогічного інституту; був деканом болгарського відділення Одеського педагогічного інституту. В 1937 році під час партійної чистки його звільнили з посади. Останнім часом викладав політекономію, збирав матеріали для кандидатської дисертації.

Після арешту Малчева 5 лютого 1938 року більше місяця формально жодних процесуальних слідчих дій не проводилось, у всякому випадку в матеріалах архівно-слідчої справи такі до-

кументи відсутні. Натомість протягом місяця тривала фізична і психологічна обробка заарештованого Малчева, в результаті чого він підтвердив і підписав все, що задалегідь підготувало слідство. Той факт, що група слідчих НКВС саме в цей час фабрикувала справу болгарської націоналістичної організації, майже не викликає сумніву. По-перше, більшість «зізнавальних» протоколів допитів так званих керівників болгарської націоналістичної організації датовано лютим 1938 року: Фуклева — 19 лютого; Міцева — 20 лютого та ін. По-друге, в архівно-слідчій справі Малчева знаходиться близько 70 аркушів своєрідних чернеток «майбутнього» протоколу його допиту. Без дат, без місця проведення, без прізвища слідчого — просто фрагменти тексту з уточненнями й нотатками на полях, зі своєрідними схематичними планами складу організації, її керівників та напрямків діяльності [12: ч. II, 12—83].

Далі залишалось лише примусити звинуваченого підтвердити створену фабрикацію, обмовити себе, своїх друзів та колег. На факти застосування до нього незаконних методів слідства вказує сам Малчев у протоколах допитів від 28 вересня та 14 жовтня 1939 року. За його словами, насправді участі в контрреволюційній організації він не приймав і нікого не вербував, а неправдиві свідчення дав унаслідок застосування моральних та фізичних методів впливу і безперервних погроз з боку слідчих [12: ч. I, 66 зв., 71].

Так з'явилися два типові документи, характерні для попереднього (досудового) слідства 30-х років: заява-«каяття» та «зізнавальний» протокол допиту.

У власноручно написаній заяві арештованого Бориса Малчева слідчому НКВС від 6 березня 1938 року на 11 сторінках «розкривалося» створення і діяльність болгарської націоналістичної організації, називалося понад 60 імен її учасників. В копії протоколу його допиту від 16 березня 1938 року на 38 сторінках надруковані ще більш розширені свідчення, які стали псевдо-документальним підтвердженням існування такої «організації». Надалі виписки з цього протоколу як обвинувальні матеріали фігурували у справах майже всіх арештованих «учасників» організації. Допит проводили

начальник III відділу УДБ УНКВС по Одеській області лейтенант держбезпеки О. Г. Шнайдер та його заступник, сержант держбезпеки Б. І. Раєв. В 1941 році за фабрикацію кримінальних справ 1937—1938 років і застосування незаконних методів отримання зізнань від арештованих їх обох засуджено до ув'язнення у виправно-трудовах таборах: Шнайдера на 6 років, Раєва на 10 років.

В протоколі допиту Малчева від 16 березня 1938 року наводяться основні цілі й завдання «організації», етапи розвитку та практична діяльність, яка зводилася до відриву болгарського населення України від радянської влади та виховування націоналістичних кадрів, здатних підірвати міць Радянського Союзу і сприяти його поразці в майбутній війні. Слідчі виділили і певні етапи у діяльності організації, якої ніколи не існувало: 1926—1930 роки — захоплення керівних нацменівських посад у партійних та радянських органах, а також на ідеологічному фронті (література, преса, школа). Оскільки більша частина «членів організації» була пов'язана з системою освіти, домінуючі завдання формулювалися в цьому фарватері: «Забезпечити розстановку своїх кадрів у органах наросвіти і на педагогічній роботі з тим, щоб здійснювати відрив болгарської молоді від радянської влади, формувати націоналістичну замкнутість і запроваджувати націоналістичне виховання, перешкоджати оволодінню російською та українською культурою» [12: ч. 1, 39]. Розгортання масової колективізації та загострення класової боротьби поставили перед «болгарською націоналістичною організацією» питання переходу до більш масових і дієвих форм антирадянської боротьби. Новий «етап діяльності» організації, яка існувала лише в документах слідства, ознаменувався директивою керівного центру про необхідність зірвати колективізацію в болгарських селах (1930 рік). З 1936 року, коли по всьому Радянському Союзі почався справжній бум викриття різноманітних «контрреволюційних організацій», «болгарська націоналістична організація» переходить у глибоке підпілля, ретельно конспіруючись. Це нібито дало поштовх диверсійній, терористичній та шпигунській роботі членів організації. В цей час у болгарських національних районах створюються повстанські бойові групи. З найбільш відданих «контрреволюціонерів» сфор-

мовано бойову терористичну групу з конкретною метою — здійснення терористичного акту в Москві над Георгієм Димитровим.

В документах слідства організація мала вигляд розгалуженої багатоступеневої контрреволюційної мережі і для безпосередньої антирадянської роботи серед болгарського населення створювала місцеві «контрреволюційні осередки».

В Дніпропетровській області НКВС створило «осередок» націоналістичної організації в Коларівському болгарському районі, де знаходився Преславський технікум, що був одним з центрів болгарської радянської освіти та культури. Ще в 1937 році за різними звинуваченнями були заарештовані викладачі болгарського педагогічного технікуму Д. Т. Долганов, Г. П. Толум, Г. П. Нейковський; вчителі місцевих шкіл Д. М. Соломонов, А. І. Геннов, С. Д. Христофоров; представники адміністрації радянських і партійних органів С. В. Цвятков, О. І. Мунтянов, М. Я. Георгієв, М. М. Куцарський, І. І. Богдан. До керівників цієї низової ланки організації слідчі зарахували завідувачу учбовою частиною технікуму болгарську письменницю Невену Генчеву. Довгий час вона проживала в Одесі, викладала в болгарському секторі Одеського педагогічного інституту, перекладала репертуар для болгарського драматичного театру імені Г. Димитрова. Саме в місті біля моря вона і написала більшість своїх повістей, оповідань, статей та нарисів, опублікованих в болгарських періодичних виданнях [164: 161].

Долю звинувачених вирішили виїзні сесії військової колегії Верховного суду СРСР: на засіданнях, що відбувалися в вересні, жовтні та листопаді 1937 року вони були засуджені до розстрілу. А наступного року їх — вже помертвено — долучили до «болгарської націоналістичної терористичної організації».

В Харкові основу такого «контрреволюційного осередку» склали педагоги Рада Недельчева і Тодора Шаховцева, студент Харківського університету літератор-початківець Дмитро Марков, сестра першого голови радянського уряду України, викладач за фахом, Ганна Раковська; в Одесі — головний санітарний лікар Одеського порту Микола Максимович Максимов (розстріляний 28–29 листопада 1937 року), викладач болгарської мови Стоймен Спасович Спасов та студент 5-го курсу художньої школи Делю

Петков Волчев (розстріляні 19 жовтня 1938 року), контролер державного банку Родослав Крайчевич Карагеозов (він же Крайчев) і його дружина, колишній директор одеських готелів Вела Рачевна Крайчева (справа припинена 27 лютого 1939 року) та інші. За версією слідства, керівництво одеським осередком здійснювали Стоєнчев та Кандева; пізніше до них нібито приєднався Малчев.

Голова Одеського обласного союзу політпросвітніх закладів, колишній депутат Одеської міськради і голова правління Одеського інтернаціонального клубу Стефан Іванович Стоєнчев (1901 р. н.) був заарештований III відділом УДБ УНКВС по Одеській області 18 липня 1937 року. При арешті болгарського політемігранта, уродженця міста Стара Загора (Болгарія), звинуватили в зв'язках з «троцькістом-терористом» Олександром Томовичем Даскаловим. Щоправда, зв'язок з Даскаловим фігурував лише при арешті Стоєнчева, далі він проходив вже як один з активних учасників і місцевих керівників «болгарської націоналістичної організації». (Згідно з довідкою, С. І. Стоєнчев розстріляний 28—29 листопада за постановою трійки при УНКВС по Одеській області від 21 листопада 1937 року) [14].

Таку ж роль слідчі НКВС приписали і землячці Стоєнчева — викладачу болгарської мови українського педагогічного училища Райні Михайлівні Кандевій (1882 р. н.). Член болгарської соціал-демократичної партії («тісняків») з 1903 року, вона була вірною соратницею свого чоловіка — Ламбі Станчева Кандева, відомого діяча болгарського молодіжного, профспілкового та робітничого руху (загинув під час квітневих подій 1925 року в Софії). До 1926 року Кандева мешкала в Софії, потім виїхала до Албанії і в 1928 році прибула до СРСР. Одразу ж болгарська політемігрантка була відряджена на викладацьку роботу до Преславського болгарського педагогічного технікуму (Коларівський район Дніпропетровської області). З 1929 року вона — директор цього навчального закладу, згодом стає секретарем Преславського партосередку, членом райкому комсомолу. Через деякий час секретаріат ЦК КП(б)У відізвав її до Харкова, де вона очолила редакцію журналу «Млад Ударник», який видавався болгарською, українською, єврейською, німецькою, польською та російською

мовами. Райна Михайлівна редагувала болгарський варіант. З 1933 року Кандева займається викладацькою діяльністю в Одесі; за її авторством вийшла значна кількість шкільних підручників болгарською мовою [206–210]. Можливо, всі ці заслуги Райни Кандевої і спонукали слідчих зарахувати її до місцевих керівників «болгарської націоналістичної організації» і 4 березня 1938 року заарештувати. Слідство велося майже два роки, запротокольовано 15 допитів, але звинувачення залишилось недоведеним. За постановою III відділу УДБ УНКВС по Одеській області від 19 грудня 1939 року справа Кандевої була припинена і наступного дня її звільнили [22].

Не менш відомі були й інші заарештовані болгари з «одеського осередку», — наприклад, болгарські політемігранти Максимов та подружжя Крайчевих. Микола Максимович Максимов (заарештований в Одесі 24 серпня 1937 року) до еміграції в СРСР займав у ієрархії БКП керівні посади. Виходець із священиків портового міста Бургас (Болгарія), він здобув блискучу освіту: у 1900 році закінчив факультет природничих наук Женевського університету, в 1910 році — медичний факультет Мюнхенського університету. Починаючи з 1898 року Максимов — відомий соціал-демократ, учасник женеvської групи Плеханова. Прибувши після закінчення навчання до Болгарії, молодий лікар пройшов дві війни — Балканську та Першу світову. Після 1918 року він розпочав активну діяльність в комуністичній партії Болгарії. Чудовий оратор, він пройшов шлях від депутата окружного парткомітету до члена Вищої партійної ради БКП та представника компартії своєї країни в Комінтерні. В 1927 році Микола Максимов емігрував до СРСР, до арешту працював головним санітарно-карантинним лікарем Одеського порту, активно брав участь в діяльності Одеського політемігрантського «дружества» [10].

Родослав Крайчевич Карагеозов-Крайчев, випускник юридичного факультету Софійського університету, в Болгарії був одним з керівників Варненської окружної комуністичної парт-організації та членом міського муніципалітету, декілька разів обирався до болгарського парламенту від БКП. Його дружина Вела Рачевна Крайчева в той час була секретарем жіночої парт-

організації БКП у Варні. Після розгрому Вересневого повстання 1923 року, в якому обоє брали активну участь, вони прибули до Одеси. В СРСР також займалися активною громадською діяльністю: Родослав Крайчевич — як член бюро болгарської секції Одеського окрпарткому, його дружина — як керівник жіночої секції Одеського інтернаціонального клубу. Обоє заарештовані III відділом УДБ УНКВС по Одеській області: Вела Рачевна — 3 березня 1938 року, Родослав Крайчевич — за 12 днів після неї [41].

В Одеській області НКВС створило декілька «осередків» болгарської контрреволюційної організації: у Вільшанському болгарському районі (нині Миколаївська область), в Благоївському болгарському районі та Катаржинській болгарській сільраді Цебриківського району (нині територія Іванівського, Комінтернівського та Великомихайлівського районів Одеської області).

Контрреволюційним «осередком» у Вільшанському районі нібито керував завідуючий районним відділом освіти Я. С. Волков (розстріляний у 1937 році). Серед членів слідство називає голову райвиконкому К. І. Маркова (засуджений в 1937 році на 10 років виправно-трудоих таборів), другого секретаря партійного комітету І. М. Нейнського (розстріляний у 1938 році), культпропа РК ЛКСМУ Г. Я. Пройкова (розстріляний у 1937 році), колишнього секретаря місцевого РПК Ф. С. Главчева (розстріляний у 1938 році), вчителя Т. Н. Дремсизова (засуджений в 1937 році на 10 років виправно-трудоих таборів) та інших [12: ч. I, 197—217].

2. Ліквідована еліта Благоївського району

Відповідно до підсумкових матеріалів слідства, наступний місцевий «осередок» болгарської націоналістичної організації знаходився в Благоївському болгарському районі Одеської області. Над його створенням «літератори» НКВС працювали недовго: членів існуючого в районі болгарського політемігрантського «дружества» автоматично записали до складу учасників болгарської націоналістичної організації, розбавивши декількома місцевими болгарами. Таким чином, чергова «антирадянська організація» поповнила статистику ліквідованих націоналістичних проявів.

Керівництво місцевим «осередком» організації слідство приписало партійним керівникам району. До 1930 року діяльність організації перебувала нібито під контролем секретаря Благоївського РПК Івана Петровича Колева. Член комуністичної партії з 1914 року, він активно займався не лише партійною роботою. Відомий Колев і як суспільний діяч, перекладач наукової та художньо-публіцистичної літератури [204].

Після Івана Колева організацією начебто керував болгарин Іван Тимофійович Піперков (1902 р. н., уродженець Туреччини). Після еміграції в 1925 році до СРСР і вступу до ВКП(б) працював на відповідальних партійних посадах. Зокрема, з 1929 по 1935 рік Піперков був секретарем Благоївського РК КП(б)У, потім його призначили на посаду прокурора Цебриківського району; на час арешту працював в Ашхабаді директором Туркменкіностудії. Заарештований у липні 1937 року НКВС Туркменської РСР і розстріляний згідно з постановою наркома внутрішніх справ СРСР від 17 червня 1938 року [7: т. 2, 304—306].

Після від'їзду Піперкова у 1935 році «керівником» організації став інструктор Благоївського РПК Іван Миколайович Нейнський (1900 р. н., уродженець Відинського округу Болгарії). Після переїзду у 1924 році до СРСР він вступив до ВКП(б), довгий час працював завідувачим Благоївським районним відділом освіти, з кінця 1935 року — редактор районної газети, потім інструктор Благоївського РПК. В листопаді 1936 року був відряджений до Вільшанського району другим секретарем партійного комітету. Заарештований тамтешнім РВ НКВС 18 лютого 1938 року і за постановою трійки при УНКВС по Одеській області від 4 жовтня 1938 року розстріляний [7: т. 2, 307—308].

В останній час справами «контрреволюційної організації» нібито опікувався завуч Благоївської середньої школи болгарин Стоян Димитрович Коларов (1902 р. н., уродженець міста Лозенград, Туреччина). Член БКП з 1923 року, в 1925-му як політемігрант прибув до СРСР. Після закінчення у 1928 році Ленінградського комвузу Коларов працював на відповідальних посадах спочатку у Вільшанському, потім у Благоївському РПК. До призначення на педагогічну роботу був другим секретарем

Благоївського райпарткому. Заарештований місцевим РВ НКВС 21 жовтня 1937 року та розстріляний 17 жовтня за постановою трійки при УНКВС по Одеській області від 9 жовтня 1938 року [7: т. 1, 20, 27, 299].

Членами організації названо більше тридцяти осіб, заарештованих як у 1937 році (ще до створення «організації»), так і протягом 1938 року.

Арешти почалися наприкінці серпня 1937 року. 30 серпня заарештували редактора Благоївської районної газети «Комунар» Миколу Дмитровича Гранчарова, завідуючого масовим відділом згаданої газети Дмитра Івановича Васильєва та старшого агронома районного земвідділу Георгія Недельчевича Мінчева. 31 серпня заарештували завуча Благоївської середньої школи Марка Ганчевича Маркова та завуча семирічної школи села Свердлово Семена Семеновича Семенова; 4 жовтня — секретаря Благоївського районного суду Гната Івановича Юрдана, 20 жовтня — заступника директора Буялицької МТС Станчо Георгійовича Кірчева. Під час арешту, окрім антирадянської діяльності, фігурували різні звинувачення: М. Гранчаров «пропускав у газеті антирадянський матеріал»; Д. Васильєв «підозрювався в шпигунстві»; М. Марков «пов'язаний з іноземною розвідкою»; Г. Мінчев «пов'язаний з терористом Даскаловим»; С. Семенов «підозрювався в причетності до діяльності іноземної розвідки та проводив контрреволюційну агітацію через стіннівку школи»; С. Кірчев «пов'язаний з ворогами народу».

Не відкидали чекісти і ідею контрреволюційного націоналістичного зв'язку між болгарськими політемігрантами, хоча з приводу причетності до діяльності болгарської націоналістичної організації арешти почалися тільки на початку 1938 року. Так, 16 лютого був заарештований вчитель музики та диригент оркестру при кінотеатрі села Благоево Дмитро Іванович Аркадієв, 4 березня — завідуючий парткабінетом Благоївського РПК Іван Дмитрович Бачурський, 6 березня — завідуючий Благоївським районним відділом народної освіти Сребрен Тодорович Чуков. 23 травня 1938 року заарештували інструктора-методиста Благоївського райвідділу освіти Миколу Михайловича Мальчева, 17 червня — колишнього вчителя Благоївської школи Саву Дми-

тровича Балабанова, 8 липня — експедитора Благоївської контори «Заготзерно» Костянтина Георгійовича Ніколова, 15 липня — голову колгоспу «Перемога Жовтня» Кубанської сільради Петра Микитовича Котліна, 20 серпня — директора неповної середньої школи села Кубанка Тодора Івановича Тодорова. Загалом під час слідства до заарештованих застосували «контрреволюційну» статтю 54 Кримінального кодексу УРСР (частини 1, 6, 8, 10, 11).

Всі арешти проводив Благоївський РВ НКВС, окрім випадків, коли так звані учасники болгарської націоналістичної організації вибули з Благоївського району і працювали вже в інших населених пунктах СРСР. В таких випадках іноді справу разом із заарештованим передавали до Благоївського РВ НКВС. Наприклад, завуч НСШ села Марківка Кримської області Цвятко Славович Іванов 5 січня 1938 року по орієнтировці благоївських слідчих був заарештований тамтешнім РВ НКВС і етапом через Керч переправлений до одеської в'язниці. Але в більшості випадків слідство проводилося на місці арешту. Так було із Савою Дмитровичем Балабановим, 1890 року народження, уродженцем міста Чирпан (Болгарія), якого заарештував Велико-Олександрівський РВ НКВС. Маючи середню педагогічну освіту, Балабанов після еміграції до Радянського Союзу вчителював у болгарських школах Благоївського району. В останній час проживав на станції Біла Криниця, де працював сортувальником місцевого об'єднання «Укрхарчпром».

Арешти учасників міфічної «болгарської націоналістичної диверсійно-терористичної повстанської організації» проводились і далеко поза межами України. Зокрема, Туркменським НКВС крім Івана Піперкова був заарештований завідуючий Туркменським телеграфним агентством Петро Георгійович Станєв. Окремим епізодом звинувачень була їхня «контрреволюційна» діяльність в Благоївському районі: першого — як секретаря Благоївського РПК, другого — як редактора районної газети «Комунар». Обое підлягали розстрілу згідно з постановою наркома внутрішніх справ СРСР від 17 червня 1938 року.

Серед заарештованих «членів» організації було багато освітян. Окрім останнього «керівника» організації Стояна Коларова,

це Микола Гранчаров, Сребрен Чуков, Марк Марков та ще низка осіб.

Микола Дмитрович Гранчаров народився в Болгарії, з 1898 року був членом болгарської соціал-демократичної партії; після створення БКП у 1919 році вступив до неї. В 1914 році він закінчив Софійський університет, отримавши вищу юридичну освіту, а у 1926 році за розпорядженням ЦК БКП емігрував до Радянського Союзу. Протягом 1926—1928 років Микола Дмитрович працював у болгарському Преславському педтехнікумі (викладав історію класової боротьби, політекономію, Конституцію СРСР і УСРР, методику політпросвітньої роботи). Більше року завідував Вільшанським райвідділом освіти, потім був секретарем тамтешнього РПК. У 1930 році Одеський обком КП(б)У направив його до Благоївського національного району на посаду директора школи-семирічки села Кубанка, де він працював три роки. Згодом, після недовгого перебування на посаді районного прокурора, він знову повернувся до викладацької діяльності. А з 1936 року і до дня арешту реалізовував себе як редактор Благоївської районної газети «Комунар» [7].

Сребрен Тодорович Чуков, виходець з родини селян-бідняків Косторського повіту Македонії, двадцятирічним студентом вступив до болгарської компартії. Після активної революційної діяльності на території Болгарії він у 1927 році прибув до СРСР через радянське політичне представництво у Константинополі, наступного року отримав членський білет ВКП(б). З того часу розпочалась партійна біографія С. Т. Чукова в Радянському Союзі. Була вона зовсім не безхмарною. З 1930 року він працював у Благоївському районі; спочатку був заступником голови райвиконкому, у 1934 році став завідувати районним відділом освіти. В 1935 році отримав догану від бюро РПК за недостатнє реагування на випадки антирадянських проявів з боку окремих вчителів Благоївської зразкової школи. В листопаді 1937 року, ще до арешту, виключений з членів ВКП(б) «за допущення засмічення контрреволюційними елементами органів народної освіти» [7].

Марк Ганчевич Марков, чи не єдиний безпартійний серед «членів болгарської націоналістичної організації», народився у

1893 році в Старо-Загорському окрузі (Болгарія). Виходець з селянської родини, він ледве встиг закінчити реальне училище і розпочати вчителювати, як у 1912 році був достроково мобілізований до болгарської армії і відправлений на фронт, воювати з Туреччиною. Після демобілізації в 1913 році повернувся на освітянську ниву, але в 1915 році його мобілізували вдруге, тепер вже на фронті Першої світової війни. Після закінчення 4-місячних курсів прапорщиків він потрапив у діючу болгарську армію в чині прапорщика. Наприкінці 1918 року його демобілізували для продовження навчання. Після закінчення у 1920 році вищих педагогічних курсів у місті Стара Загора М. Марков викладав у школах Болгарії. В 1923 році він розпочав своє членство в селянській партії Болгарії, але вересневі події того ж року змусили нелегально виїхати до Туреччини; а звідти з допомогою МОДР він виїхав до Москви як політемігрант. Наступного року болгарський вчитель транзитом через Харків був направлений до села Преслав Коларівського району Дніпропетровської області. Тут, у Преславському педтехнікумі, він з 1924 по 1929 рік викладав студентам болгарську мову та літературу. Потім за власним бажанням переїхав до Благоївського району, де працював вчителем, згодом — завучем болгарської середньої школи. За авторством М. Г. Маркова, а також у співпраці з Р. М. Кандевою та іншими освітянами, вийшла велика кількість методичної літератури для болгарських навчальних закладів [142–144; 209; 210; 212].

Семен Семенович Семенов народився у 1879 році в місті Шумен (Болгарія). Після закінчення педагогічного навчального закладу вчителював, працював комівояжером болгарської фірми. Після участі у Вересневому повстанні 1923 року був змушений емігрувати до Туреччини, а через рік потрапив до Радянського Союзу. Спочатку працював в одеському представництві німецької компанії, а з 1927 року повернувся до своєї професії. Вчителював у селі Кубанка Благоївського району; в 1930–1932 роках виконував обов'язки завідуючого Вільшанським райвідділом освіти, але за розширення викладання в школах болгарської мови (за його словами — навпаки, сприяв проведенню українізації) його звільнили з посади і перевели знову до Благоївського ра-

йону. В 1932–1935 роках викладав у Благоївській зразковій школі і редагував шкільну стіннівку «Наперед» (в перекладі з болгарської — «Вперед»). За використання у стіннівці прикладів з життя Болгарії його вдруге звільнили з педагогічної роботи, та обласний відділ освіти на роботі поновив і направив у село Свердлове Благоївського району завучем неповної середньої школи. Окрім причетності до болгарської націоналістичної організації С. Семенова звинувачували в контрреволюційній буржуазно-націоналістичній агітації: саме так слідчі Благоївського РВ НКВС трактували виступ Семенова на вчительській конференції в січні 1937 року, де він запропонував включити до програми з літератури болгарського «буржуазного націоналіста» І. Вазова [44].

Владимир Петров Тивчев народився в 1902 році в місті Преслав (Болгарія). До Радянського Союзу прибув у 1934 році з міста Варни, нелегально переправившись на моторному човні разом з шістнадцятьма іншими політемігрантами. Емігрував він до СРСР під ім'ям Дмитра Івановича Аркадієва. Виходець з сім'ї вчителів, у 1921 році закінчив реальну гімназію у місті Шумен, брав уроки музики у приватного викладача. Згодом працював вчителем музики; в 1923 році з педагогічної роботи звільнений за участь у Вересневому повстанні. Працював судовим виконавцем, збирачем податків. Але на цьому переслідування з боку болгарської влади за участь у революційному русі не припинились, і тому довелося залишити батьківщину, покинувши там батьків, дружину та трьох неповнолітніх дітей. В СРСР у 1935 році болгарська секція Комінтерну направила його до Благоївського району, де він працював вчителем музики десятирічної школи, диригентом оркестру та керівником хору при Благоївському кінотеатрі. В той час вже відчувалися зміни у ставленні партійно-державних органів до політемігрантів. Відчув це і Д. Аркадієв. Як зазначає у 2002 році в своєму листі до Міністерства закордонних справ Болгарії громадянка цієї країни Емілія Тивчева, останній лист від батька надійшов на батьківщину 5 червня 1936 року. Більше листів не було.

24 вересня 1937 року Д. І. Аркадієва як свідка допитали щодо зв'язків з Гранчаровим та іншими заарештованими болгарськими політемігрантами. Допит провів особисто начальник райвідділення

НКВС Маслов. Не становить таємниці, що більшість свідків у справах контрреволюційних організацій згодом самі ставали обвинуваченими. Не став виключенням і Аркадієв. Після арешту окрім причетності до болгарської націоналістичної організації політемігранта звинуватили і в інших контрреволюційних діях. Наприклад, його заклик до музикантів не виходити на першотравневу демонстрацію, доки не виплатять заробітну платню, перетворився в документах слідства на антирадянську агітацію. Наявність у репертуарі оркестру, яким керував Аркадієв, стародавніх болгарських пісень для слідчих стала приводом до звинувачення у вихваленні «фашистської Болгарії» [25].

Микола Михайлович Мальчев — виходець із села Інзовка Коларівського району Дніпропетровської області. У 1926 році вісімнадцятирічним юнаком вступив до комсомолу, наступного року був призначений завідуючим початкової школи у Вільшанському районі Одеської області. З 1929 року М. Мальчев розпочав педагогічну діяльність у Благоївському районі. Протягом року він працював вчителем та директором початкової школи. В 1930—1933 роках М. Мальчев професійно зростає, навчаючись в Одеському інституті народної освіти (ІНО) на факультеті соціального виховання. Після закінчення ІНО знову повернувся до Благоївського району: працював інспектором соціального виховання райВНО, культпропом райкому комсомолу. З 1934 року і до дня арешту перебував на посаді шкільного інструктора-методиста Благоївського районного відділу освіти, фактично перебуваючи заступником завідуючого С. Чукова [24].

Останнім місцем роботи Цвятко Славовича Іванова була неповна середня школа села Марківка Кримського півострова. Але головна частина його діяльності на педагогічній ниві пов'язана з Благоївським районом Одеської області. Народився він у 1902 році у місті Стара Загора, в родині робітників. У 1921 році вступив до БКП, через рік транзитом через Варну окружним парткомітетом був направлений до СРСР на партійну роботу. В 1924 році через болгарську секцію Комінтерну знову повернувся на батьківщину для революційної роботи. Але відразу після приїзду до Болгарії був заарештований і до кінця 1925 року знаходив-

ся у в'язниці, звідки здійснив втечу та перебрався до Туреччини. Пароплавом «Чичерін» із Константинополя вдруге емігрував до СРСР. Прибувши до Одеси, Ц. Іванов обміняв квиток БКП на членський білет ВКП(б) і був направлений для партійної роботи в Благоївський район. До 1933 року він був секретарем партосередку і директором школи в селі Кубанка. Потім його перевели в село Благоєво директором зразкової школи-десятирічки, яка вважалась найкращою в районі. В 1936/37 навчальному році Цвятко Іванов працював вже у 2-й Благоївській школі вчителем історії та географії [20].

Партійний апарат діяв синхронно з органами НКВС. 20 жовтня 1937 року в день арешту Коларова і Кірчева бюро Благоївського РПК постановило виключити їх з лав партії у зв'язку з арештом. Подібна ситуація склалася і з іншими болгарськими партійцями. Але не завжди партійні рішення були дублюючими по відношенню до постанов НКВС. В Державному архіві Одеської області збереглися протоколи загальних партійних зборів Благоївського району від 14 вересня 1937 року, котрі дають нам важливі свідчення. На цьому засіданні начальник райвідділення НКВС Маслов оголосив: «партією і органами НКВС викрита буржуазно-націоналістична організація, в районі заарештовані Гранчаров, Мінчев та інші вороги народу», — а на закінчення свого виступу сказав, що «органи НКВС мають міцного більшовика наркоматова. Єжова, і під його керівництвом вся контрреволюційна нечисть буде знищена» [88: 101]. Після такої заяви партійні збори примусили членів партії Коларова, Кірчева, Чукова, Ніколова та інших давати свідчення щодо зв'язків із названими «ворогами народу». Всі як один визнали, що арешти товаришів мали на них сильний моральний вплив. Та хоча будь-який контрреволюційний зв'язок вони відкидали, збори постановили доручити РК КП(б)У в терміновому порядку розглянути питання про болгарських політемігрантів. Таке рішення фактично вирішило долю політемігрантів — їхній арешт став лише справою часу.

В процесі слідства визнали свою вину і дали свідчення щодо створення і діяльності в Благоївському районі антирадянської організації п'ятеро обвинувачених: Стоян Коларов, Микола

Гранчаров, Дмитро Васильєв, Георгій Мінчев та Цвятко Іванов. Зауважимо, що на початку слідства абсолютно всі заарештовані категорично відкидали звинувачення на свою адресу. Причину таких розбіжностей знаходимо в архівно-слідчій справі Мінчева. Протягом перших семи запротоколюваних допитів, що тривали з 3 вересня до 28 листопада 1937 року, старший агроном Благоївського району відмовлявся від причетності до діяльності контрреволюційної організації і не визнавав своєї антирадянської діяльності. Та через півроку в протоколі допиту від 14 квітня 1938 року Мінчев визнав свою участь у контрреволюційній болгарській націоналістичній організації і на 10 аркушах описав її діяльність та число учасників. А ще через рік, 10 квітня 1939 року, він знову стверджував, що не був причетний до жодної контрреволюційної організації і 9 жовтня 1939 року пояснив причину своїх попередніх зізнавальних свідчень як «результат застосованих до мене фізичних методів впливу з боку слідчого Маслова, який і змусив мене давати вигадані факти» [23: 90]. Підпис начальника Благоївського РВ НКВС лейтенанта держбезпеки Маслова стоїть під «зізнавальними» протоколами допитів Коларова, Іванова, Васильєва та Гранчарова. З цього можна зробити висновок, що зізнавальні свідчення отримувались за допомогою фізичного тиску.

Подібну методику слідчих дій практикували і в інших відділеннях та управліннях НКВС. Одним з основних свідчень вини арештованих болгарських політемігрантів Благоївського району фігурують матеріали допиту І. Т. Піперкова. 30 березня 1938 року начальник 2-го відділення III відділу УДБ НКВС Туркменської РСР молодший лейтенант держбезпеки Кузнецов отримав від нього зізнання в участі в болгарській націоналістичній організації та свідчення проти інших обвинувачених, що і запротоколював на 17 аркушах. Лише через декілька років відкрилася передісторія цього допиту. Як вказано в оглядовій довідці Головної військової прокуратури СРСР від 23 червня 1955 року, в 1941 році було проведено розслідування по справі І. Т. Піперкова, П. Г. Станєва та Г. В. Цанєва, заарештованих НКВС Туркменської РСР в Ашхабаді. З матеріалів перевірки видно, що «на слідстві Піперкову

підряд декілька днів не давали спати, а допит його продовжувався безперервно 2—3 тижні методом «конвеєра». Коли Піперков і після цього не дав зізнавальних свідчень, його справу передали в найбільш «перспективне» відділення, де працював співробітник Кузнецов та інші» [7: т. 2, 305]. Як бачимо, Кузнецов таки домігся свого. Проте на людських стражданнях кар'єру не зробиш. Через деякий час його самого за порушення законності під час проведення попереднього слідства засудили до 5 років виправно-трудоих таборів.

Виникає питання: чому в арештованих вибивали зізнання щодо нескоеених злочинів замість того, щоб просто підробити їхні підписи в протоколах? Звичайно, останнім чекісти також займалися. Але одним з їхніх завдань було зламати волю обвинувачених і створити виставу з «чистосердними зізнаннями». Крім того, були потрібні відомості про інших людей.

Перші згадки про незаконні методи проведення оперативно-слідчих дій в офіційних документах почали з'являтися вже наприкінці 1938 року. Пов'язано це було з процесами зміни вищого керівництва НКВС. 25 листопада 1938 року М. Єжов був звільнений з посади народного комісара внутрішніх справ СРСР і «головним» чекістом став Л. Берія. В газетах, проте, ця звістка була опублікована лише 8 грудня 1938 року (мабуть, влада потребувала часу для проведення внутрішніх трансформацій). З приходом Лаврентія Павловича розпочалося «встановлення законності»: відбулось певне послаблення репресивної політики, хоча згодом стала очевидною характерна показовість та обмеженість цього процесу.

В Постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року вказано: «Часто арештовані не допитуються протягом місяця після арешту, іноді й більше. При допитах протоколи не завжди ведуться. Часто мають місце випадки, коли свідчення заарештованого записуються слідчим у вигляді нотаток, а потім, через довгий час (декада, місяць і навіть більше) складався загальний протокол. Причому абсолютно не виконувались вимоги статті 138 КПК про дослівну фіксацію свідчень заарештованого. Дуже часто протокол допиту не складався доти, доки арештований не зізнавався в здійснених злочинах» [188: т. 1, 194].

До речі, і в Кримінально-процесуальному кодексі УРСР в статті 134 записано: «слідчий не має права домагатися показань або визнання обвинуваченого насильством, погрозами й іншими подібними заходами» [131: 84]. Але і постанова, і КПК належали у другій половині 1930-х років до формальних радянських документів. Вони лише номінально фіксували процесуальні права громадянина, на практиці ж застосовувалися численні секретні вказівки ВКП(б) та НКВС. Наприклад, секретна директива Сталіна від 10 січня 1939 року: «ЦК ВКП(б) пояснює, що застосування фізичного тиску в практиці НКВС було допущено з 1937 року відповідно до дозволу ЦК ВКП(б). Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують фізичний вплив у відношенні до представників соціалістичного пролетаріату, і причому застосовують його в найпотворніших формах. Питається, чому соціалістична розвідка повинна бути більш гуманна у відношенні до затятих агентів буржуазії, заклятих ворогів робітничого класу і колгоспників? ЦК ВКП(б) вважає, що метод фізичного впливу повинен обов'язково застосовуватись і надалі, як виключення, по відношенню до явних нероззброєних ворогів народу, як абсолютно правильний і доцільний метод» [114: 255]. Ця директива давала можливість шляхом застосування морального і фізичного впливу домагатись від обвинувачених визнання вини в нездійснених злочинах. І таке «визнання» в 1930-ті роки перетворилося на «царицю доказів». Теоретичну основу цьому створив академік, прокурор СРСР А. Я. Вишинський. Це значно спростило роботу слідчих НКВС. На основі зізнавальних свідчень обвинувачених фабрикували групові справи; натомість інші слідчі дії — допити свідків, очні ставки, експертизи — майже не застосовувались або проводились суто формально.

Хронологія отримання зізнань обвинувачених в Благоївському РВ НКВС (період 14—24 квітня 1938 року) наводить на важливий висновок. Справа місцевої болгарської контрреволюційної організації в Благоївському районі створена слідчими райвідділення НКВС в квітні 1938 року, тобто вже після фабрикації всеукраїнської болгарської націоналістичної організації. Отже, болгар Благоївського району змусили зізнатися в причетності до контрреволюційної організації відповідно до вказівок центрально-

го апарату НКВС УРСР, а наведені ними факти антирадянської діяльності були в руслі готового сценарію: 1) боротьба проти радянської влади шляхом формування серед болгарського населення симпатій до фашистської Болгарії; 2) підбір і висування на керівну партійно-радянську роботу націоналістичних кадрів переважно з болгарських політемігрантів; 3) пробудження інтересу мас до болгарської нації та культури (посилення навчання в школах на болгарській мові, запровадження в школах, театрах та інших культурно-освітніх закладах національного епосу, музики); 4) у випадку нападу іноземних держав на СРСР надання всебічної підтримки реставрації капіталізму і створення окремої болгарської республіки.

3. Катаржинські «троцькісти»

За версією слідчих НКВС, один з місцевих відділів «болгарської націоналістичної диверсійно-шпигунської повстанської організації» знаходився на території Катаржинської болгарської сільради Цебриківського району Одеської області. До його складу слідство записало більшість місцевих керівників болгарської національності. Зокрема, голову Катаржинської сільради Федора Івановича Іванова, директора Цебриківської МТС і колишнього голову колгоспу «Гігант» Савелія Матвійовича Гасія, керівника Цебриківської райошадкаси Івана Михайловича Мустяца, бригадира дорожньої бригади колгоспу «Гігант» Івана Георгійовича Грекова, колишнього секретаря колгоспної комсомольської організації Дмитра Русевича Козалієва, завідуючого місцевим млином Степана Неделкова, контролера і колишнього керівника Катаржинської ошадкаси Павла Михайловича Читакова, колишнього інструктора Цебриківського РПК Віру Василівну Мельохіну, директора Катаржинського сільського будинку культури Василя Васильовича Габера, колишнього інструктора Цебриківського і Благоївського райпарткомів Дмитра Христофоровича Рогушева, голову Катаржинського сільпо Степана Степановича Пельтека. Були у списках антирадянської організації і катаржинські освітяни: директор болгарської середньої школи Іван Миколайович

Лайков, завуч Іван Петрович Богданов та вчитель Семен Іванович Керезов.

Справу болгарської націоналістичної організації співробітники НКВС УРСР сфабрикували на початку 1938 року, а згадувані представники болгарської інтелігенції репресовані у другій половині 1937 року як учасники «контрреволюційної троцькістської терористичної болгарської організації» Цебриківського району. Висновок один — слідчі центрального апарату НКВС УРСР просто використали результати зусиль колег з Цебриківського районного відділення. В підсумку міфічну цебриківську троцькістську організацію разом з усіма вже репресованими «членами» зарахували як цебриківське місцеве відділення всеукраїнської болгарської націоналістичної організації. Кінцевий результат цієї маніпуляції слідчі примусили визнати Б. М. Малчева та інших «керівників» контрреволюційної організації, хоча в жодному з наявних протоколів допитів заарештованих у Катаржино та Цебриківському районі немає навіть натяку щодо участі в діяльності «болгарської націоналістичної організації». Згадує на допиті імена Б. Малчева, С. Стоєнчева, Р. Кандевої та інших лише один Семен Керезов. Він навіть підтверджує свій контрреволюційний зв'язок з ними. Але про всеукраїнську болгарську антирадянську організацію — жодного слова. Воно й зрозуміло: цього від нього та інших обвинувачених не вимагали, адже слідство під керівництвом начальника Цебриківського РВ НКВС молодшого лейтенанта держбезпеки Бережного «розробляло» тоді іншу версію — «троцькістську терористичну».

Наскільки можна судити з матеріалів архівно-слідчих справ № 7294-п, 10264-п, 16902-п, 3415-п, 10565-п, 10185-п, 11517-п, 13122-п архіву УСБУ в Одеській області, фабрикація троцькістської організації Цебриківського району мала такий розвиток.

Початковий матеріал для звинувачень проти болгарських комуністів надали партійні чистки. Так, ще задовго до більшості арештів, 4 березня 1937 року на засіданні бюро Цебриківського РПК була розглянута справа інструктора райкому Д. Х. Рогушева. Його звинуватили в тому, що «покривав... контрреволюційну роботу групи троцькістів Катаржинської територіальної

Дмитро Рогушев

парторганізації Богданова, Лайкова і Козалієва, мав безпосередній зв'язок з цією групою як до виключення їх з партії, так і після виключення за розкладницьку роботу в парторганізації колгоспу «Гігант». За це Рогушев був також виключений з партії.

А далі розпочались арешти.

Першим 22 березня 1937 року райвідділенням НКВС був заарештований болгарський політемігрант, завуч Катаржинської середньої школи Іван Петрович Богданов. При арешті йому пред'явили звинувачення: «проводив

контрреволюційну троцькістську агітацію, використовуючи для цього школу, загальні збори вчителів і т. ін.» (ст. 54-10 КК УРСР) [19: 2].

На першому допиті слідчі з'ясовували біографію заарештованого. Стефан Петков Урбанов (в еміграції змінив прізвище на Богданов) народився в 1905 році в болгарському місті Татар-Пазарджик. У 1921 році 16-річним юнаком вступив до комсомольської організації Болгарії. Майже одразу, зважаючи на активну революційну роботу, перейшов на нелегальне становище, згодом емігрував з батьківщини. Протягом 1925—1931 років мешкав у Югославії, Австрії, Чехії, Німеччині; в цих країнах також переслідувався за революційну роботу. 15 грудня 1931 року на виклик болгарської секції Комінтерну виїхав з Німеччини і вже як Іван Петрович Богданов прибув до Москви. Одразу був направлений на навчання до Комуністичного університету національних меншин Заходу імені Ю. Ю. Мархлевського (КУНМЗ); у 1932 році вступив до ВКП(б); у 1935 році закінчив навчання на відмінно і з чудовими характеристиками був направлений у розпорядження Одеського обкому КП(б)У для педагогічної роботи в болгарських навчальних закладах. В Одесі викладав у болгарському секторі муздрамтехнікуму та партшколі імені Л. Кагановича. В 1935—1936 роках керував

середньою школою у Вільшанському районі Одеської області. У березні 1936 року колишній товариш по КУНМЗ Іван Лайков, директор Катаржинської болгарської середньої школи, запросив його на роботу до себе. Богданов викладав в школі історію та географію, був завучем та головою вчительської профорганізації. Але невдовзі його кар'єра та життя були обірвані: у лютому 1937 року сталося виключення з комуністичної партії, а в березні — арешт.

Так і не отримавши від потенційного контрреволюціонера зізнання, слідство завершили і вже було створили обвинувальний висновок від 22 липня 1937 року (за ст. 54-10 ч. I КК УРСР) з переданням справи до суду. Але ситуація в країні змінилась, і за наказами НКВС СРСР почались масові арешти. В кінці серпня Цебриківське РВ НКВС провело низку арештів, що змінили хід слідства по справі Богданова. 27 серпня був заарештований член колгоспу «Гігант» села Катаржино, колишній секретар комсомольської організації цього колгоспу Дмитро Русевич Козалієв (р. н. 1913, уродженець села Ізворово, Болгарія); 30 серпня — вчитель Катаржинської болгарської середньої школи Семен Іванович Керезов (1880 р. н., уродженець Болгарії), завідуючий млином села Цибулівка Цебриківського району Степан Неделков (1898 р. н., уродженець Болгарії) та колишній інструктор Цебриківського і Благоївського райпарткомів Дмитро Христофорович Рогушев (1903 р. н., уродженець села Горно-Броди, Македонія), на момент арешту — чорнороб в селі Благоево [38; 33; 3].

Семен Керезов

Одним з перших примусили визнати приналежність до болгарської троцькістської організації Семена Керезова. Виходець з селян Болгарії, він в 1905 році вступив до Болгарської робітничої соціал-демократичної партії («тісняків»). З моменту створення БКП Керезов був активним учасником комуністичного руху. Події Вересневого повстання 1923 року та

виступ 1925 року змусили його емігрувати до Туреччини, звідки за допомогою радянського представництва в Константинополі він потрапив до Одеси. Одразу після приїзду Керезов активно включився у діяльність болгарських політорганізацій, головував на засіданнях болгарської секції Одеського інтернаціонального клубу. Через декілька місяців, у тому ж таки 1925 році, його направили до Дніпропетровська викладати у болгарському секторі радпартшколи, який в 1926 році було реорганізовано в болгарську радпартшколу. У серпні 1927 року болгарська радпартшкола переїхала до Одеси. В 1930 році Керезова перевели до Цебриківського району Одеської області, де призначили на посаду директора болгарської середньої школи села Катаржино. В 1935 році його замінив на цій посаді І. Лайков, а Керезов залишився вчителювати. Член ВКП(б) з 1935 року, він тривалий час очолював Катаржинську територіальну парторганізацію.

Зізнавальні протоколи допитів заарештованих (Керезова — від 19 вересня, Козалієва — від 21 вересня, Рогушева — від 10 жовтня та Неделкова — від 23 жовтня) дали хід груповій справі «болгарської троцькістської організації». Протоколи складено за класичною схемою тридцятих років: перший допит — щодо біографії (де народився, де працював, з ким знайомий, хто родичі і колеги), на наступних допитах особисте життя обвинуваченого трансформувалося як цілеспрямована антирадянська діяльність, і нарешті — протоколи зізнання, а фактично — обмовлення себе та інших, коли згадані люди робилися членами різноманітних контрреволюційних організацій, шпигунами або просто ворожими елементами. Перші допити проводили, як правило, рядові співробітники НКВС, а протоколи-зізнання отримували внаслідок морального і фізичного тиску найбільш «досвідчені» в катуваннях працівники. В Цебриківському РВ НКВС це були начальник райвідділення Бережний та помічник оперуповноваженого Фролов.

Отримавши перші зізнання від обвинувачених, слідчі почали кількісно нарощувати троцькістську організацію, заарештовуючи вже не лише емігрантів, але й болгар, що народилися в Катаржино. 25 вересня 1937 був заарештований голова Катаржинської сільради Федір Іванович Іванов (1902 р. н.), 4 жовтня — брига-

дир дорожньої бригади колгоспу «Гігант» Іван Георгійович Греков (1884 р. н.), 7 жовтня — контролер і колишній керівник Катаржинської ошадкаси Павло Михайлович Читаков (1910 р. н.) та завідувачий Катаржинським сільським будинком культури Василь Васильович Габер (1905 р. н.); 15 грудня — голова Катаржинського сільпо Степан Степанович Пельтек (1893 р. н.) [27; 29; 38; 30]. Це були вже цілеспрямовані арешти. Богданову швидко переробили обвинувальний висновок, до ст. 54-10 ч. І додали ще ст. 19-54-8 і ст. 54-11 КК УРСР, перетворивши його на «учасника контрреволюційної троцькістської терористичної болгарської організації», яка нібито існувала на території Цебриківського району і була ліквідована РВ НКВС у вересні 1937 року, — хоча жодного разу Богданова не допитали щодо причетності до будь-якої антирадянської організації.

Як учасники троцькістської контрреволюційної організації в документах слідчого відділу РВ НКВС також проходить подружжя Лайкових. Іван Миколайович Лайков народився у 1906 році в селі Князь-Борисово (Болгарія). Через переслідування болгарської політичної поліції змушений був у 1925 році емігрувати до Радянського Союзу. Спочатку працював у Молдавії, за спробу нелегального перетину державного кордону СРСР в бік Румунії 16 липня 1927 року заарештований в районі села Паркани. В листопаді того ж року Одеське відділення ДПУ постановило вислати Лайкова подалі від прикордонних територій, і він опинився у Воронежі. В 1931 році болгарський політемігрант вступив до рядів ВКП(б) і закінчив Саратовський агротехнічний технікум, звідки як кращий студент був направлений до Москви для продовження навчання. В 1934 році він закінчив КУНМЗ і через рік прибув за направленням до Цебриківського району. Разом з ним приїхала дружина — Віра Василівна Мельохіна (1912 р. н., уродженка станиці Перекопської Сталінградської області), вчителька за фахом, член партії з 1930 року.

На новому місці Лайков спочатку завідував районним відділом зв'язку, а в кінці 1935 року перейшов до Катаржинської болгарської середньої школи на посаду директора. Його дружина працювала в Цебриківському РПК. Після переведення чоловіка до Катаржино влаштувалась там завідувати бібліотекою.

Партійні чистки не обходили Лайкова стороною: він мав суворі догани в 1935 та 1936 роках. А 23 січня 1937 року на засіданні Цебриківського РПК його виключили з лав партії як «явного троцькіста». 28 квітня обласний партійний комітет анулював це рішення. Проте на засіданні бюро обкому КП(б)У від 26 червня 1937 року Лайков був остаточно позбавлений членства в більшовицькій партії. Цей факт одразу позначився на службовій діяльності. Не минуло й двох місяців, як РПК звільнив його від виконання обов'язків директора школи, а атестаційна комісія заборонила займатись педагогічною діяльністю. Не змирившись з такою несправедливістю, Лайков відвіз дружину на її батьківщину, в Сталінградську область, а сам поїхав шукати правди до Москви. Там він звернувся по допомогу до ЦК МОДР, подав апеляцію щодо відновлення в партії, але замість розбору апеляції отримав візу на виїзд до Болгарії для постійного проживання. В середині жовтня 1937 року він був уже в Болгарії, залишивши в РРФСР дружину та сина. Від'їзд Лайкова до Болгарії став причиною сімейної трагедії, але водночас врятував його від арешту, безглузких звинувачень та репресій.

Віра Василівна Мельохіна залишилась у рідних краях, у місті Фролові Сталінградської області, завідувала бібліотекою місцевого РПК, планувала виїхати до чоловіка в Болгарію. Але не просто вирватись з лабет тоталітарної держави. Спочатку Мельохіна повторила шлях чоловіка: 5 жовтня 1937 року партосередок газети «Сталінець» виключив її з лав ВКП(б) «за зв'язок з троцькістом Лайковим та розповіді антирадянських анекдотів». Засідання бюро Фроловського РПК від 19 жовтня 1937 року її в партії відновило, та особливого полегшення таке рішення не принесло. Доля дружини болгарського політемігранта була вже вирішена. 27 вересня 1937 року Цебриківське РВ НКВС затвердило постанову про арешт Віри Мельохіної як «учасниці контрреволюційної троцькістської терористичної групи, заснованої і керованої в селі Катаржино Рогушевим» — їй належало до закінчення слідства сидіти у в'язниці. З ордером на арешт Мельохіної від 25 жовтня 1937 року (без зазначення терміну дії) до неї в Сталінградську область відрядили начальника Цебриківського РВ РСМ

Каневського. Про це потім згадає Віра Василівна: «30 жовтня 1937 року за мною приїхав Каневський. Оманим шляхом, під приводом роботи відвіз у свій район, де оголосили, що мене заарештовано» [38: 371 зв.]. А 1 листопада засідання бюро Фроловського РПК постановило виключити її з партії у зв'язку з отриманням додаткового матеріалу «про зв'язок з троцькістом Лайковим».

В 1938 році відбулись додаткові арешти по справі, яку вже трансформували у справу «націоналістичної організації». 3 травня був затриманий директор Цебриківської МТС і колишній голова колгоспу «Гігант» Савелій Матвійович Гасій (1894 р. н., уродженець Катаржино, болгарин), 2 червня — завідувачий Цебриківською районною ощадкасою, колишній редактор районної газети «Коллективіст» Іван Михайлович Мустяц (1904 р. н., уродженець Григоріополя, молдаванин) [31; 51].

Основу справи болгарських контрреволюціонерів становили зізнавальні протоколи допитів обвинувачених. Головні свідчення про створення та діяльність антирадянської організації слідчі Цебриківського райвідділення НКВС вмістили в 6 протоколах допитів її «керівника» — С. І. Керезова. Виходячи з цих документів, у 1926 році у Дніпропетровську Керезов був завербований до болгарської контрреволюційної троцькістської терористичної організації, керували якою викладачі болгарського відділу місцевої радпартшколи Гепман, Чолаков, Старейшинський. У 1927 році, з огляду на недостатню кількість у Дніпропетровську болгарських слухачів школи, вирішено було цей навчальний заклад перевести до Одеси. Більшість викладачів переїхали та нібито розгорнули контрреволюційну діяльність вже в цьому регіоні. В 1928 році всі, окрім Керезова, виїхали на навчання до Москви. З огляду на це він тимчасово припинив «контрреволюційну діяльність», пішов у підпілля, і поновив її лише у 1936 році, вже на території Цебриківського району. Зокрема, за завданням Стоєнчева створив болгарський троцькістський осередок в Катаржино. Слідчі зазначали, що утворити таку організацію було неважко, оскільки в районі вже існувала група людей, яких пов'язувала спільна діяльність щодо дискредитації партійного керівництва та розва-

лення колгоспного ладу. Групу очолював Рогушев, серед членів були Богданов, Лайков, Козалієв та Мельохіна. З появою Керезова завдання «організації» розширились, кількість «учасників» збільшилась.

На відміну від Керезова, рядовим членам організації в процесі слідчих дій уваги приділено значно менше. Від них вимагалось лише визнати свою вину, не заглиблюючись у подробиці діяльності групи. Слідчі райвідділення НКВС під керівництвом Бережного ще більше спростили процедуру. Вони створили загальний трафарет протоколу, у якому міняли тільки імена обвинувачених, і примушували їх підписувати. Ретельний аналіз протоколів допитів Грекова, Іванова, Рогушева, Козалієва, Читакова, Мельохіної та Габера підтверджує їхню ідентичність. Починався такий протокол словами: «...я переконався, що слідство володіє достатньо вагомими доказами про мою участь в контрреволюційній троцькістській організації, і тому я не хочу, щоб мені були пред'явлені свідчення інших обвинувачених і бажаю розповісти самостійно, не приховуючи жодного факту щодо проведеної як мною, так і іншими учасниками контрреволюційної роботи з тим, щоб отримати деяке пом'якшення покарання» [38: 251–251 зв.]. Далі зазначалися факт вербування, цілі та завдання організації, а також її склад.

Наприклад, в протоколі допиту від 5 жовтня 1937 року Греков засвідчив: «Я дійсно є учасником контрреволюційної троцькістської організації, керованої колишнім інструктором РПК Дмитром Христофоровичем Рогушевим... Залучив мене Рогушев особисто 6 листопада 1936 року в кабінеті партійного комітету колгоспу «Гігант»... До цього були бесіди про невірність генеральної лінії партії в питанні щодо побудови комунізму в єдиній країні і взагалі про неможливість побудови комунізму в країні Рад... Я погодився, повинен був шляхом агітації проводити серед населення троцькістські ідеї... Цілі і завдання контрреволюційної організації: 1) вести рішучу боротьбу проти генеральної лінії партії; 2) шляхом залучення нових контрреволюційних кадрів поновлювати нашу троцькістську організацію; 3) висувати кандидатури з числа троцькістів у партійно-радянські органи з метою повного

захоплення керівництва в свої руки... 4) здійснювати терор над керівниками партії та уряду, як у вищих, так і місцевих органах влади» [29: 9—10 зв.]. До складу організації нібито входили Іванов, Богданов, та Мельохіна.

Такі протоколи допитів характеризувались неконкретністю, не мали жодного епізоду практичної діяльності організації, часто обмежувалися репліками на кшталт того, що «ніяких конкретних завдань я не отримував, але я завжди підтримував контрреволюційні виступи, направлені проти генеральної лінії партії».

Про те, яким чином були отримані зізнання, розповідають численні скарги Віри Мельохіної з місць ув'язнення. Вона єдина, кому вдалося вижити після розгляду справи «болгарської троцькістської організації». Пишучи в 1939 році заяви на ім'я прокурора СРСР та генерального секретаря ЦК ВКП(б) Сталіна, вона прагнула розповісти правду про тих, хто «використовуючи мундир і право, загнали нас в табори до глухих застінків, звідки не чути стогонів і зову справедливості» [38: 374a].

Вона писала, що на першому допиті 5 листопада 1937 року категорично заперечила звинувачення у будь-якій контрреволюційній діяльності. «На другому допиті начальник НКВС Бережний сам особисто, без жодного питання до мене, склав протокол допиту. В ньому містилися питання і відповіді, які підтверджували моє особисте визнання, що я і мій чоловік — члени контрреволюційної організації», називалися також імена інших учасників. «Це були члени ВКП(б), які знаходилися в немилості партійного комітету за сміливу критику. Коли протокол був готовий, Бережний запропонував мені його підписати. Я відмовилась підписати цей наклеп на себе та інших. Бережний став умовляти...» — обіцяв 2—3 роки за таке розвінчування ворогів, а інакше погрожував скласти такий протокол, за яким вона би і 10 роками не відбулася. «Після моєї рішучої відмови підписати до мене протягом 15 днів були застосовані репресивні заходи, які й примусили мене все підписати» [38: 369—369 зв.].

(В справі є повідомлення VII відділу КДБ СРСР 1956 року, згідно з яким колишній начальник Цебриківського РВ НКВС Василь Іларіонович Бережний 11 січня 1940 року звільнений

Ленінградським обласним управлінням НКВС з органів держбезпеки через службу невідповідність. З тієї ж причини колишній помічник уповноваженого Цебриківського РВ НКВС Василь Костянтинович Фролов звільнений 13 травня 1954 року з УМВС в Кіровоградській області [19: 111]. Даних про притягнення їх до кримінальної відповідальності за фальсифікацію слідчих справ немає).

Окрім методів ведення попереднього слідства в Цебриківському райвідділенні НКВС, листи в'язня Карлагу НКВС Мельохіної розкривають усю передісторію «створення» болгарської троцькістської організації [38: 370—371].

Арешти і звинувачення болгарських партійців району були фінальним акордом тривалого конфлікту. Секретар місцевого райкому партії Носов, оточений слухняними виконавцями (голова райвиконкому, начальники міліції та НКВС), почувався в районі справжнім господарем. Підпільно продавав у Одесі реквізовані в місцевих колгоспах продукти; свавільно розпоряджався партійними кадрами; втручався у технологічні та агрономічні питання діяльності колгоспів; постійно пиячив. У болгарських комуністів, значна частина з яких емігрувала з політичних мотивів, подібні дії викликали справедливе невдоволення. Маючи великий партійний стаж, а дехто — значний досвід легальної та нелегальної революційної діяльності, вони зовсім інакше уявляли собі постать партійного керівника в країні, яка вважалася центром і прикладом соціалістичного будівництва. На цьому підґрунті неминуче виникали конфлікти, які невдовзі переросли в пряме протистояння партійно-радянської верхівки району та групи комуністів Катаржинської територіальної парторганізації.

Посилення тоталітарного тиску в СРСР дало протистоянню новий вихід. Весною 1937 року за наказом Носова колгоспам звеліли сіяти ярові культури без попередньої культивуації. Заперечення місцевих органів проти такого порушення агрономічних норм розцінювалися керівництвом як зрив посівної кампанії; та не встиг хліб зійти, як його повністю забили бур'яни. На партійних зборах болгарські комуністи знайшли в собі сміливість прямо звинуватити секретаря РПК у таких негативних наслідках. У

відповідь пролунали погрози «показати» незадоволеним Соловки. Болгарських політемігрантів це не злякало, і вони подали скарги до партійно-радянських інстанцій. Мельохіна написала про злочинні дії місцевих партійних керівників особисто секретарю Одеського обкому КП(б)У Є. І. Вегеру, Рогушев та інші написали статтю до газети «Правда». Інстанції відреагували, але суто формально. З редакції приїхав спеціальний кореспондент О. Агроновський, а обком надіслав голову комісії партійного контролю. Проте після пишного прийому у Носова і московські, і одеські «контролери» оголосили секретаря Цебриківського РПК повністю правим. А от на борців за правду посипалися партійні і службові догани. Не забарилося і виключення з партії. Після розкриття і ліквідації «троцькістсько-зінов'євського блоку» знайшлися і більш серйозні звинувачення — троцькізм. За допомогою слідчих НКВС болгарські комуністи «визнали» і боротьбу проти генеральної лінії ВКП(б), і багато чого іншого. Таким чином в районній партійній організації було ліквідовано небажану опозицію, а Цебриківське райвідділення НКВС «викрило» ще одну неіснуючу антирадянську організацію.

4. Паралелі слідства

Паралельно деякі з «членів болгарської націоналістичної організації» фігурували в матеріалах справ інших антирадянських організацій. Так, слідчий відділ республіканського комісаріату внутрішніх справ «розробляв» контрреволюційну шпигунську організацію, що складалася з утікачів в'язниці на острові Святої Анастасії (Болгарія).

Влітку 1925 року до Одеси прибула група з 43 болгарських політемігрантів, яка під керівництвом комуніста Теохара Баркарджієва здійснила героїчну втечу з в'язниці на острові Святої Анастасії. Роззброївши варту, вони на човнах переправились на материк і висадились поблизу міста Бургас. Потім через ліси, гори і турецький кордон дістались Стамбула; звідти з допомогою радянського консула С. М. Мирного втікачі потрапили до Одеси [186: 40]. Серед цих політемігрантів були Стоян Коларов, Георгій Мінчев, брати Іван та Кирило Піперкови.

На початку 1938 року слідчі НКВС вирішили, що цю втечу організувала болгарська охоронка з метою використання втікачів для шпигунської роботи в СРСР. Цей псевдофакт примусили визнати декого з колишніх в'язнів-утікачів. І. Т. Піперков, на час арешту — директор Туркменкіностудії, у зізнавальному протоколі допиту від 30 березня 1938 року вказує, що болгарській таємній поліції вдалося завербувати 18 втікачів на чолі з В. І. Новаковим. Названі в числі цих 18 провокаторів-шпигунів С. Коларов та Г. Мінчев будь-який зв'язок із болгарською розвідкою відкидали. Протокол допиту І. Піперкова змальовує й діяльність болгарської шпигунської організації в СРСР, зокрема в Одеській області; названо тут і «керівників» — Бояна Івановича Папанчева-Атанасова, Стефана Івановича Стоєнчева, Василя Івановича Новакова та рядових учасників.

Проте справа болгарської шпигунської організації застрягла десь на рівні попереднього слідства і остаточно сфабрикована не була. Звичайно ж, всі фігуранти цієї справи рано чи пізно були заарештовані та засуджені. Так, Б. І. Папанчев-Атанасов, уродженець Варни, працівник служби зв'язку, заарештований 8 липня 1936 року в Москві і за постановою особливої наради при НКВС СРСР від 19 червня 1937 року ув'язнений на 5 років до ВТТ «за контрреволюційну троцькістську агітацію». І. Т. Піперков та П. Г. Станев за постановою того ж органу від 17 червня 1938 року розстріляні «за участь у контрреволюційній націоналістичній організації». Уродженець міста Бургас, помічник командира 153-го стрілецького полку, капітан Червоної армії В. І. Новаков 29 липня 1937 року заарештований УДБ УНКВС по Одеській області і виїзною сесією військової колегії Верховного суду СРСР 25 вересня 1937 року засуджений до вищої міри покарання «за участь у контрреволюційній військово-троцькістській організації», що нібито існувала в робітничо-селянській Червоній армії. С. І. Стоєнчев репресований як член болгарської націоналістичної організації.

У свідченнях Б. М. Малчева та інших «керівників» болгарської контрреволюційної організації зустрічаються імена людей, яких у заключних матеріалах справи немає. Зайвим було б споді-

ватись, що їм вдалося уникнути переслідувань. Вони репресовані за різними звинуваченнями, в тому числі і як учасники інших антирадянських організацій. Наприклад, серед членів Цебриківського відділення «болгарської націоналістичної організації» Б. Малчев називає Олександра Миколайовича Мітова. В архівно-слідчій справі № 7821-п на 12 осіб дійсно «проходить» старший агроном Цебриківського райвиконкому О. М. Мітов, але як «керівник Цебриківської контрреволюційної шкідницької організації», — його нібито завербував у 1935 році колишній завідуючий відділом тваринництва Одеського облземуправління І. Меламед. 10 травня 1938 року трійка при УНКВС по Одеській області постановила О. М. Мітова та інших 11 членів «організації» розстріляти [21].

Трагічна доля багатьох представників болгарської інтелігенції не була безпосередньо пов'язана з «викриттям» болгарської націоналістичної організації. Але матеріали цієї групової справи додали чимало компрометуючих даних до їхніх обвинувальних висновків. Так було, наприклад, з відомим болгарським вчителем, письменником, драматургом та журналістом Петром Миколайовичем Аджаровим (1902—1963).

Болгарський політемігрант П. Аджаров здобув вищу освіту і почав свою творчу діяльність в Україні, куди прибув у 1925 році. Тут він закінчив вчительські курси, викладав у болгарських школах Благоївського району Одеської області, працював у болгарських секторах Центрвидаву і Держнацменвидаву УСРР. Праця в державних установах не завадила плідній літературній творчості. Оповідання Аджарова (літературні псевдоніми Ратая Колю, Л. Ворожда, Синюхін) досить часто з'являлись на сторінках газети «Коллективіст» і журналу «Бъдь готов!». У 1934 році Держнацменвидав опублікував збірки його оповідань під назвами «Його подарунок» і «Ніаз», а в 1936 році — «Малі продавці газет». В тому ж плідному для нього році побачили світ і поезії «Пісні народу» та «Піонерський пісенник» (останній — у співавторстві з Дмитром Марковим). Тематика оповідань члена болгарської літературної секції при Всеукраїнській спілці пролетарських письменників Аджарова традиційна для болгарських політемігрантів: радянське сьогодення і революційна боротьба в

Болгарії. Займався він також перекладами творів інших митців, складанням підручників, редагуванням [202]. Незважаючи на активну творчу діяльність, він не уник репресій. У 1937 році, на початку так званого Великого терору, П. Аджаров був заарештований НКВС УРСР по обвинуваченню в контрреволюційній діяльності і засуджений на 5 років виправно-трудових таборів. Зазнали переслідувань також родина, друзі та колеги Петра Аджарова.

5. Трагічна розв'язка

Сталінський тоталітарний режим жорстоко розправився з «членами» неіснуючої болгарської націоналістичної організації. Заарештовані 11 лютого 1938 року Харківським обласним управлінням НКВС УРСР М. П. Фуклев, С. І. Міцев та В. В. Радєв розстріляні за постановою трійки при Харківському УНКВС від 28 жовтня 1938 року. За виключенням Б. М. Малчева отримали першу категорію (розстріл) й інші «керівники організації». Справа Малчева два з половиною роки перебувала в Одеському обласному управлінні НКВС. Спочатку він повністю визнав свою вину, але потім категорично відмовився від усіх звинувачень. Зрештою матеріали його справи були передані до особливої наради при НКВС СРСР, яка 3 травня 1940 року постановила Б. М. Малчева «за участь в антирадянській націоналістичній організації» вислати на 5 років до Красноярського краю. До більшості інших «учасників» організації радянська репресивно-каральна система застосувала вищу міру покарання.

Долю майже всіх заарештованих у Коларівському районі Дніпропетровської області вирішила виїзна сесія військової колегії Верховного суду СРСР, яка на засіданні 27–29 жовтня 1937 року засудила до розстрілу Н. В. Генчеву, Д. Т. Долганова, Г. П. Толума, М. М. Куцарського, І. І. Богдана, Д. М. Соломонова, Г. П. Нейковського, А. І. Генова, С. Д. Христофорова.

Трійка при УНКВС по Одеській області прийняла рішення про розстріл болгар з Вільшанського району Ф. С. Главчева, М. І. Колмукова, Я. С. Волкова, Г. Я. Проїкова. За постановою

тієї ж трійки отримали по 10 років ВТТ К. І. Марков та Т. Н. Дремсизов. 28–29 листопада 1937 року в Одесі розстріляли М. М. Максимова та С. І. Стоєнчева; першого — за постановою трійки при УНКВС по Одеській області від 16 листопада, другого — від 21 листопада.

Протокол № 227 засідання трійки при УНКВС по Одеській області від 9 жовтня 1938 року був заключним акордом у справі «контрреволюційної організації» Благоївського району Одеської області. Як «учасники болгарської повстанської диверсійно-терористичної шпигунської організації» підлягали розстрілу С. Д. Коларов, М. Д. Гранчаров, С. Г. Кірчев, С. Т. Чуков, К. Г. Ніколов, Д. І. Васильєв, Ц. С. Іванов, П. М. Котлін, І. Д. Бачурський, Д. І. Аркадієв. Чотирьох останніх стратили 19 жовтня 1938 року, всіх інших — 17 жовтня. Протоколом № 227 вища міра покарання визначалася також для С. С. Спасова, Д. П. Волчева та інших «членів антирадянської болгарської організації».

27 листопада 1937 року, ще до фабрикації справи болгарської націоналістичної організації, трійка при УНКВС по Одеській області постановила розстріляти М. Г. Маркова (страчений 7 грудня 1937 року в Одесі), а С. С. Семенова ув'язнити до виправно-трудових таборів на 10 років. Справу Семенова трійка 5 березня 1938 року переглянула, оскільки його ім'я фігурувало у списках болгарської контрреволюційної організації. Цього разу до нього вирішили застосувати покарання по першій категорії (С. С. Семенов розстріляний 7 березня 1938 року).

Долю більшості заарештованих з Цебриківського району Одеської області вирішив протокол № 44 засідання наркома внутрішніх справ СРСР Єжова і прокурора СРСР Вишинського від 27 листопада 1937 року. Відповідно до цього документа В. В. Габер, І. Г. Греков, Ф. І. Іванов, С. І. Керезов, Д. Р. Козалієв, Д. Х. Рогушев та П. М. Читаков «засуджені в порядку наказу НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 року по першій категорії» (8 грудня всі вони були розстріляні в Одесі). Той же орган 17 грудня прийняв аналогічне рішення щодо С. Неделкова (страчений 28 грудня 1937 року).

Інші обвинувачені розстріляні згідно з постановами трійки при УНКВС по Одеській області: І. П. Богданов — 5 грудня 1937 року; С. С. Пельтек — 13 жовтня 1938 року; І. М. Мустяц — 25 жовтня 1938 року; С. М. Гасій — 4 листопада 1938 року. Вищу міру покарання не отримала лише В. В. Мельохіна. Постановою особливої наради при НКВС СРСР від 8 грудня 1937 року її ув'язнили до виправно-трудових таборів на 10 років (померла 11 квітня 1942 року в Карлагу НКВС).

Для більшості болгарських політемігрантів такі вироки пролунали не вперше. Справа в тому, що в Болгарії та інших країнах їх вже засуджували до страти та великих строків ув'язнення за активну революційну діяльність. Так, за участь у Вересневому повстанні 1923 року до смертної кари засуджені Б. М. Малчев, С. І. Керезов, М. Д. Гранчаров; С. Неделков отримав 12 років ув'язнення, С. Т. Чуков — 7 років. За участь у Софійських квітневих подіях 1925 року розстрілу підлягали Г. Н. Мінчев і С. Д. Коларов; Д. І. Васильєв отримав 12 років в'язниці, Д. Х. Рогушев — довічне ув'язнення. Та більшість репресивних рішень болгарської влади мали заочну форму, оскільки обвинувачені перебували на нелегальному становищі і були оголошені в розшук. Ті, кого вдавалось затримати, втікали з місць ув'язнення.

Великий досвід переслідувань за свої політичні уподобання мали С. І. Стоєнчев та М. М. Максимов. Стоєнчев у 1919 році потрапив до в'язниці за участь у політичній маніфестації; у 1924 році за поширення нелегальної літератури він знову опинився за ґратами. Максимова у 1900 році вислали з Швейцарії за участь у політичному страйку, в 1906 році заарештували як керівника виступу портових робітників у Бургасі; впродовж 1924—1926 років він знаходився під постійним політичним наглядом болгарської поліції. За революційну діяльність переслідувались також інші політемігранти. Так, І. П. Богданова затримували в Югославії за зберігання комуністичної літератури, Д. Р. Козалієва — в Туреччині за проведення революційної агітації.

Всіх цих людей від переслідувань врятувала лише втеча до СРСР. Чи могли тоді болгарські політемігранти припустити, що і в цій країні вони знову будуть репресовані? Напевно, що

ні. Більш того, до середини 1930-х років політичні емігранти в Радянському Союзі відчували абсолютну підтримку з боку державних та партійних органів. Але і вони не уникли масового сталінського терору, який після 1934 року перетворився на головний засіб державного управління. В тоталітарній радянській державі їхня багаторічна революційна діяльність втратила своє значення. «Завдячуючи» органам НКВС болгарські революціонери стали контрреволюціонерами.

Лише небагатьом з них вдалося уникнути несправедливого засудження. Декого врятувало втручання Закордонного бюро ЦК БКП та інших центральних комуністичних органів. Від імені болгарської комуністичної партії та Комінтерну Георгій Димитров і Василь Коларов неодноразово звертались з листами безпосередньо до Сталіна, Берії, цивільної та військової прокуратур. Вони ручалися за арештованих, ставили під сумнів їхні самовизнання та просили переглянути справи засуджених, які стали жертвами помилок, інтриг або наклепів. Інколи такі звернення мали наслідки. Незадовго до нападу гітлерівської Німеччини на СРСР за наполяганням Г. Димитрова звільнили з таборів і тюрем 150 болгарських політемігрантів, 50 з них направили в Болгарію для активізації партизанського руху [164: 164].

Факти подібного заступництва мали місце і при розгляді справи болгарської націоналістичної організації. Райні Кандевій допоміг особисто Георгій Димитров, соратником якого був її покійний чоловік. Після 22 місяців ув'язнення IV відділ УДБ УНКВС по Одеській області 19 грудня 1939 року постановив справу Кандевої припинити керуючись ст. 197 ч. 2 КПК УРСР, а її — звільнити. Відтак до повернення в Болгарію після Другої світової війни Кандева працювала секретарем у свого рятівника, писала підручники для болгарських шкіл, перекладала п'єси для болгарського театру в Одесі та Болграді.

Можливо, звертання представника комуністичної партії Болгарії при ВККІ Василя Коларова також вплинуло на те, що справу по обвинуваченню Р. К. Карагеозова (Крайчева) та В. Р. Крайчевої відповідно до рішення V відділу УДБ НКВС УРСР від 27 лютого 1939 року припинили.

Наступного дня подружжя звільнили з київської в'язниці управління держбезпеки.

Захист центральних партійних органів врятував від репресій і молодого талановитого аспіранта Харківського державного університету Дмитра Федоровича Маркова, якого у лютому 1938-го затримали органи НКВС як учасника контрреволюційної організації. Внаслідок фізичного тиску він визнав свою причетність до болгарської націоналістичної організації; але у судовому засіданні від попередніх свідчень відмовився, посилаючись на незаконні методи слідства. Зрештою внаслідок допомоги болгарських партійних функціонерів справу 9 листопада 1939 року було закрито за недоведенням звинувачення, Маркова звільнили [12: ч. II, 231—235]. Колишній в'язень зміг продовжити навчання і в післявоєнні часи досяг значних успіхів на науковій ниві. Ім'я Д. Ф. Маркова знаходимо в усіх енциклопедіях, а от інформації про арешт і слідство там немає. Він був членом-кореспондентом Академії наук СРСР, директором Інституту слов'янознавства і балканістики. Основні наукові роботи Маркова присвячені теорії соціалістичного реалізму, історії болгарської літератури XIX—XX століть, загальним проблемам літератури слов'янських народів [142—144]. Він нагороджений орденом Трудового Червоного прапора та болгарським орденом Кирила та Мефодія I-го ступеня.

Серед небагатьох, кому вдалося уникнути таборів та розстрілу, були Г. Н. Мінчев, М. М. Мальчев та Т. І. Тодоров. 21 жовтня 1939 року економічний відділ УДБ УНКВС по Одеській області визнав попередні звинувачення проти Г. Мінчева недоведеними, натомість звинуватив його в халатному ставленні до своїх службових обов'язків (ст. 99 КК УРСР). Зважаючи на те, що Мінчев знаходився під вартою близько 26 місяців, керівництво НКВС вирішило його звільнити. Справи Мальчева і Тодорова припинили взагалі без усіляких «але»: першого — постановою III відділу УДБ УНКВС по Одеській області від 2 квітня 1939 року і другого — судової колегії по кримінальних справах Одеського обласного суду від 8 травня 1939 року.

Розпочаті в СРСР після смерті Сталіна реформи в політичній сфері мали половинчастий і непослідовний характер. Зокрема

це стосується реабілітації жертв масових репресій. У 1954—1956 роках в Радянському Союзі реабілітовано понад 8 тисяч осіб, в наступні роки — значно менше. Починаючи з другої половини 1960-х років процес реабілітації жертв сталінізму був майже згорнутий. Більш того, поновлюються політичні репресії, вносяться зміни до законодавства, що розширюють всемогутність державної влади у цьому питанні. Так, 25 грудня 1958 року Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», за яким у Кримінальному кодексі з'явилася стаття «антирадянська агітація та пропаганда». Протягом 1954—1959 років в Україні за «антирадянську діяльність» репресували більш ніж 3,5 тисячі осіб.

Незважаючи на обмеженість процесу реабілітації жертв масового терору, багато справ було тоді переглянуто і припинено за відсутністю складу злочину. Саме в той час за завданням ЦК КПРС переглянули і справу «болгарської націоналістичної організації» та реабілітували її учасників. Додаткове розслідування провели Головна військова прокуратура СРСР, військова прокуратура Одеського військового округу та управління КДБ по Одеській області.

В процесі слідства було перевірено матеріали 30-х років, допитано велику кількість свідків та проведено інші слідчі дії.

В результаті виявлено, що на території України не існувало ані болгарської контрреволюційної організації, ані болгарської націоналістичної організації; існували політемігрантські дружества (товариства), які в 1937—1938 роках були розцінені як контрреволюційні націоналістичні групи, внаслідок чого їхні члени були безпідставно притягнуті до кримінальної відповідальності. В протестах прокурорів, винесених по цих справах, зазначається, що зізнання обвинувачених отримані внаслідок фізичного та психологічного тиску на них із боку співробітників НКВС. Цим свідченням притаманні численні протиріччя, вони схематичні, позбавлені необхідної конкретності, ніякими іншими доказами не підтверджені. Практична контрреволюційна діяльність обвинувачених не доведена. Показання свідків мали формальний та загальний характер. Очні ставки майже не проводились. Пара-

тельно виявлено численні порушення інших правових норм, в тому числі і процесуального характеру: висунуті обвинувачення пред'являли не всім, багатьох звинувачених з матеріалами справи не ознайомлювали, в обвинувальному висновку не завжди вказані дата і статті Кримінального кодексу тощо.

Зважаючи на відсутність складу злочину (ст. 4 п. «д» КПК УРСР), судові органи СРСР різних інстанцій в 50–60-ті роки припинили частину справ репресованих представників болгарської інтелігенції. В 90-ті роки реабілітацію продовжили органи прокуратури.

Але факт реабілітації ще довго не означав, що рідні дізнаються правду про засуджених. Відповідно до директиви КДБ СРСР № 108сс від 24 серпня 1955 року щодо розстріляних належало повідомляти їхніх рідних про нібито природну смерть в місцях ув'язнення, переважно в 1941–1945 роках. Наприклад, рідним Грекова оголошено, що він помер в місцях ув'язнення від виразки шлунку 1 жовтня 1942 року, рідних Коларова повідомили про його смерть від гострого запалення легень 10 січня 1943 року, Рогушев нібито помер 12 лютого 1942 року від крупозного запалення легень тощо.

В партійному відношенні репресовані болгари були реабілітовані за поданням комісії партійного контролю на засіданнях бюро Одеського обласного комітету комуністичної партії України в 1989–1990-х роках. Але повна громадська реабілітація представників болгарської інтелігенції, репресованих по справі болгарської націоналістичної організації, можлива лише з оприлюдненням відповідних документів ВКП(б) та НКВС, а також матеріалів архівно-слідчих справ репресованих. Лише весь комплекс архівних документів (нормативних, слідчих, оглядових, звітних) наочно продемонструє, як тоталітарна держава віддячила болгарським комуністам за їхню самовіддану працю на ниві радянської освіти, культури та господарства.

Фабрикація справи болгарської націоналістичної диверсійно-терористичної повстанської організації завдала відчутного удару болгарській діаспорі України. По цій справі було репресовано понад 200 представників болгарської інтелігенції, пере-

важно політемігрантів. Їхні арешти викликали значну кадрову нестачу в болгарських відділах радянських органів, болгарських школах та культурно-масових закладах. Особливої шкоди зазнала система народної освіти, адже близько половини обвинувачених працювали в болгарських школах, спеціальних та вищих навчальних закладах, центральних та місцевих відділах органів народної освіти.

Таким чином, репресії проти болгар у 1937—1938 роках співпали зі зміною радянської національної політики. Посилення масових політичних переслідувань за національною ознакою було віддзеркаленням згорання програми культурного розвитку національних меншин СРСР. Це ще раз підтверджує, що масовий політичний терор був невід'ємною частиною державного управління в Радянському Союзі. Здійснюючи репресивні акції проти національних меншин, органи НКВС виконували політичні замовлення тоталітарної держави.

Жертви «болгарської операції» НКВС

Радянські репресії 1937–1938 років увійшли в історію не лише як наймасовіші. На той час репресивний апарат радянської держави встиг відшліфувати методи тотального терору. Поряд з індивідуальними переслідуваннями абсолютної «популярності» набула фальсифікація групових справ. Останнім часом все більше дослідників історії радянських репресій визначають національну спрямованість масового терору 1930-х років. Добре відомі німецька, польська та інші «національні» операції НКВС, що після відповідних рішень хвилями прокотилися по всьому Союзу.

Одеський регіон, зважаючи на строкатий національний склад населення, перетворився на своєрідний полігон для широкого впровадження подібних акцій. Сумна статистика національних переслідувань поповнилася багатьма місцевими операціями, зокрема «болгарською» у 1938 році.

4–6 березня 1938 року (вірогідно, за дві ночі) Благоївське та Янівське РВ НКВС заарештували більше сотні болгар (переважно в селах Благоєво, Катаржино, Кубанка). Окремі арешти болгар відбулися також в Одесі. До в'язниці, окрім рядових колгоспників та службовців, потрапило багато керівників місцевого та районного рівнів, котрі ще залишились після репресій та чисток 1937 року. Це були завідуючий парткабінетом Благоївського РПК І. Д. Бачурський, завідуючий лабораторією колгоспу села Благоєво М. І. Ватан, секретар Благоївської сільради С. І. Станков та

** На матеріалах справ № 887-п, 21621-п архіву УСБУ в Одеській області*

інші. Таким чином, навесні 1938 року було остаточно обезголовлено Благоївський болгарський національний район та підірвано існування інших болгарських національних центрів. Під час операції сумнозвісні «воронки», а то й просто підводи, забирали людей цілими сім'ями. Так було з колгоспниками села Благоево братами Данилом, Дмитром та Степаном Дуковими, колгоспниками села Катаржино братами Іваном та Петром Гузуновими та іншими. Не оминула каральна система і вчительські сім'ї. 5 березня 1938 року в селі Джугастрове заарештували директора неповної середньої школи Петра Степановича Стайкова, а в селі Вандалинівка Ігнатівської сільради — його прийомного сина, вчителя тамтешньої початкової школи Івана Даниловича Братіна [66; 1].

«О 5 годині ранку нас підняли троє озброєних працівників НКВС, пред'явили батьку дозвіл на обшук, почали шукати. У квартирі все перевернули. Що шукають — не пояснили, рились усюди, навіть у моїх книжках, учнівських зошитах, які батько й мама брали на перевірку (дружина Стайкова Катерина Федорівна працювала бібліотекарем та вчителем молодших класів Джугастрівської школи. — *Авт.*). Хоча нічого не знайшли, але батька забрали, посадили в чорний воронок і повезли. До кінця місяця нас виселили з квартири. Почалися наші з мамою митарства...» — згадуватиме в 1993 році донька П. С. Стайкова Марксина Петрівна Мацієвич [66: 37, 37 зв.]. У 1938 році їй було лише 12 років, і батька вона бачила тоді востаннє.

Це не єдине свідчення про арешти вночі. Більш того, достеменно встановлено, що більшість арештів відбувалися саме вночі: тоді сон особливо міцний, людина повністю розслаблена і перебуває у своєму внутрішньому світі, і коли в цей спокій вдирається жаклива реальність у вигляді озброєних працівників НКВС, які витягують з ліжка, обшукують, погрожують — легко втратити рівновагу. А від заарештованих в такому стані нескладно отримати потрібні зізнання.

Звинувачення проти Стайкова і Братіна були подвійні: у причетності до Благоївського повстання 1919 року та в проведенні контрреволюційної антирадянської агітації (ст. 54-10 КК УРСР). Причому «антирадянська агітація» з'явилася пізніше, при пред'яв-

ленні звинувачення. Очевидно, ця частина звинувачень була сфабрикована в процесі слідства. При арешті фігурувала тільки перша частина звинувачень: Стайков — «активний учасник куркульського повстання», Братін — начальник штабу при куркульському повстанні, зверху надписано, що це був його батько. Таким чином, основу початкових звинувачень склали події 19-річної давності.

У 1919 році Петро Стайков, відпросившись у відпустку з Червоної армії, гостював у батьків — селян-бідняків села Благоево. Саме в цей час вибухнуло повстання селян Благоева та окружних сіл проти радянської влади. Подібні виступи були не рідкістю, в 1918—1920 роках селянський повстанський рух був масовий в південних губерніях колишньої Російської імперії. Червоноармієць Стайков двічі спробував дістатись до своєї військової частини, в Одесу. Першого разу повстанці розібрали залізничну колію біля станції Буялик, і він змушений був повернутись додому. Згодом прийняв рішення поїхати до міста на підводі. На цей раз вибрався більш вдало, хоча й не без пригод — по дорозі натрапив на постраждалого односельця, учасника повстання, і відвіз його до лікарні в село Северинівку.

Благоївське повстання, як і всі інші виступи проти радянської влади, було нещадно придушене частинами Червоної армії. Стайков у 1921 році закінчив службу в лавах Червоної армії. Тоді він і не здогадувався, що в 1938 році в протоколах допитів свідків перетвориться на «учасника повстання, члена команди швидкої допомоги повстанців». Хоча «перший дзвінок» пролунав вже в 1927 році — Стайкова виключили з кандидатів в партію за «приховування участі в повстанні 1919 року».

В 1925 році Стайков одружився з Катериною Федорівною Братіною, вдовою начальника штабу повстанців, прапорщика царської армії та колишнього вчителя Д. І. Братіна. Останній після розгрому повстання був застрелений поблизу міста Вознесенськ. Таким чином Петро Степанович став вітчимом тоді ще дев'ятирічного Івана Братіна, якого при арешті в 1938 році звинуватили в тому, що вдів його батько.

В 1926 році Стайкови переїхали до села Джугастрове, де Петро Степанович почав працювати в місцевій школі вчителем

російської мови та математики. Згодом його призначили на посаду директора школи. Він справедливо користувався повагою односельців, був членом президії сільради. В голодний 1933 рік школу закрили, але Петро Степанович не переставав бути її директором. Він просив по колгоспах якусь їжу та одяжину, щоб усе те розподілити між учнями та вчителями і уберегти їх від голодної смерті. Іван Братін працював трактористом, в 1934—1937 роках — діловодом і вчителем Джугастрівської школи, потім був переведений до початкової школи села Вандалинівка Янівського району, де й заарештувало його Благоївське РВ НКВС.

Головна частина звинувачень проти сільських вчителів Братіна і Стайкова торкалась нібито антирадянської агітації в Джугастрівській школі. Їхні справи оформили окремо, хоча слідчі дії були аналогічні і виконувалися однією групою слідчих Благоївського РВ НКВС під керівництвом начальника райвідділення лейтенанта держбезпеки Маслова. Протоколи допитів шести основних свідків, більшість з яких були вчителями Джугастрівської школи, «розкривали» антирадянську сутність колишніх колег. Стосовно Стайкова окрім його зв'язків з раніше репресованими освітянами Мюнхом, Кульпинським і Новицьким та критики політнавчання в школі інших «контрреволюційних» діянь свідки не пригадали («конкретних фактів антирадянських висловлювань не знаю, він напевно відчував свою вину, фальшивою відданістю до радянської влади маскував себе» і т. ін.). Стосовно ж Братіна свідки виявились більш «багатослівні»: не підписувався на державну позику оборони країни; зривав комсомольську роботу та політзаняття; систематично читав і поширював контрреволюційну літературу, як то заборонені твори О. Вишні, В. Винниченка; висміював вождів партії, наводячи епіграму О. С. Пушкіна «Властители славою чужой прикрыты».

Такі свідчення, як потім з'ясувалося, не відповідали дійсності або ж були перекручені слідчими. Завуч і комсорг Джугастрівської школи, його дружина — вчителька тієї ж школи, які дали згадані свідчення, мали з Братіним та Стайковим давні особисті рахунки. Зараз важко встановити причини конфлікту, а може й не потрібно. Для нас важливо, що особиста неприязнь між ними існувала. Комсорг неодноразово сварився зі Стайковим

та Братіним з приводу комсомольської роботи та політзанянь. Братіна навіть виключили з комсомолу, — щоправда, без його присутності.

Останнє слово в цьому конфлікті комсорг вирішив сказати за допомогою НКВС, де завжди охоче реагували на подібні «повідомлення» і «сигнали». Його заяви у райком комсомолу, райВНО, райвідділення НКВС стали підставою для арешту Стайкова і Братіна. Проте не слід в таких випадках усю відповідальність за загублені людські долі перекладати на приватні заяви. Без сумніву, починаючи з 1920-х років радянська система практикувала свідоме формування громадської думки в дусі наклепництва, закликаючи до широкого використання доносів. Для багатьох донос став засобом вирішення сімейних, службових або інших проблем, дехто таким чином сподівався обілити себе. Більш того, унікальна стаття Кримінального кодексу УРСР — 54-12, яка вперше з'явилася в кримінальному законодавстві у 1927 році, карала саме за недонесення і верхньої межі покарання не мала. Для органів НКВС було байдуже, яким чином отримані донесені відомості — безпосередньо чи посередньо (від знайомого, розмова була підслухана, «підказало класове чуття» тощо). На думку авторитетного українського історика, фахівця з питань радянських репресій С. Білоконя, від першого дня існування радянська держава проводила власну терористичну політику, й чекісти знали, кого слід заарештовувати. Доноси відігравали допоміжну, корегуючу роль, а всі операції виконувались відповідно до вказівок згори, і доноси ніколи не пускали на самоплив [94].

Доводять цю тезу й матеріали, вміщені в архівно-слідчих справах на Івана Братіна та Петра Стайкова. Незважаючи на існуючу завдяки згадуваним повідомленням інформацію, вчителі були заарештовані в ході «болгарської операції», тобто по вказівках центрального апарату НКВС.

Заарештованих допитали по два рази: П. С. Стайкова — 16 та 17 квітня 1938 року, І. Д. Братіна — 30 березня та 16 квітня 1938 року. Обидва від звинувачень відмовились. На цьому попередній розгляд справи закінчився, слідство оформило обвинувальний висновок на кожного обвинуваченого окремо.

З цього часу доля батька й названого сина склалася порізню.

Справу П. С. Стайкова направили в НКВС СРСР для розгляду в особливому порядку. Але до Москви вона не дійшла або ж була повернута назад: 5 жовтня 1938 року трійка при УНКВС по Одеській області постановила Стайкова за «систематичну контрреволюційну агітацію і підривну діяльність в школі» розстріляти [66: 31]. 17 жовтня 1938 року він був розстріляний в Одесі.

Справу І. Д. Братіна 5 лютого 1939 року направили до судової колегії по кримінальних справах Одеського обласного суду. В судовому засіданні 10 квітня 1939 року частина свідків змінили свої попередні свідчення і заявили, що «про контрреволюційні розмови Братіна нічого не знають». Зважаючи на це, справу по обвинуваченню Братіна повернули на додаткове розслідування вже у Янівське РВ НКВС. Його співробітники передопитали самого обвинуваченого. У наступному судовому засіданні від 29 червня 1939 року колегія по кримінальних справах Одеського обласного суду, зважаючи на недоведення звинувачення, виправдала І. Д. Братіна і звільнила його там таки, в залі суду. Того ж дня колегія ухвалила рішення притягнути колишнього комсорга школи за надання завідомо брехливих свідчень до кримінальної відповідальності за статтею 90 КПК УРСР. Більш того, після закінчення судового розгляду справи Братіна прокурор від підтримання обвинувачення відмовився, визнавши його недоведеним.

В 1939 році такі факти інколи траплялись і пов'язувались зі зміною вищого керівництва НКВС СРСР. 25 листопада 1938 року М. І. Єжова звільнили з посади народного комісара внутрішніх справ СРСР і на його місце призначили Л. П. Берію. Він створив видимість послаблення. На зміну масовим арештам періоду єжовщини прийшло методичне вивчення техніки ведення слідства. Розпочалась «відкатна хвиля» — звільнили близько трьох тисяч осіб з мільйонів репресованих по всій країні, головним чином тих, хто залишався у в'язницях, а не був відправлений до таборів. Влада прагнула створити враження, що на місце «кривавого» Єжова прийшов «ліберальний» Берія. Схвалювалося навіть писання листів на його ім'я: «засуджений за часів Єжова,

прошу переглянути мою справу». Виникла ілюзія, що кампанія масових репресій пішла на спад і більше не повернеться. Проте «відкатна хвиля» звільнила небагатьох, а наступні репресії цей мізер з лихвою компенсували.

Братін, повіривши, що настав час справедливості, надто надійливо сприйняв своє звільнення. Він подав скаргу на ім'я прокурора УРСР, в якій аргументовано просив переглянути справу свого вітчима П. С. Стайкова. Послався на те, що звинувачення проти них були аналогічні, його справа припинена за недоведенням і свідки-наклепники притягнуті до відповідальності. Але Одеська обласна прокуратура 7 квітня 1941 року постановила скаргу залишити без задоволення. Короткочасна «відкатна хвиля» закінчилася.

Лише 12 грудня 1989 року прокуратура Одеської області на підставі ст. 1 Указу президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року «Про додаткові заходи з відновлення справедливості по відношенню до жертв репресій, що мали місце в період 30—40-х і початку 50-х років» реабілітувала П. С. Стайкова посмертно, відновивши його чесне ім'я.

Справа бессарабських «шпигунів»

В період масових політичних репресій в СРСР представники багатьох національностей стали об'єктами широкомасштабної кампанії пошуку «замаскованих шпигунів» та «іноземних розвідників». Постанови каральних органів про арешти майоріли звинуваченнями у співпраці з капіталістичними розвідорганами та іноземними консульствами. Будь-який зв'язок із рідними, які опинились за кордоном (в тому числі і листування), також сприймався як прояв шпигунської діяльності. «Шпигуноманія» набула такого розмаху, що органи НКВС навіть почали використовувати у документах стандартні шаблонні скорочення формулювань: «шпигунство» (Ш), «підозра в шпигунстві» (ПШ), «зв'язки, що ведуть до підозри в шпигунстві» (ЗВПШ) тощо.

До потенційних шпигунів радянська тоталітарна система зарахувала і вихідців з Бессарабії — не завадило їй те, що до кінця 1918 року Бессарабія була територією Російської держави. Радянська влада постійно прагнула приєднати до УРСР ці південні землі, але сталося це лише у 1940 році, після ультиматуму СРСР Румунії та окупації Бессарабії Червоною армією. В 1930-ті роки 25-й морпогранзагін НКВС пильно стеріг державний кордон із Румунією. Тим часом інші підрозділи НКВС, більшою частиною III відділ УДБ, розшукували на території Союзу перебіжчиків з румунського берега Дністра. Відповідно до специфічної логіки 1930-х років один факт перетину кордону вже вказував на наявність контрреволюційних та шпигунських мотивів.

** На матеріалах справ № 4476-п, 19173-п, 22503-п, 23084-п архіву УСБУ в Одеській області*

16 лютого 1938 року до Благоївського райвідділення НКВС був доставлений директор Ульянівської неповної середньої школи Савелій Дмитрович Гайдаржи. 2 березня йому пред'явили обвинувачення, передбачене ст. 54-6 Кримінального кодексу УРСР. У постанові про притягнення особи як обвинуваченого зазначалося: «Гайдаржи причетний до діяльності іноземної розвідки» [59: 6]. Приводом для арешту Савелія Дмитровича стали його біографічні дані.

В той час багато румунських громадян переправлялись через Дністер в пошуках кращої долі. Був серед них і 24-річний болгарський вчитель Савелій Гайдаржи. Виходець з болгарської сім'ї селян-середняків, уродженець села Девлет-Агач (Бессарабія) 1899 року народження, у 1921 році спромігся закінчити Аккерманську учительську семінарію, та не зміг знайти в Румунії роботи і тому через два роки нелегально емігрував до Радянського Союзу. На прикордонній смузі перебіжчика затримали і направили до особливого відділу Одеської губернської надзвичайної комісії; там перевірили його особу і через десять днів звільнили.

Тоді мало хто звертав увагу на місце народження: молодій радянській державі були потрібні талановиті спеціалісти, адже доводилось відновлювати зруйноване громадянською війною народне господарство. Савелій Гайдаржи у 1923 році був зарахований до Одеського меліоративного технікуму, але вже в 1925 році залишив навчання з огляду на важке матеріальне становище. За його проханням болгарська секція окружного відділу народної освіти направила вчителювати до Благоївського району. Протягом 1925—1926 років працював педагогом у межах Куяльницької сільради. Після закінчення Всеукраїнських курсів підвищення кваліфікації для болгарських вчителів у 1929 році його перевели до Ульянівської школи Благоївського району. Викладав математику, згодом став директором. Намагався не виходити за рамки своєї професійної діяльності, політичної активності не проявляв. Єдине — переписувався з батьком та братами, котрі залишились у Бессарабії. В 1938 році цього виявилось достатньо, щоб притягнути Савелія Дмитровича Гайдаржи до кримінальної відповідальності.

Як бачимо з матеріалів архівно-слідчої справи № 19173-п, слідчим Благоївського РВ НКВС дуже кортіло поповнити статистику ліквідованих контрреволюційних організацій за рахунок особи С. Гайдаржи. Спочатку його справу намагались пов'язати зі справою «викритих ворогів народу» С. Чукова, М. Мальчева та інших болгарських політемігрантів. Не вийшло: занадто різні вони були, спілкувались лише з професійної необхідності. Тоді співробітники Благоївського райвідділення на чолі з лейтенантом держбезпеки Масловим «знайшли» іншу контрреволюційну організацію.

Керівником нової вигаданої організації слідство зробило Лазаря Володимировича Раєвського, також болгарина, уродженця Бессарабії. Л. В. Раєвський мав досвід партійної роботи. Зокрема, в 1911 році він був пов'язаний з соціал-демократичним осередком в селі Кубей (Бессарабія). Після призову до армії на початку Першої світової війни потрапив на Румунський фронт, звідки дезертирував. Повернувся в рідне село Тараклія і там підняв повстання проти місцевих поміщиків. Далі організовував виступи селян проти румунської влади в Болграді, Маяках, Паланці. Остерігаючись переслідувань з боку румунської політичної поліції, у 1918 році емігрував до Болгарії. В тому ж році вступив до Болгарської робітничої соціал-демократичної партії («тісняків»), в якій розпочав активну діяльність.

Наприкінці 1920 року його направили до Москви для доповіді в болгарській секції Комінтерну. Тоді за пропозицією болгарської секції він залишився в Радянському Союзі для постійного проживання. Відтоді Лазар Раєвський займав у радянських партійних та державних органах керівні посади. В 1920-ті роки був головою Одеської окружної комісії національних меншин та водночас завідував болгарським бюро Одеського губкому. На початку 1930-х років його перевели до Вільшанського болгарського району на посаду народного судді. З середини 1930-х років очолював Благоївську районну прокуратуру.

В партійну немилість районний прокурор вперше потрапив наприкінці 1936 — на початку 1937 року. Тоді за конфлікт із первинною організацією він відбувся доганою Благоївського РК

КП(б)У. А у серпні 1937 року політемігрантом Раєвським зацікавились органи НКВС. 28 серпня датована довідка Благоївського райвідділення, складена на основі агентурних матеріалів сексота «Свій». В ній зазначалося, що прокурор Благоївського району має «зв'язок з мешканцями Болгарії та іноземним консульством, підозрюється в службі у іноземній розвідці. Підлягає арешту з пред'явленням звинувачення за ст. 54-1 п. «а» КК УРСР» [68: 37]. Наступного дня на документі з'явилася резолюція: «Заарештувати».

4 вересня 1937 року Л. В. Раєвський з прокурора перетворився на арештанта. Як і багатьох інших вихідців з Бессарабії, його заарештували в ході так званої румунської операції НКВС.

Протягом місяця Лазар Володимирович відмовлявся від усіх звинувачень. Він не визнав ні участі в контрреволюційній організації, ні шпигунської діяльності. Єдине, що не заперечував в трьох протоколах допитів — це листування з сином та дружиною, які мешкали в Бессарабії. Цей факт органам держбезпеки був відомий: у 1936 році Раєвський звертався до уповноваженого НКВС в Одесі з приводу переїзду своєї родини з Румунії до СРСР. Але реальний стан речей менш за все цікавив не тільки НКВС, а й радянські позасудові органи. 4 грудня 1937 року трійка при УНКВС по Одеській області прийняла рішення про розстріл Л. В. Раєвського; стратили його вже наступного дня.

Подібна доля чекала й на інших «учасників» міфічної організації. 9 липня 1938 року НКВС заарештувала помічника начальника благоївської пошти Петра Костянтиновича Бужилова, 31 липня — колишнього завідуючого Благоївським райздраввідділом Миколу Георгійовича Сеферова; за постановами трійки при УНКВС по Одеській області вони також отримали вищу міру покарання (4 жовтня та 25 вересня 1938 року відповідно) з конфіскацією майна [70: 8].

Слідча справа Савелія Дмитровича Гайдаржи мала інший розвиток. 17 квітня 1938 року, на третьому допиті, обвинувачений «визнав» свою участь у діяльності бессарабської буржуазно-націоналістичної організації. В протоколі записано: «В 1937 році... Раєвський запропонував мені передплатити журнал... «Червона

Бессарабія»... потім сказав, що в Благоево існує буржуазно-націоналістична організація... Він запропонував мені як бессарабцю вступити в цю організацію. Я довго не давав згоди, але зрештою погодився... Щодо завдань буржуазно-націоналістичної організації Раєвський мені нічого не говорив, обіцяв поінформувати пізніше. На перший час ніяких завдань мені не давав, і майже одразу після моєї вербовки Раєвський був заарештований органами НКВС» [59: 15].

Це всі свідчення С. Гайдаржи щодо участі в контрреволюційній організації. Зайве казати, що таке абсолютно формальне визнання ніякого юридичного значення мати не могло. «Керівник організації» Л. В. Раєвський на допитах жодним словом не згадав ні директора Ульяновської НСШ Савелія Гайдаржи, ні інших бессарабців. Свідки, допитані 10 та 11 квітня у справі колишнього румунського підданого Гайдаржи, вагомих фактів його антирадянської діяльності не навели. Максимум, що вони бачили «контрреволюційного» в діях обвинуваченого — його письмовий зв'язок з рідними та розмови, в яких С. Гайдаржи порівнював життя в Румунії та СРСР не на користь останнього, що тоді охоче кваліфікувалося як «відкрита антирадянська агітація». Фігурувало у свідченнях і проведення «контрреволюційної роботи в школі», тобто свого часу директор прийняв на роботу до школи доньку куркуля Ганну Миколаївну Бойчеву. В тридцяті роки цього було досить для обвинувачення.

3 травня 1938 року попереднє слідство закінчили, справу С. Д. Гайдаржи направили в НКВС СРСР для розгляду в особливому порядку. Під обвинувальним висновком — підписи заступника начальника Благоївського РВ НКВС Маслова, заступника начальника III відділу УДБ УНКВС Раєва і помічника начальника Одеського обласного УНКВС Фролова та резолюція прокурора Одеської області Воробйова, який погодився з направленням справи в особливому порядку згідно з наказом НКВС СРСР № 00485.

Як правило, в особливому порядку союзний НКВС розглядав справи, по яких не змогли зібрати навіть сфабрикованих доказових матеріалів. Особлива нарада при НКВС СРСР була першим органом позасудової розправи. Вона могла розглядати

справу обвинуваченого за його відсутності, без свідків, адвокатів, прокурора. Спочатку особлива нарада мала право визначати міру покарання від 3 до 5 років, згодом цей термін збільшили до 20 років. У період масових політичних репресій цей орган отримав дозвіл виносити постанову про вищу міру покарання.

Але з Москви справу повернули, і через півроку, 4 жовтня 1938 року, трійка при УНКВС по Одеській області прийняла постанову про ув'язнення С. І. Гайдаржи на 10 років до ВТТ. Та рішення виконане не було, і у зв'язку зі зміною керівництва НКВС в кінці 1938-го справу направили на дослідження. В лютому 1939 року Гайдаржи допитали повторно та провели дві очні ставки. Ї знову більш ніж півроку перерви в слідстві. А 10 вересня 1939 року трійка при УНКВС по Одеській області повторно постановила ув'язнити його у виправно-трудові табори на 10 років. В Благоївському районі без єдиного годувальника залишилась родина: 26-річна дружина Оксана Павлівна та двоє малолітніх дітей: на момент арешту батька син Борис мав три роки, доньці Тамарі ледве виповнився рік.

Необгрунтованість притягнення до кримінальної відповідальності колишнього директора Ульянівської школи Благоївського району С. Гайдаржи органи державної безпеки визнали тільки в другій половині 1980-х років. 5 грудня 1988 року УКДБ по Одеській області, звертаючись до органів прокуратури, рекомендувало рішення трійки при УНКВС по Одеській області щодо С. І. Гайдаржи відмінити, а його справу припинити на основі ст. 6 п. 2 КПК УРСР. 19 квітня 1989 року прокуратура Одеської області на основі згаданого подання і керуючись ст. 1 Указу президії Верховної Ради СРСР «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, що мали місце в період 30—40-х і на початку 1950-х років», реабілітувала бессарабського вчителя. Лазаря Раєвського реабілітували 20 жовтня 1989 року.

Неблагонадійний

Навчання дітей було для Дмитра Афанасійовича Поліфронова не лише професією, а й життєвим покликанням. Він народився 3 липня 1881 року у місті Болград (Бессарабія). Отримавши середню освіту, став учителем. Не маючи змоги займатись викладацькою діяльністю на батьківщині, переїхав до Херсонської губернії Новоросії. Тут, у селі Янівка, Дмитро Поліфронов почав працювати вчителем у місцевій земській школі (1910—1916 роки).

Цей період став для молодого вчителя найщасливішим, адже він не тільки займався улюбленою справою, а й створив сім'ю. Шлюб з Олімпіадою Кирилівною скріпився народженням трьох доньок.

Перша світова війна спричинила вимушену перерву у педагогічній діяльності Д. А. Поліфронова. Його призвали до діючої царської армії, в лавах якої до 1918 року він воював у чині прапорщика. Після припинення бойових дій Дмитро Афанасійович демобілізувався та повернувся додому. З педагогічними кадрами була велика скрута, тому окрім роботи вчителя він виконував ще й обов'язки завідуючого Янівською земською школою.

У 1923 році вчителю знову довелося залишити викладацьку ниву, і також не з власної ініціативи: його заарештували місцеві органи Всеросійської надзвичайної комісії (ВЧК). Співробітники першого карального органу радянської влади звинуватили Д. Поліфронова у «приховуванні офіцерського звання», і як неблагонадійний він був звільнений з органів народної освіти. Насправді ж вчитель не приховував жодного факту своєї біографії; його

** На матеріалах справи № 6673-п архіву УСБУ в Одеській області*

арешт став відбиттям «класової боротьби», яку розпочала радянська влада.

Позбавлений права займатись педагогічною діяльністю, Дмитро Поліфонов змушений був шукати іншої роботи. Маючи знання з точних наук, він влаштувався бухгалтером до місцевого сільськогосподарського колективу. Після створення в країні колективних господарств у 1930 році вступив до колгоспу «П'ятирічка». Наступні шість років там і працював рахівником. Весь цей час Дмитро Афанасійович не полишав надії повернутися до школи, адже саме в професії педагога бачив своє покликання. В 1936 році його сподівання здійснилися: Янівський районний відділ народної освіти поновив на педагогічній роботі та призначив вчителем і завідуючим початковою школою села Руська Слобідка Олександрівської сільської ради Янівського району.

Бажання навчати дітей було настільки сильним, що Поліфорова не зупинила навіть відстань у 20 кілометрів. Саме такий шлях потрібно було долати до нового місця роботи від села Янівка, де він мешкав. Але факт поновлення на педагогічній роботі виявився важливим лише для самого вчителя; для радянської влади він і надалі залишався неблагонадійним. Наступні події це підтвердили.

18 лютого 1938 року співробітники Янівського РВ НКВС заарештували Дмитра Афанасійовича Поліфорова прямо в приміщенні школи. Під час особистого обшуку у нього вилучили навіть шкільну печатку. Постанова про арешт наголошувала: «будучи ворожо налаштованим до радянської влади і колгоспного будівництва, Д. Поліфонов серед населення проводить антирадянську агітацію, направлену проти колгоспного ладу» [15: 1]. Подібне обвинувачення передбачалось ст. 54-10 Кримінального кодексу УРСР.

Щоб примусити заарештованого вчителя підтвердити ці «злочини», слідчим НКВС знадобилось близько місяця. 17, 18 та 20 березня 1938 року у слідчій справі № 66564 з'явилися перші протоколи допитів заарештованого, підписані начальником райвідділення НКВС Тереховським та співробітником Кужельниковим. В цих документах зафіксовано повне визнання Д. А. Поліфоровим

своїї вини. Він підтверджував: «Я проводив... агітацію серед населення проти радянської влади. Казав, що радянська влада недовговічна і нашої територією повинна керувати Німеччина. Під час колективізації агітував населення не вступати до колгоспів. Щоб приховати свою ворожість, вступив до колгоспу «П'ятирічка», але в колгоспі проводив агітацію проти здачі хліба державі, казав, що хліб держава забере, а колгоспники залишаться як дурні голодними... Також агітував проти позики, казав серед колгоспників, доки радянська влада буде грабувати бідне населення... Був тісно пов'язаний з нині репресованими Євгеном Вронським і Фрідріхом Мюнхом, котрі допомагали мені у проведенні агітації» [15: 8, 8 зв.].

14 та 15 березня 1938 року як свідків допитано двох осіб, які знали обвинуваченого по роботі в колгоспі. Відповідні протоколи без необхідної згідно з законом конкретизації вказували на те, що потім змусили підтвердити самого Поліфროнова. Для періоду Великого терору навіть цих небагатьох сфабрикованих відомостей було достатньо для винесення репресивного рішення. Судові та позасудові органи радянської держави в ті роки мало цікавило, що обвинувачення заарештованому не пред'являлось, з матеріалами справи він не ознайомлений, а зібрані докази відрізняються абсолютною неконкретністю викладених фактів і позбавлені бодай одного реального приклада ворожої діяльності звинуваченого. Тисячі таких справ щодня вирішувались з обранням найвищої міри покарання. Так було з інспектором райВНО Фрідріхом Івановичем Мюнхом та завідувачим Янівською аптекою Євгеном Людвиговичем Вронським, до «контрреволюційної» діяльності яких зробили причетним і Дмитра Афанасійовича Поліфროнова.

Проте Д. А. Поліфронову пощастило. Його слідча справа з невідомих причин не потрапила на розгляд репресивного органу, а отримала подальший розвиток. Слідство продовжили у «рятівному» 1939 році. Саме цього року відбувався тимчасовий спад репресій та було прийнято певну кількість реабілітаційних постанов. 3 січня 1939 року Поліфронова знову допитали і до справи додали вже четвертий протокол допиту. Він кардинально відрізнявся від попередніх. Обвинувачений вчитель категорично заявив: «антирадянською агітацією не займався... від раніше на-

даних свідчень відмовляюся» [15: 16, 16 зв.]. Не згадали жодного антирадянського прояву Поліфронова і допитані слідством 6 свідків, в тому числі і ті двоє, які були допитані в 1938 році. Натомість всі як один твердили, що він «працював сумлінно, мав захоплення та премії за добру роботу». Позитивну характеристику отримав завідуючий школою села Руська Слобідка і від офіційних установ. В архівно-слідчій справі є дві довідки-характеристики, підписані головою Янівської селищної ради та керівником сільськогосподарської артілі «П'ятирічка» — в них Дмитро Афанасійович також охарактеризований як людина, яка добросовісно ставиться до своєї роботи, за що і був премійований.

Керуючись вказаними матеріалами, Янівське райвідділення НКВС 28 січня 1939 року припинило справу Д. А. Поліфронова на підставі ст. 4 п. «д» КПК УРСР (за недоведенням звинувачення). 1 лютого Дмитра Афанасійовича звільнили з-під варти. Чи став він після цього для радянської влади «благонадійним»? Важко сказати. Тоталітарна система рідко визнавала свої помилки. Можливо, Д. А. Поліфронову і вдалося у майбутньому уникнути арештів, проте тавро неблагонадійного не кращим чином вплинуло на його подальшу професійну діяльність.

Випробування долею

Одразу після встановлення на території колишньої Російської імперії радянської влади більшовики під гаслом «класової боротьби» розпочали масштабну війну з власним народом. Спочатку органи ВЧК репресували колишніх царських та білогвардійських державних чиновників, військових, представників дворянства, купецтва та духовенства. Далі настала черга заможних селян і дрібних торговців. Арештованим на початку 1930-х років органи ДПУ почали інкримінувати родинні чи інші зв'язки з тими, кого вже встигли знищити або «ізолювати». Під час масових політичних репресій «класова» пильність органів державної безпеки стала просто маніакальною. Доходило до крайнощів. Так, після вбивства С. Кірова 1 грудня 1934 року органи НКВС звірили дві адресно-довідкові книги — дореволюційну «Весь Петербург» і радянську «Весь Ленінград» за 1934 рік. Тих, хто «перейшов» з однієї книги в іншу, без довгих перевірок репресували як «соціально небезпечні елементи».

Проте робітничо-селянське походження аж ніяк не гарантувало безпеки під час політичних переслідувань з боку влади. Тоталітарна держава потребувала відшукування «замаскованих» ворогів, адже силовий апарат повинен постійно перебувати у дії. Тому в тридцяті роки жертвами репресій стали представники всіх верств радянського суспільства. Тоді ж винищили значну частину нової радянської еліти.

Був серед цих людей і вчитель від Бога Гнат Євгенович Біщюра.

** На матеріалах справи № 15938-п архіву УСБУ в Одеській області*

Подорослішав Гнат рано. У 1922 році в селі Пологи-Яненки на Київщині померли від тифу батьки — незаможні українські селяни. На руках у десятирічного хлопчини залишились двоє малолітніх сестер; жити доводилося у старшого брата або сестри. З того часу і протягом усього життя доля і радянська тоталітарна система постійно випробовували Гната Біцюру. Навчаючись у районній семирічній школі, він підробляв, переплітаючи книги. Пізніше, щоб мати змогу навчатись у Переяславському вечірньому робфаці при Київському педінституті, увесь день тяжко працював.

Але громадське життя не залишилось у Гната на другому плані. Більше того — воно його просто поглинуло. У 1928 році вступив до ВЛКСМ, викладав історію в школі, співробітничав з центральними комсомольськими газетами, редагував робфаківську стіннівку, випробував сили в поезії. Перспективи у талановитого і цілеспрямованого юнака були далекосяжні, проте в 1931 році тоталітарна система завдала першого удару. Будучи старшим студентської групи по хлібозаготівлі в одному з сіл Київської області, Біцюра відмовився витрущувати в селян останній хліб. Миттєво на такий «антирадянський» вчинок зреагували відповідні органи. На комсомольських зборах Гната звинуватили у зриві хлібозаготівельної кампанії, в районній газеті з'явилась відповідна викривальна стаття за авторством агітатора-пропагандиста райкому комсомолу. Щоправда, останнього моральне обличчя радянського комсомольця цікавило якнайменше. «Він був зі мною у сварці через студентку робфака, з якою я дружив, а він до неї безуспішно залицявся», — згадає потім Біцюра [50: 27]. Закінчилось усе тим, що в січні 1932 року Г. Є. Біцюру виключили з комсомолу й з останнього, 4-го курсу робфака.

Цього разу справа не дійшла до каральних органів, обійшлося шельмуванням по комсомольській лінії та втратою можливості здобути вищу освіту. Саме шаленіла колективізація, і найпершим завданням радянської системи та тоді ще не всесильного ДПУ було зламати одноосібне селянство і загнати його в колгоспи. Але в 1937 році вже всесильне НКВС згадає Біцюрі і цей факт його біографії. Більш того, виключення з комсомолу стане приводом для арешту «троцькіста-контрреволюціонера» Біцюри.

Про події 1932 року він згадував: «з огляду на безвихідно-тяжкий моральний стан і тяжке матеріальне становище я був змушений виїхати з Переяслава». Доля привела Г. Біцюру до Одеської області. Вже з лютого 1932 року Гнат Євгенович працює вчителем, згодом — директором Біцилівської початкової школи Роздільнянського району. Сильну людину важко зламати, і Гнат Євгенович ще раз це доводить. Знову навчається в Одеському педінституті на заочному відділенні, читає у колгоспах лекції, пише вірші патріотичної спрямованості українською мовою та публікує їх у центральних і місцевих газетах. Проте вже з кінця 1932 року українська тема стає, м'яко кажучи, «не модною», а українізація поступово згортається. Відтепер будь-яке українство розцінюється як контрреволюційний націоналізм. Тому пропозиція Біцюри на обласній вчительській конференції в грудні 1933 року щодо розширення викладання української мови у школі була сприйнята як злісна антирадянщина. Про це культпроп РПК поспішив 14 січня 1934 року повідомити Роздільнянський райапарат ДПУ. Заодно він запідозрив Г. Біцюру в причетності до підпільної націоналістичної організації «Спілка визволення України» та звинуватив у пропагуванні ідей М. Скрипника. Мабуть, лише переїзд до Янівського району Одеської області врятував тоді Гната Євгеновича від арешту.

Із кінця 1934 року Г. Є. Біцюра викладає українську мову та літературу в Джугастрівській неповній середній школі, в 1935 році переведений до Янівської районної школи, звідти — до Баранівської НСШ. Його ім'я — у списках найактивніших вчителів району, він на доброму рахунку в районному відділі освіти. Але весь цей час Біцюра фігурує і в інших списках — агентурних розробках НКВС. Сигнали про «антирадянську сутність» вчителя Біцюри зробили свою чорну справу. Вони закріпили за Гнатом Євгеновичем репутацію неблагонадійного. Арешт став лише справою часу.

День 12 листопада 1937 року поставив 25-річного вчителя Баранівської школи перед новим випробуванням, цього разу набагато серйознішим: Янівським РВ НКВС він був заарештований за звинуваченням у проведенні контрреволюційної діяльності (ст. 54-10 КК УРСР).

Слідство відбулося за характерним сценарієм кінця 1937 року, коли радянські репресії досягли абсолютного піку: швидко, жорстоко та фальсифіковано. «На слідстві в райвідділенні НКВС слідчий вигадав свідчення, не дав мені навіть його прочитати і примусив підписатись. Начальник відділення, слідчі і чергові били мене, три доби мучили, і я, сподіваючись на правосуддя, підписав протоколи допитів. Проте ніякого суду не було», — напише у своїй скарзі колишній арештант Гнат Біцюра [50: 29]. Слідчі Янівського РВ НКВС нашвидкоруч оформили «зізнавальні» протоколи допитів обвинуваченого Г. Є. Біцюри від 16 та 17 листопада 1937 року. Слідство отримало протоколи допитів трьох свідків, які просто майоріли прикладами антирадянської діяльності сільського вчителя. 21 листопада начальник Янівського РВ НКВС лейтенант держбезпеки Тереховський підписав обвинувальний висновок. 26 листопада (тобто через 14 днів після арешту) трійка при УНКВС по Одеській області постановила ув'язнити Г. Є. Біцюру у виправно-трудові табори на 10 років. Фінальним звинуваченням Гната Євгеновича було «систематичне проведення троцькістської контрреволюційної діяльності серед учительського персоналу <...> вихваляння Гітлера та пропагування контрреволюційного націоналізму» [50: 22].

В котрий раз Біцюра починає все спочатку. 12 листопада 1947 року, після відбуття терміну покарання в Бурят-Монголії, а потім — у Воркуті, його звільнили з ВТТ будівництва № 501 МВС СРСР («Севжелдорлаг», Тюменська область). Невдовзі повернувся до України, влаштувався працювати на шахтах Луганської області, у тресті «Комунарвугілля». Нарешті знайшов радість сімейного життя. Проте тавро «ворога народу» не кращим чином позначалося на житті колишнього вчителя, і він починає добиватися перегляду своєї справи. Його заява Генеральному прокурору СРСР від 2 вересня 1968 року ініціює додаткове розслідування. Проводив його слідчий відділ УКДБ по Одеській області. Знову допитали Гната Євгеновича, який розповів про методи дізнання НКВС і повністю відмовився від звинувачень 1937 року. Допитали дев'ять свідків, в тому числі вчителів колишнього Янівського району, які пам'ятали Біцюру. Ніхто з них жодним словом не

обмовився про антирадянську діяльність свого колеги. Навпаки, тодішній завуч Баранівської НСШ Г. П. Закриничний засвідчив: «...Арештом Біцюри всі вчителі були здивовані, оскільки знали його тільки з позитивного боку». Голова сільради села Джугастрове 1930-х років Г. О. Посмітний, згадуючи Біцюру по роботі в Джугастрівській школі, дав йому позитивну характеристику: той користувався великим авторитетом серед вчителів і учнів, був організатором і керівником гуртка самодіяльності в клубі. Свідків, які дали «викривальну» інформацію в 1937 році, при додатковому розслідуванні не знайшли. Ходили чутки, що вони були штатними свідками органів НКВС і слухняно підписували заздалегідь підготовані слідчими протоколи.

4 червня 1969 року справедливість нарешті було відновлено. Президія Одеського обласного суду скасувала постанову трійки від 26 листопада 1937 року і припинила справу за відсутністю складу злочину. Щоправда, для цього Гнату Євгеновичу Біцюрі знадобилось 32 роки страждань з тавром «ворога народу». Його подальша доля невідома.

Сімейна трагедія

Масові репресії 1930-х років торкнулися всіх без винятку соціальних верств суспільства, незалежно від професії, віку, статі й релігійної приналежності. Більш того, багатьом родинам вони завдали удару декілька разів. Як відомо, арешти не проходили ізолювано один від одного. «Скомпрометованих» згадкою у тій чи іншій справі людей слідчі старанно вносили до своєї картопки — ставили на облік. Як правило, сюди потрапляли колеги, друзі, знайомі та рідні заарештованих. Близькі родичі заарештованих автоматично ставали підозрюваними, навіть якщо «офіційно» не проходили по справі і не згадувались у протоколах допитів. Документи компрометуючого характеру могли роками чекати свого часу, зберігаючись в оперативному архіві органів НКВС.

Можна навести сотні прикладів періоду масових операцій 1937—1938 років, коли репресували представників однієї родини. Серед заарештованих часто опинялися батько і син, чоловік і дружина, брати і сестри. Трагедію посилювало те, що за наказом НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 року члени сімей «ворогів народу» також підлягали арешту та покаранню. Тисячі жінок та дітей мусили розплачуватись за «злочини» своїх чоловіків та батьків, яких ті ніколи не вчиняли, і тоді несправедливість помножувалася, оскільки по фіктивних звинуваченнях карали всіх. Більшість дружин засуджених отримували від 5 до 10 років виправно-трудоих таборів. Декому з них пощастило: після тривалого перебування в застінках УНКВС їх відпустили.

* На матеріалах справ № 15237-п, 17302-п, 24164-п архіву УСБУ в Одеській області

Але для багатьох місцем ув'язнення стала ціла низка таборів СРСР, зокрема Акмолінський табір НКВС (Казахська РСР), Карлаг НКВС (Карагандинська область Казахської РСР), Північно-східні табори НКВС (Хабаровський край), Сиблаг НКВС (Новосибірська область) та інші.

У 1937–1938 роках часто траплялись випадки, коли слідчі знаходили родичів людей, репресованих раніше, і долучивши кілька безглузвих обвинувачень репресували їх. Прикладом може бути сім'я Новицьких, яка майже виключно складалася з вчителів. Хоча батько Яків та мати Олена Новицькі все своє життя займалися сільським господарством, п'ятеро з шести дітей вирішили піти іншим шляхом: вони стали вчителями.

Брати Григорій та Іван були найстарші у родині, а сестри Марія, Ганна, Лариса та Євдокія — молодші. Григорій працював учителем у школах Янівського району Одеської області, деякий час був інспектором райнаросу, а потім — директором Северинівської школи. Іван не зміг знайти спільної мови з більшовицьким режимом. Він воював на боці білих під час громадянської війни, а після їхньої поразки у січні 1920 року переправився разом з ними в Румунію. Після того ніхто з родичів його не бачив. Доки було можливо, підтримували зв'язок за допомогою листування, але й воно припинилось, оскільки Радянський Союз все більше входив у конфронтацію зі своїм південно-західним сусідом. Ганна Яківна Новицька працювала вчителькою у селі Білка Янівського району. Її чоловік Георгій Трифонов теж був вчителем білчанської школи. Лариса вчителювала у Ново-Гидулянівській школі (Цебриківський район). Євдокія, наймолодша з Новицьких, вийшла заміж за вчителя школи села Малигоново Цебриківського району і також стала вчителькою, маючи лише 19 років. Її чоловік Олексій Капука згодом став директором цієї школи. Є відомості про те, що серед інших родичів сім'ї Новицьких також були вчителі. Отже це була справжня вчительська сім'я.

Цікавим видався шлях Марії Яківни Новицької до своєї професії. Навчання вона почала в селі Березівка. Але батьки змінили місце проживання, і тому закінчувала вона вже одно-класну тригрупну школу в селі Демидово. Новим місцем про-

живання Новицьких став Вознесенськ, а згодом — Гольма (нині місто Балта). У 1918 році Марія склала в Одесі іспити за 4-й клас гімназії. З допомогою знайомих вчителів підготувалася до складання іспитів за 6-й клас гімназії. Випробування закінчилося успішно, і починаючи з 1919 року вона безперервно працювала на вчительській ниві.

Першого удару родині Новицьких радянська тоталітарна система завдала наприкінці 1934 року. А спрямований він був саме проти Марії Яківни, вчительки початкової школи села Ново-Гидулянівка Цебриківського району Одеської області. 3 грудня вона була заарештована УНКВС по Одеській області за звинуваченням у триманні зв'язку з румунським агентом Новицьким; «переховуванні у себе на квартирі направлених румунською розвідкою на радянську сторону розвідників; наданні матеріалів для румунської розвідки про політичний та економічний стан села; сприянні нелегальній переправі на румунську сторону вчительки Тарнаруцької» [72: 4]. Звинувачення відповідало статті 54-6 Кримінального кодексу УРСР. Який же зв'язок могла мати сільська вчителька з румунською розвідкою? Які матеріали вона могла передавати, і чи це взагалі відповідає дійсності? Щоб відповісти на ці запитання, треба ознайомитись з протоколами допитів та іншими документами попереднього слідства.

Перший протокол допиту Марії Яківни датований днем її арешту. Вона розповіла про свого брата Івана, який після поразки білих у громадянській війні емігрував разом із залишками Добровольчої армії до Румунії. До 1923 року рідні не мали з ним жодного зв'язку. У квітні через вчителів П. А. Тимохіна і Д. Г. Цибульникова вони отримали листа з коротким повідомленням про його становище та проханням продовжити листування. Через деякий час передали відповідь через вчительку з села Юрошеве Євдокію Тарнаруцьку (у Кишиневі мешкали її мати і сестра, там перебував і Іван Новицький). До 1925 року вони періодично обмінювалися листами, розповідали про сімейні справи. Але у 1925—1927 роках листування перервалося, оскільки Марія Яківна боялася можливих переслідувань влади.

У квітні 1927 року до неї прийшов незнайомець, який назвався біженцем з Румунії. Він повідомив, що йому доручили

організувати переправу вчительки Євдокії Тарнаруцької на румунський бік. Вже через місяць це було зроблено. Наступного місяця через цього чоловіка Марія Яківна передала брату Івану листа та гроші, оскільки той повідомляв про важке матеріальне становище. У грудні 1931 року до Новицьких завітав ще один гість з Румунії. Він стверджував, що знає Івана Новицького по спільній роботі на користь румунської розвідки і прибув із завданням зібрати шпигунські відомості щодо прикордонної смуги. Іван передав прохання порекомендувати цьому чоловіку людей для шпигунської роботи, але Марія Яківна відмовилась це робити, боячись можливих наслідків. Після від'їзду невідомого вона більше його не бачила і з братом не листувалася, а чекала його особистого приїзду. Ці два факти лягли в основу звинувачень Марії Новицької.

У наступних протоколах допитів (їх вісім) М. Я. Новицька лише доповнила свої попередні свідчення. Під час третього та четвертого допитів слідчі вирішили більше дізнатися про заарештовану та її родину. Зі своїх добрих знайомих вона назвала голову колгоспу «Нове село» С. Ф. Козаренка, колишнього директора Армашівської школи Ф. Г. Білгема (після зняття з посади виїхав до Харкова), вчителя згаданої школи Г. П. Чернишева, вчителя Макарівської школи М. М. Лавренка, колишнього вчителя з Янівського району М. Я. Змієнка-Красовського. Знайомство з «ворогом народу» Новицькою не кращим чином позначилося потім на їхній долі.

Два свідки, допитані по справі, фактично переповіли відому їм від Марії Яківни інформацію про її брата Івана та відвідини румунського агента. Якихось звинувачень свідки не висували, — можливо, тому, що один з них був чоловіком її сестри Євдокії, а інший — добрим знайомим.

Слідчі відшукали в архівах і додали до справи виписку з протоколу допиту звинуваченого у шпигунстві Степана Наумовича Гонтурука-Кравчука від 13 серпня 1932 року. Він, як виявилось, і був тим агентом, що приходив 18–19 грудня 1931 року до Новицької. У протоколі зазначалися подробиці його проникнення на радянську територію і серед завдань — візит до Марії Яківни,

хоча він і визнав, що з цього нічого не вийшло. У 1932 році С. Гонтарук-Кравчук був розстріляний органами НКВС.

У заключній постанові від 16 лютого 1935 року передбачалося «направлення справи на особливу нараду при Головному управлінні державної безпеки НКВС СРСР з клопотанням про ув'язнення М. Я. Новицької в концентраційний табір терміном на 5 років». 3 червня 1935 року особлива нарада при наркомі внутрішніх справ СРСР прийняла постанову, яка визначала для звинуваченої п'ятирічний термін покарання за шпигунство із засланням її у Красноярський край.

Матеріалів про подальшу долю Марії Яківни у справі немає. Можливо, вона не повернулася із заслання і, як і багато інших, залишилася у тій місцевості, не маючи змоги чи не бажаючи повернутися назад. Про це ми можемо лише здогадуватись.

Трагедія родини Новицьких на цьому не закінчилася. Вона продовжилася у 1937 році, коли радянська репресивно-каральна система обрала собі нову жертву серед них — Григорія Яковича Новицького, який на той час працював директором Северинівської школи (Янівський район Одеської області). У 1935 році його вже затримувало УНКВС по Одеській області у зв'язку з арештом сестри, але тоді пощастило вийти на волю. Тепер влада знову пригадала минуле.

Г. Я. Новицького заарештували 5 вересня, через кілька днів після початку нового навчального 1937 року. У постанові Янівського РВ НКВС про арешт зазначено, що Новицький «будучи ворожо налаштований проти радянської влади, проводив контрреволюційну діяльність» [54: 2]. Вказувати відповідну статтю Кримінального кодексу слідчі вважали зайвим клопотом, тому вона жодного разу не згадується. Це ще раз доводить недбалість ведення слідства та зневажливе ставлення до дотримання норм законодавства. Можливо, вони просто не спромоглися визначитися зі статтею обвинувачення. Протокол засідання Янівського райпарткомітету дає підстави це стверджувати. 12 вересня 1937 року (протокол № 23) доповідач Петропуло стверджував: «Я вважаю, що в нашому районі недостатньо проводиться боротьба з різними контрреволюційними елементами. На всі ті факти,

про які неодноразово говорилося на районних партійних зборах, ми не завжди реагували і доводили до кінця. Колишній директор Северинівської школи Новицький заарештований зараз за участь в СВУ... (Спілка визволення України. — Авт.) Лише НКВС зумів викрити його контрреволюційну роботу» [84: 204].

Після арешту Г. Я. Новицького допитали двічі. 21 вересня він визнав себе винним у тому, що приховав від слідства зв'язок своєї сестри Марії з братом Іваном. За його словами, у 1935 році її засудили на 10 років виправно-трудова таборів (очевидно, що сім'я Новицьких навіть не знала достеменно про термін ув'язнення). Ще він виявився винний «в погано поставленій роботі по вихованню учнів, які грали в фашистів і носили свастику», а також він на засіданнях сільської ради дискредитував комуністів, у тому числі голову сільради і голову колгоспу [54: 7 зв.]. Чим були викликані такі «чистосердечні» зізнання — невідомо, але проміжок часу у 16 днів між арештом і першим допитом наштотує на думку про те, що слідчим знадобилося багато часу і зусиль для отримання необхідних їм зізнань.

Наступного дня відбувся ще один допит, що остаточно дискредитував Г. Я. Новицького. Заарештований підтвердив свою шпигунську діяльність, яка зводилася до передавання через сестру румунському агенту даних про «економічний та політичний стан колгоспів і колгоспників та обсяг посівних площ». Агента особисто не знав, а матеріали передавав через сестру Марію, яка завербувала його в 1931 році. Ці свідчення, на думку слідчих, виглядали більш ніж переконливо і повністю підтверджували ворожість Григорія Яковича до радянської влади.

Допитів обвинуваченого більше не проводили. Для підтвердження його вини слідчі Янівського РВ НКВС допитали трьох свідків — односельців. Всі вони займали керівні посади в колгоспі і сільській раді і дали негативні свідчення про директора школи. Перший свідок заявив, що «знає Новицького з 1932 року як колишнього прапорщика царської армії... Бачилися з ним рідко, проте при зустрічах він висловлював своє незадоволення, говорячи: «ви подивіться, навкруги пишуть в газетах, що жити стало добре, а в дійсності народ сидить голодний і роздягнений»

[54: 10]. Якось при зустрічі Новицький нібито сказав свідкові: «Ну що, все ще працюєш в колгоспі за палички? Я говорив, що від колгоспного життя довго не проживеш». Другий свідок — голова сільради підтвердив, що Г. Я. Новицький проводить антикомуністичне виховання дітей, налаштований проти колгоспів, пиячить, а діти у школі носять на рукавах свастику і називають учнів єврейської національності жидами. Він пов'язаний з кількома «контрреволюційними елементами». Голова колгоспу підтвердив ці свідчення і доповнив їх новим звинуваченням на адресу директора — звільнення ним з роботи відданих радянській владі вчителів. Керівник школи буцімто займався також агітацією серед колгоспників, стверджуючи, що вони ніколи не будуть заможними, оскільки влада не дасть їм такої можливості.

У довідці сільської ради Г. Я. Новицький представлений поганим керівником школи, через антирадянське виховання якого серед дітей процвітає антисемітизм; був навіть випадок, коли учні почали носити фашистську свастику.

Про стосунки Григорія Яковича з сільською радою ще у грудні 1935 року писала газета «Чорноморська Комуна». Але тоді вказувалося на найтепліший прийом для нього з боку голови, взаєморозуміння та співпрацю між школою та місцевим органом влади. Автор статті зазначав, що таке становище в районі існує далеко не скрізь, проте саме Новицькому, Фітереру та Стайкову вдається добре налагоджувати навчальну і адміністративну роботу [181: 3]. З тих пір минуло близько двох років. Чи могла так кардинально змінитися ситуація?

Отже, всі наявні у справі матеріали мають негативний зміст, загальний характер і покликані лише очорнити звинуваченого. Всі вони жодним чином не перевірялися, і Григорій Якович ознайомлений з ними не був. У справі не допитали жодного вчителя з його школи. Слідчі не хотіли, щоб з'ясувалася правда. Дійсно, одного разу учень намалював на спині іншого фашистську свастику, — та це сталося в іншій школі району і не в 1937 році. Після того випадку у районний відділ освіти викликали всіх директорів шкіл і наказали проводити з учнями відповідну роботу, щоб такі випадки більше не повторювалися. Факт дійсний, але

його час і місце не мали для слідства ніякого значення. Шаблонні звинувачення стали основою складеного 27 вересня обвинувального висновку. 26 жовтня 1937 року народний комісар внутрішніх справ СРСР і прокурор СРСР винесли рішення про розстріл Г. Я. Новицького, яке було виконано 5 листопада.

Як склалася доля інших членів вчительської родини Новицьких, ми не знаємо, проте навряд чи їх обминули звинувачення у зв'язках із братом та сестрою — «ворогами народу».

Доброго знайомого Новицьких Михайла Яковича Змієнка-Красовського органи НКВС заарештували через деякий час після Григорія Яковича. Він працював вчителем Янівської школи і принаймні з 1929 року — директором Ново-Миколаївської школи (до 1933 року), часто зустрічався з Новицьким на вчительських конференціях. Згодом Михайло Якович переїхав у Гросулівський район, де працював директором школи на станції Веселий Кут. Саме там, через конфлікт із колегою, яка вирішила помститися з допомогою органів НКВС, він був заарештований. Слідство у його справі велося два дні, і вже 30 листопада з'явився обвинувальний висновок, а 2 грудня трійка при УНКВС по Одеській області прийняла рішення про розстріл. 5 грудня 1937 року він був розстріляний в Одесі. Реабілітований 30 червня 1964 року президією Одеського обласного суду [45].

Реабілітація Григорія та Марії Новицьких відбулася лише наприкінці 80-х років на підставі ст. 1 Указу президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року «Про додаткові заходи з відновлення справедливості по відношенню до жертв репресій, які мали місце в період 30—40-х і початку 50-х років». 5 червня 1989 року прокуратура Одеської області у своєму висновку визнала, що розслідування справи Г. Я. Новицького проводилося з порушенням вимог кримінально-процесуального законодавства, і реабілітувала його. 22 березня 1990 року військова прокуратура Одеського військового округу реабілітувала М. Я. Новицьку. Місце проживання їхніх родичів встановити не вдалося, і про спізнілу справедливість так ніхто з них і не дізнався.

Ланцюгова реакція

Один із законів філософії твердить, що в світі ніщо не зникає без сліду — лише переходить в інші форми, змінюючи тільки зовнішні характеристики; внутрішня сутність залишається тією ж самою. Подібне можна сказати і стосовно радянської системи, яка у другій половині ХХ століття хоча і відійшла від масового винищення населення країни шляхом відкритого терору, але до кінця існування залишалася тоталітарною і створювала все нові засоби придушення інакомислення та проявів громадської непокори.

У другій половині 1930-х років нічого нового впроваджувати не було потреби. Суспільна думка в цілому була підготована до поділу громади на «своїх» та «ворогів» і не опиралася знищенню останніх. За допомогою пресингу засобів масової інформації постійно наголошувалося, що обов'язок кожного громадянина Радянського Союзу — шукати серед собі подібних ворогів народу, зрадників, шпигунів, диверсантів. Таким чином створювалася необхідна атмосфера напруження у суспільстві. Підозрілість до всіх та бачення у кожному «ворожого елемента» стали своєрідною хворобою, а доноси у відповідні органи — манією запобігання небезпеки. Загрозу часто вбачали навіть у близьких людях, друзях, родичах. Жодного докору сумління, жодного сумніву; все правильно, — адже органи НКВС незмінно доводили вину підозрюваних. Методи такого доведення теж нібито були правильними: який то ворог без примушення, добровільно зізнається у своїй контрреволюційній діяльності? Здавалося б, скільки ра-

** На матеріалах справ № 10206-п, 10809-п, 15760-п, 19171-п, 20310-п, 20320-п архіву УСБУ в Одеській області*

зів відбувалися партійні чистки, фільтрування фактів біографій, з'ясування наявності родичів з «темним» минулим — та все даремно, їм (ворогам) вдавалося уникати справедливого покарання. Суспільству нав'язувалася думка, що необхідно навіть дещо натиснути на підозрюваного, аби виявити його справжнє обличчя, примусити зізнатись у скоєних злочинах. Такі дії виправдовували з точки зору безпеки решти соціалістичного суспільства.

У другій половині 1930-х років до величезної кількості різних контрреволюційних звинувачень додалося ще одне — знайомство з раніше репресованими «ворогами народу». Безглуздість полягала у тому, що репресованого могли знати надзвичайно багато людей по місцю проживання, роботи, навчання, по сумісній громадській діяльності. Всі вони автоматично перетворювались на потенційних підозрюваних, створювали зачіпку для органів НКВС. Інша справа, що далеко не всі потім ставали реальними підозрюваними; проте середовище для обрання нових жертв за таким принципом ставало невичерпним. Якби не припинення Великого терору наприкінці 1938 року, то цей ланцюжок міг би й далі розгалужуватись у геометричній прогресії.

За таким звинуваченням постраждала чимала кількість людей. До них належить і вчитель Адамівської початкової школи Янівського району Одеської області Олександр Дмитрович Кульпинський. 17 лютого 1938 року його заарештували, звинувативши у тому, що «будучи ворожо налаштованим до радянської влади розповсюджує серед населення пораженські чутки про загибель радянської влади; проводить антирадянську агітацію проти колгоспного будівництва; працюючи вчителем, виховує дітей в дусі фашизму» [32: 2]. Як бачимо, нічого нового у звинуваченні не пролунало, воно є стандартним для багатьох справ 1937–1938 років.

Внаслідок масштабних репресій 1937 року в районі було репресовано велику кількість представників різних професій. Серед них були і вчителі Ф. І. Мюнх, Г. Е. Фітерер, Г. Я. Новицький, добре відомі своєю активною громадською діяльністю у всьому районі. Це давало можливість слідчим райвідділення НКВС звинувачувати будь-кого із заарештованих у районі у зв'язках та знайомстві з ними.

Крім знайомства з названими колегами причиною притягнення Кульпинського до кримінальної відповідальності стали й біографічні дані. Він народився 28 жовтня 1901 року в селі Маринівка Одеської області. Батько — Дмитро Максимович Кульпинський був священиком, мав 120 гектарів землі (так записано в довідці сільради), власний молотильний гарнітур та використовував працю трьох-чотирьох батраків. За деякий час після арешту сина він також став жертвою репресивної системи, але про це — трохи згодом.

Олександр Кульпинський закінчив середню школу. Як записано у протоколах допитів, 8 березня 1919 року він пішов добровольцем у Білу армію, де служив в 15-й піхотній дивізії писарем полкової канцелярії. У серпні 1919 року згідно з наказом демобілізувався для продовження освіти. Навчався в Одеській духовній семінарії з вересня 1919 по січень 1920 року, але 5 січня був знову мобілізований до Білої армії і до листопада 1920 року перебував у її лавах. Після поразки та відступу врангелівських військ разом з ними емігрував до Туреччини, у Константинополь. Через 18 днів його направили в табір Галліполі, де довелося просидіти 10 місяців. Після цього був переправлений в Болгарію; і лише в 1923 році з дозволу радянського уряду О. Д. Кульпинського репатріювали до СРСР, у Новоросійськ. Того ж року він встиг побувати під слідством органів ДПУ як підозрюваний за ст. 60 КК УСРР на тій підставі, що нібито висловлювався про краще життя за кордоном і жалкував про повернення до СРСР. Коли всі негаразди залишилися позаду, влаштувався працювати вчителем.

Його старший брат — Микола Дмитрович мешкав в селі Благодатне Ольгінського району на Донеччині, де теж працював вчителем. Не пізніше 1924 року Олександр Дмитрович одружився з Олександрєю Степанівною Койчевою (1900 р. н.) і до 1930 року мешкав на хуторі Тимотіно Янівського району. У 1925—1926 роках у них народився син Всеволод. Деякий період Олександр Кульпинський працював касиром сільпо в селі Бараново, та у 1936 році вирішив повернутися до вчителювання.

З 15 серпня 1936 року Олександра Дмитровича призначили класним керівником четвертого класу і викладачем росій-

ської мови у п'ятому класі Адамівської школи. Саме того року її було реорганізовано з початкової школи в семирічну. Наприкінці 1950-х років під час перегляду справи один із свідків скаже: «Кульпинський був у той час самою освіченою людиною на селі». Як відомо, в тоталітарній державі найбільш освічені часто страждають за свою здатність бачити, розуміти і пояснювати те, чого не розуміють інші.

Після арешту 17 лютого 1938 року пройшло доволі багато часу, доки слідчі отримали перший необхідний протокол-зізнання. Його датовано 9 березня. Заарештований зізнався, що служив у Білій армії добровільно і в завершення першого протоколу визнав, що боровся проти радянської влади, у зв'язку з тим, що служив у Білій армії.

Свідки ж набагато швидше погоджувалися розповідати про контрреволюційність Кульпинського. 23 лютого співробітник Янівського РВ НКВС Кужельников допитав трьох свідків: двох колгоспників і голову колгоспу села Бараново. Всі три протоколи допитів мають однаковий зміст, структуру та схожі висловлювання про «злочинні» діяння колишнього односельця. Олександра Дмитровича звинуватили у тому, що він син священика (хоча він навряд чи мав змогу обирати, в якій сім'ї народитися). Ї далі йшов перелік провин, цілком типовий для того часу: агітував проти радянської влади і колгоспного будівництва; закликав спочатку роздати хліб колгоспникам, а залишки здати державі; виступав проти закриття церкви (аж до фізичного опору); відмовлявся підписатися на державну позику оборони країни; щодо останнього заявляв, що з боку держави це звичайне пограбування своїх громадян. Під час виборів до Верховної Ради СРСР у всіх населених пунктах діяли гуртки по роз'ясненню населенню передвиборчого документу «Положення про вибори до Верховної Ради СРСР». В Адамівці керівником такого гуртка призначили О. Д. Кульпинського. Свідки стверджували, що замість того, щоб роз'яснювати цей історично важливий документ, він закликав викреслювати всіх кандидатів і писати тих, кого самі захочуть. Один зі свідків, підсумовуючи характеристику «громадського обличчя» Олександра Дмитровича, сказав: «Кульпинський є взагалі класово ворожим елементом» [32: 17].

Знову пройшов майже місяць, поки слідчі оформили другий протокол допиту Олександра Кульпинського. Записали його 5 квітня 1938 року начальник Янівського РВ НКВС лейтенант держбезпеки Тереховський і помічник оперуповноваженого сержант держбезпеки Савін. Обвинувачений зізнався, що був знайомий з репресованими у 1937 році директором Северинівської школи Г. Я. Новицьким, інспектором Янівського райвідділу освіти Ф. І. Мюнхом, директором Коноплянської школи Г. Е. Фігерером і колгоспником колгоспу «Пролетарій» з села Руська Слобідка Олександрівської сільради Г. І. Блюмом — той був заарештований ще 10 грудня 1937 року та розстріляний 28 грудня за постановою трійки при УНКВС по Одеській області від 23 грудня 1937 року [48]. (Генріха Івановича Блюма звинуватили у тому, що «будучи ворожо налаштованим до радянської влади, вихваляв серед колгоспників самодержавний лад, висловлювався про неминучу загибель радянської влади, агітував проти колгоспів, а також проти висунутих кандидатів до Верховної Ради»). Разом із вказаними особами Кульпинський нібито проводив серед колгоспників антирадянську агітацію, спрямовану проти колгоспів і заходів радянської влади. Частіше за інших зустрічався з Григорієм Новицьким і завжди висловлював невдоволення радянською владою та висміював її політику. «Членом контрреволюційної організації я не був, а просто при зустрічах ми висловлювали незадоволення не тільки між собою, але і озброювали колгоспників проти колгоспного ладу і заходів, які проводила радянська влада», — змушений він був сказати на допиті, проведеному 6 квітня [32: 12].

Мабуть підкреслюючи вагомість своїх зусиль, у обвинувальному висновку від 10 квітня 1938 року слідчі зазначили: «В 1937 році в селі Северинівка Янівським РВ НКВС була ліквідована група куркулів, якою керував вчитель Григорій Новицький. До цієї групи належав і Олександр Кульпинський» [32: 23]. Цікаво, що у справі Новицького про таку групу немає жодного слова.

Справу направили на розгляд трійки при Одеському обласному управлінні НКВС. У переважній більшості випадків цей позасудовий орган, відповідно до наказу НКВС СРСР № 00447,

приймав рішення за шаблоном: розстріл або 10, рідше 8 чи 5 років ВТТ. В черговий раз перекрутивши звинувачення, трійка у протоколі № 150 від 20 квітня записала: «Кульпинський є учасником контрреволюційної, куркульської, повстанської групи», — і на цій підставі прийняла рішення про розстріл обвинуваченого. 7 травня 1938 року О. Д. Кульпинського розстріляли в Одесі.

Коли слідство у справі О. Д. Кульпинського наближалося до завершення, слідчі прийняли за його батька. 6 квітня 1938 року Дмитра Максимовича заарештували за звинуваченням у діяльності проти радянської влади та керуванні контрреволюційною групою, яка поширює релігію в колгоспному середовищі і агітує проти колгоспів. Додали і зв'язок із раніше репресованими священиками.

Разом з ним заарештували ще чотирьох осіб. Конюх колгоспу «3-й вирішальний» Михайло Михайлович Гоцуленко був односельцем Кульпинського-батька з села Рацулово Баранівської сільської ради. У 1935 році його вже судив Янівський народний суд за відмову виконувати державні зобов'язання. Тоді він відсидів 2 роки у в'язниці. Інші троє заарештованих були мешканцями села Сухомлинівка тієї ж сільради: Іван Васильович Бешляга завідував фермою колгоспу «Більшовик»; Микола Степанович Попов був раніше дияконом, а тепер — звичайним колгоспником; Захарій Кузьмич Бешляга сторожував у колгоспі, у 1933 році за крадіжку фуражної кукурудзи отримав 8 років концтаборів і достроково повернувся із ув'язнення незадовго до нового арешту. Під час обшуку у Дмитра Максимовича Кульпинського вилучили релігійну літературу, срібний та мідний (ручний) хрести, рясу, облигації на суму 400 карбованців та 80 карбованців готівкою.

Всю групу звинуватили у розповсюдженні пліток під час колективізації та підбурюванні населення до опору владі. «Ось бачте, більшовики вже починають грабувати заможних селян, а бідноту, як овець, загоняють у колгоспи, де вони будуть безкоштовно працювати на більшовиків», — нібито говорив тоді Д. М. Кульпинський [62: 36, 36 зв.]. Подібні висловлювання призводили до невиходу селян на роботу. У протоколі його допиту записано,

що подібну роботу (тобто агітацію) він був не в змозі проводити сам і тому доручив її низці знайомих. По селу Білка це нібито робив Є. Куцекінь, по селу Сухомлиново — диякон М. Попов, І. Бешляга та З. Бешляга, по селу Рацулово — М. Гоцуленко, по селу Бараново — Т. Романюк. Дмитра Максимовича примусили визнати, що цю групу він очолював особисто як священник, конкретних вказівок ні від кого не отримував і виходив з власної ворожості до радянської влади. Разом із священниками Бузинівської церкви Думбровим і Ново-Миколаївської А. В. Чинським радилися, як краще боротися проти радянської влади, сіяти серед колгоспників недовіру до неї і ширше розгорнути релігійну роботу.

Згаданого Автонома Васильовича Чинського, жителя села Євгенівка, репресували ще 3 липня 1937 року за проведення релігійних обрядів по домівках колгоспників у селах Янівського та Благоївського районів. Його звинуватили у хрещенні дітей всупереч законам радянської влади, здійсненні поховальних обрядів, збиранні підписів проти закриття церкви та закликів знімати портрети радянських вождів і замінювати їх на ікони. 2 вересня 1937 року трійка при УНКВС по Одеській області постановила ув'язнити його на 8 років до виправно-трудових таборів. До 3 липня 1945 року він перебував у Північно-східних виправно-трудових таборах НКВС (Магадан), далі до 12 травня 1948 року працював економістом на Дальбуді і лише потім отримав дозвіл повернутися в рідне село Бараново. Згодом А. Чинський переїхав у село Нерубайське, там він служив священником Одеської єпархії [58].

Та він був не єдиним репресованим, з ким підтримував зв'язки Д. М. Кульпинський. Слідчі пов'язали його «контрреволюційну діяльність» із Захаром Танасюком, Костянтином Гальчуком, Миколою Шевченком, Семеном Пасниченком, братами Єфремом та Іваном Турчаками. Всі вони в 1937 році також потрапили у лабеті НКВС та були розстріляні або засуджені до різних термінів ув'язнення. Єдине, чого не підтвердив священник Кульпинський — це існування повстанської організації. Точніше кажучи, існування якої слідчі НКВС з невідомих причин цього разу не зробили реальністю.

З точки зору влади в селі Білка існувало ще одне «контрреволюційне угруповання», до якого входили жінки з сіл Білка, Бараново, Лозоватка, Сухомлиново Янівського району під керівництвом Єфросинії Миколаївни Трофименко. Щодня вони збиралися вдома у свого керівника, де здійснювали релігійні обряди (моління, водохрещення, панахиду). Як визначили слідчі, вони проводили також антирадянську агітацію та негативно впливали на своїх чоловіків. Ця група допомагала священику Кульпинському збирати підписи проти закриття церкви. За його вказівками відбувалося залучення нових жінок до гуртка, розучування релігійних пісень. Свобода совісті, що в будь-якому суспільстві є нормою, у 1930-ті роки стала причиною не тільки арештів, а й засудження до вищої міри покарання: 8 квітня 1938 року Янівським РВ НКВС були заарештовані Єфросинія Миколаївна Трофименко, Февронія Михайлівна Поліщук і Фекла Кузьминічна Яковенко, а 20 квітня трійка при УНКВС по Одеській області постановила їх розстріляти [63].

У той самий час (6 та 7 квітня 1938 року) за подібними звинуваченнями, що й група Д. М. Кульпинського, були також заарештовані мешканці села Бараново колгоспники Зиновій Захарович Гоцуленко та Іван Максимович Карпишин. Їх звинуватили у контрреволюційній діяльності за ст. 54-10 та долучили до справи раніше заарештованого колишнього голови колгоспу Івана Савелійовича Жураковського. 20 квітня трійка при УНКВС про Одеській області прийняла рішення про розстріл всіх трьох [28].

Повертаючись до справи священика Кульпинського, зазначимо, що всі протоколи допитів свідків нагадують переписування одного і того ж тексту, тільки з перестановкою слів у реченнях. В уста одного з них, вчителя Рацулівської початкової школи, слідчі вклали такі слова: «Можу ще сказати, що правильно органи НКВС своєчасно вилучили ворожо налаштованих до радянської влади елементів, які систематично проводили контрреволюційну роботу проти колгоспів і заходів партії та керівництва» [62: 72 зв.]. 13 квітня був складений обвинувальний висновок, і справу направили на розгляд трійки, яка на засіданні 20 квітня 1938 року разом з вирішенням долі трьох мешканців села Ба-

раново та «угруповання жінок» прийняла постанову і про розстріл п'яти «членів контрреволюційної куркульської церковної організації».

Таким чином, за рішенням позасудової трійки від 20 квітня були страчені без суду мешканці сіл Янівського району З. К. Бешляга, І. В. Бешляга, З. З. Гоцуленко, М. М. Гоцуленко, І. С. Жураковський, І. М. Карпишин, Д. М. Кульпинський, О. Д. Кульпинський, М. С. Попов, Ф. М. Поліщук, Є. М. Трофименко, Ф. К. Яковенко. Розстріл виконаний 7 травня у Одесі. Розстріляних за рішенням трійки від 20 квітня 1938 року імовірно більше, проте протоколи засідань цього позасудового органу донині вважаються секретними документами.

Реабілітація поименованих громадян сталася у різні роки.

У 1950-ті роки до органів влади зверталися дружина О. Д. Кульпинського Олександра Степанівна та її сестра Єфросинія з проханням переглянути вирок і реабілітувати його. У 1958—1959 роках відбувся перегляд справи. Були допитані два свідки, які пам'ятали репресованого; один з них був директором Адамівської школи у ті трагічні роки. 16 грудня 1958 року прокурор Одеської області надіслав до президії Одеського обласного суду протест у порядку нагляду про відміну рішення трійки та припинення справи за недоведенням звинувачення. Але президія відхилила протест, і перегляд справи почався знову. Допитали ще шістьох свідків. Усі вони, як і попередні, дали лише позитивну характеристику вчителю О. Д. Кульпинському. Підкреслили, що він завжди був вимогливим до себе і до учнів, уроки будував методично правильно і науково обґрунтовано, брав участь у випуску стіннівки. Батьки дітей, яких він навчав, завжди були задоволені його роботою. Якихось антирадянських висловів ніхто від нього не чув. Інші свідки з села Бараново у 1938 році були погано інформовані і не могли дати об'єктивних свідчень. Зі своїм батьком Олександр Дмитрович перебував у напружених стосунках, бо той звернувся до народного суду з вимогою, щоб син його утримував. Щомісяця О. Д. Кульпинський надсилав батькові 40 карбованців. У залі суду він просив батька залишити релігію, але той відмовився. Згідно з протоколами огляду справ Г. І. Блюма, Ф. І. Мюнха,

Г. Е. Фітерера, Г. Я. Новицького, Олександр Кульпинський за матеріалами цих справ не проходив [32: 48–51].

Після нового протесту заступника прокурора УРСР від 27 липня 1959 року судова колегія по кримінальних справах Верховного суду УРСР 26 вересня відмінила рішення трійки 1938 року та постанову президії Одеського обласного суду 1958 року. Справу Олександра Дмитровича Кульпинського припинили за недоведенням звинувачення. Однак влада знову вдалася до фальсифікації і реальну причину смерті О. Д. Кульпинського так і не розкрила. Рідним оголосили, що він був засуджений до 10 років ВТТ і під час відбування покарання помер від тифу 6 грудня 1944 року.

18 листопада 1958 року президія Одеського обласного суду реабілітувала Зиновія Захаровича Гоцуленка, Івана Савелійовича Жураковського та Івана Максимовича Карпишина. 28 вересня 1967 року цей же судовий орган реабілітував Генріха Івановича Блюма.

18 квітня 1989 року прокуратура Одеської області реабілітувала Автонома Васильовича Чинського; 26 липня — Єфросинію Миколаївну Трофименко, Февронію Михайлівну Поліщук, Феклу Кузьмінічну Яковенко; 31 серпня — Дмитра Максимовича Кульпинського, Михайла Михайловича Гоцуленка, Миколу Степановича Попова, Захарія Кузьмича Бешлягу; 6 вересня — Івана Васильовича Бешлягу.

Усі вони реабілітовані посмертно.

Два погляди на одне життя

Дослідження персоналій у історичній науці зумовлене насамперед їхньою значимістю в політичному, культурному чи науковому житті країни. Чим вагомішим є внесок людини та значення її діяльності в будь-якій галузі, тим більша кількість праць присвячена їй. До вивчення життя звичайної пересічної особи звертаються дуже рідко. Життя «маленької людини» разом із її проблемами, успіхами, поразками, результатами праці та авторитетом у своєму оточенні проходить поза увагою науковців. Це й не дивно — адже написати історію кожного життя неможливо. Проте, на нашу думку, серед біографій простих людей також трапляються варті особливої уваги, які заслуговують на те, щоб їх дослідили та розповіли іншим.

Життя абсолютної більшості громадян Радянського Союзу було відбитком явищ і процесів, що відбувалися в країні. Багато людських доль 30-х років ХХ століття схожі на чорні трагедії, де абсурдна ситуація призводить до трагічного фіналу. Саме до таких історій належить доля Олександра Васильовича Воскобойника, звичайного вчителя початкових класів Янівської середньої школи. Він постає перед нами у двох вимірах. Перший — постать політичного злочинця — обраний органами НКВС, які прагнули створити негативний образ ворожого владі і суспільству контрреволюційного елемента. Другий допомагає зрозуміти, ким же був О. В. Воскобойник насправді.

** На матеріалах справ № 7275-п, 9976-п, 15355-п архіву УСБУ в Одеській області і розповіді доньки репресованого О. В. Воскобойника Тетяни Олександрівни Бурової*

*Олександр
Воскобойник*

21 березня 1938 року Янівським РВ НКВС був виданий ордер на арешт Олександра Васильовича Воскобойника. Наступним днем датовано постанову про арешт, де зазначено: «Воскобойник як колишній офіцер і активний учасник куркульського повстання проти радянської влади проводить контрреволюційну діяльність проти заходів партії та уряду і колгоспного ладу» [18: 2]. Стаття Кримінального кодексу відсутня, що є грубим порушенням норм кримінально-процесуального права. У жодному з решти документів справи, окрім постанови прокурора Янівського району Балакшева, вона теж не згадується, — проте і в ній вказана стаття 54 Кримінального кодексу УРСР без зазначення пункту, а їх було аж чотирнадцять.

Органи НКВС діяли оперативно, і вже 21 березня, ще до отримання постанови прокурора, Воскобойника заарештували. Одразу провели особистий обшук, забрали 373 карбованці. Наступного дня провели обшук вдома, під час якого вилучили срібні гроші та особисті документи (паспорт, військовий і профспілковий білети). 23 березня заарештований на зворотній стороні протоколів власноруч написав: «Вилучену срібну монету згідно з протоколом обшуку отримав, а також отримав квитанцію про заставу і гроші в сумі 373 карбованці». Такі записи траплялися рідко. Як правило, вилучені у заарештованих під час обшуків гроші, коштовності та інші матеріальні цінності надходили на користь держави безповоротно.

Жодних слідчих дій протягом наступних десяти днів Янівське РВ НКВС не вело, рішень не приймали. Невідомо, чи проводились допити заарештованого, — у справі відповідних протоколів немає. 31 березня начальник Янівського РВ НКВС лейтенант держбезпеки Тереховський склав обвинувальний висновок, де було написано, що О. В. Воскобойник «будучи ворожо налаштованим до радянської влади, перебував у тісному зв'язку з репресованими за контрреволюційну діяльність в 1937 році вчителями Фітерером і Мюнхом, з якими проводив антирадянську діяльність. Як вчитель виховував дітей у некоммуністичному дусі,

проводив агітацію серед колгоспників проти колгоспів. Агітував, щоб не здавали хліб державі, не підписувались на позику і т. ін.» [18: 20]. Там таки зазначалося, що він визнав себе винним у всіх інкримінованих йому звинуваченнях.

Справу направили на розгляд трійки при Одеському обласному УНКВС. До неї, окрім паспорта і військового білета, додали ще свідоцтво про закінчення курсів шоферів, освітній ценз і допуск до роботи вчителя. Ці документи були вилучені під час обшуку, але не зазначені у протоколі. Обинувальний висновок затвердив заступник начальника УНКВС по Одеській області капітан держбезпеки Марк Спектор.

Здавалося б, обинувальний висновок повинен стати завершальним документом на стадії проведення попереднього слідства і передачі результатів у судову інстанцію. Проте у справі О. В. Воскобойника було інакше. Протокол допиту заарештованого, де він в унісон сказаному в обинувальному висновку визнає себе в усьому винним, датований 2 квітня. Цей протокол вражає «відвертим каяттям», схожим на сповідь. У ньому сказано: «Я, будучи ворожо налаштований до радянської влади ще з початку 1919 року, вів уперту боротьбу проти більшовиків; у тому ж 1919 році я активно брав участь в куркульському повстанні, направленому на придушення радянської влади. Не заперечую і того, що був учасником розстрілу комуністів у селі Капаклієво Роздільнянського району. Після повстання через ворожість до радянської влади я добровільно пішов у білу армію, де був як офіцер до 1920 року включно. Після розгрому білої армії я переходив і до 1923 року не ставав на облік як офіцер царської і білої армій. В 1928 році мені вдалося вступити на посаду вчителя, де виховував дітей в антирадянському дусі, за що був заарештований в 1931 році Янівським РВ ДПУ. У той же час, в момент суцільної колективізації я підтримував зв'язок з куркульським елементом, з яким вів агітацію проти колгоспів і заходів радянської влади. Я також підтримував зв'язок з вчителями Фітерером і Мюнхом, які нині репресовані за контрреволюційну діяльність, за що і був знятий з роботи вчителя Понятовської школи Роздільнянським районним відділом народної освіти в листопаді 1937 ро-

ку. Під час підготовки виборів до Верховної Ради СРСР мене не допустили пропагандистом по вивченню положення про вибори до Верховної Ради за антирадянську діяльність» [18: 10, 10 зв.]. Ще два додаткові протоколи допитів Олександра Васильовича датовані 3 квітня. У них він підтверджує попередні свідчення і додає, що під час повстання у нього не було нарізної зброї, тому що повстанці виступали лише з мисливськими рушницями та холодною зброєю. Коли ж перебував у Білій армії, то мав повне бойове спорядження, а після її розгрому залишився револьвер системи «наган» і шашка. Револьвер він продав у Одесі, а шашку поламав, збираючись зробити з неї ножі.

Однозначно не можна сказати, чи ці протоколи були записані зі слів Олександра Васильовича, чи їх склали слідчі вже навздогін обинувальному висновку та примусили його підписати. Відзначимо також і те, що обинувальний висновок складений начальником Янівського РВ НКВС Тереховським, допити заарештованого проводив співробітник цього відділення Піунов, а трьох свідків 4 квітня допитали співробітник Кужельников та помічник оперуповноваженого Савін. Чи не було це простою поспішною формальністю, щоб встигнути до засідання трійки долучити до справи хоча б якісь документи?

Свідки всі як один на допитах підтвердили контрреволюційність О. В. Воскобойника. Свідчення перших двох — секретаря сільради та голови колгоспу майже дослівно співпадають, та й не дивно: їх писав один слідчий. Вони твердили, що звинувачений мав до революції понад 20 десятин власної землі, брав участь у повстанні 1919 року, потім служив у Білій армії та проводив контрреволюційну агітацію проти радянської влади. Свідки навели низку його висловлювань проти колгоспів, хлібоздачі та державної позики. Олександр Васильович нібито казав односельцям: «Дурні ті, хто вступив до колгоспу, вони в колгоспі будуть ходити голі і голодні»; «у вас радянська влада увесь хліб забирає, а ви працюєте і отримуєте лише одну паличку». Проти позики зауважував: «У вас влада не лише забирає хліб, але й останні копійки видурює» [18: 14, 14 зв.]. Третій свідок, колишній голова сільради, окрім уже відомих звинувачень додав, що Воскобойник закликав кол-

госпників розібрати усупільнену худобу з колгоспних подвір'їв, а колгоспи називав помийною ямою, куди комуністи звалили все селянство. На пленумі сільської ради він заявив: «Комуністична партія неправильно підійшла до організації колгоспів, а Троцький пророчив, що перелом у сільському господарстві повинен відбуватися поступово і лише тоді можна буде створювати колективні господарства. Радянська влада, навпаки, швидко стала на шлях побудови колгоспів» [18: 18—19]. Свідок вважав, що цим висловом (який був абсолютно вірним з історичної точки зору) Олександр Васильович охарактеризовував геніальність Троцького, який краще передбачав побудову соціалізму.

До справи додали і довідку Бuzинівської сільської ради від 4 квітня 1938 року, в якій повторювалася вже відома негативна характеристика О. В. Воскобойника.

Отже, з цих документів ми маємо портрет справжнього контрреволюціонера, який всі свої зусилля спрямовував проти радянської влади та намагався зашкодити мирному будівництву соціалізму в країні. І робив він це починаючи з дня становлення цієї самої влади, тримаючи в своєму серці ненависть до неї протягом багатьох років.

Звинувачення заарештованому не висувалося, і з матеріалами справи його не ознайомили.

Таким чином, справу було завершено. Можливих варіантів вирішення долі не передбачалося, натомість діюче законодавство передбачало для таких «злочинців» найвищу міру покарання.

7 квітня 1938 року відбулося засідання трійки при УНКВС по Одеській області, яка винесла рішення про розстріл О. В. Воскобойника. 25 квітня у Одесі це рішення було виконане. До слідчої справи додали виписку з акту про здійснення розстрілу і на цьому закрили та передали на зберігання в архів.

Репресивно-каральна система у такий спосіб знищила ще одного громадянина своєї країни, вважаючи його зайвим у новому соціалістичному суспільстві. Як і тисячі інших людей, Олександр Васильович став жертвою Великого терору, під час якого найменша тінь у біографії ставала для органів НКВС приводом, щоб почати розправу. Ніхто не переймався наявністю у підозрюваного

дружини, малолітніх дітей чи хворих батьків, їхня доля також була визначена: вони — члени сім'ї «ворога народу», що означало довгі роки відчуження, суспільних обмежень, довічний моральний тягар. Будь-які спроби дізнатися правду про долю репресованих рідних не мали жодного успіху. Лише після смерті Сталіна і початку процесу деєталінізації почали відкриватися перші жахливі сторінки правди, але й вони були надзвичайно обмежені. Гриф «цілком таємно» зняли з деяких документів лише у 90-ті роки, але і це далеко не всім надало можливість знайомитися зі справами репресованих. Дозвіл на ознайомлення могли отримати лише найближчі родичі постраждалих: дружина, чоловік, діти — і все, та й то з обмеженням на документи, в яких зазначена справжня причина арешту. Для всіх інших, у тому числі і для переважної більшості дослідників, вони продовжують залишатися недосяжними.

Документи архівно-слідчих справ періоду їхнього перегляду та реабілітації репресованих дають змогу інакше поглянути на причини переслідування, арешту і знищення цих людей. З'ясується справжній стан справ у часи масових репресій. Розповіді людей, які знали репресованих, істотно доповнюють ці матеріали. Моральне обличчя жертв політичних репресій постає у зовсім іншому світлі. Стають відомі справжні риси характеру, стиль поведінки, політичні переконання і деякі факти біографій колишніх «ворогів народу».

Інакшою, на відміну від змальованої органами НКВС, постає і особистість вчителя Олександра Васильовича Воскобойника.

Він народився 9 червня 1895 року і був нащадком вільної заможної козацької родини. За сімейною легендою, рід Воскобойників брав початок з вихідців із міста Борислав, які займалися добуванням та обробкою воску. У своїй повісті «Борислав сміється» Іван Франко описував це заняття бориславців. Батько і мати О. В. Воскобойника були родом з села Прохорове. Наприкінці ХІХ століття вони разом з чотирма синами переїхали в село Наділи. Воно розташовувалось неподалік від села Бузиново і в 1930-х роках об'єдналося з ним. Отримавши землю, родина почала будувати помешкання та необхідні господарські прибу-

Фотографія 18-річного Олександра Воскобойника з сімейного архіву

дови. Після завершення будівництва сталося лихо: десь близько 1900 року батько — Василь Воскобойник застудився і помер. Його дружина Єфимія (Химка) залишилася сорокарічною вдовою. Найменшому сину Олександру було лише 5 років, і він майже не пам'ятав батька. Незважаючи на трагедію, Єфимія продовжила вести господарство. Вона мала значну кількість землі, необхідний сільськогосподарський інвентар та худобу. Поступово вона розподілила господарство між своїми дітьми.

Ми маємо певні відомості про братів Олександра Васильовича. Найстарший — Никифор до кінця свого життя був неписьменний. Після колективізації він пас коней у колгоспі, порався разом з дружиною у господарстві, вирощував для власних потреб тютюн. Другий — Прохор продав отриману від матері землю і переїхав до Одеси, де в районі Слобідки купив землянку. Він був одружений і мав двох дітей. Займався тим, що косив у навколишній місцевості сіно для корів і реалізовував на ринку, збирав і здавав залізо, перепродував різні товари. Третій брат — Михайло одружився ще до Першої світової війни. У роки громадянської війни його забрали в армію, але через деякий час він потрапив в одну з банд і загинув. У роки радянської влади родичі його не шукали і при свідках не згадували, розуміючи, що це небезпечно. Після його смерті залишилися дружина і донька Ольга, яка наприкінці 20-х років вийшла заміж. Її також спіткала трагічна доля: у роки Другої світової війни загинув на фронті чоловік і вона залишилася сама разом з двома дітьми.

Олександр Воскобойник закінчив початкову школу в селі Бузиново. Мати, помітивши любов сина до навчання, послала його в Ново-Миколаївську (Юденічівську) церковно-приходську школу, яку він успішно закінчив. Така школа рівнялася післявоєнній десятирічці. Приблизно у 1916 році юнака забрали в армію і направили на курси прапорщиків. Після революційних подій 1917 року більшість курсантів розбіглися по різних арміях. Олександр Васильович, не маючи наміру воювати за чийсь інтереси, у чині підпоручика повернувся додому. У розпалі громадянської війни на території села влада переходила з одних рук в інші, часто нападали різні банди. Боячись за долю сина, котрого

могли у будь-який момент мобілізувати до якоїсь з армій, мати відправила його до свого брата Дмитра Черненка на Херсонщину. Майже півтора роки Олександр переховувався у нього. Влітку працював у степу на землі дядька, а взимку жив у нього вдома, маскуючись під наймита. Тут він закохався у дядькову дочку Степаниду. Вона була вчителькою, і батько мріяв віддати її за заможного чоловіка, проте доля розпорядилася інакше: вона стала дружиною вчителя.

Молоде подружжя Воскобойників повернулося на батьківщину Олександра Васильовича, до Янівського району. Він почав вчителювати, спочатку — в німецькій колонії Богнатівка (1922—1923), далі — в селі Шеметово. Згодом став викладати в школі села Люботаївка. Школа знаходилася у колишньому поміщицькому маєтку. Біля неї завдяки зусиллям нового вчителя був посаджений великий сад, який у 50-ті роки ще існував, і місцеві жителі з вдячністю згадували про його засновника. Степанида після одруження більше у школі не працювала. У 1923 році в них народилася донька Тетяна, у 1926-му — син Анатолій, а у 1928-му — син Валентин. Клопотів вистачало, але родина жила у злагоді. Батько натішитися не міг своїми дітьми, навчав їх людяності, слухняності і порядку. Приблизно в 1930 році Олександр Васильович перейшов працювати у початкову двокомплектну школу села Курсаково. Тут в одному приміщенні до обіду навчалися перший і третій класи, а після обіду — другий і четвертий.

У 1931 році сталося страшне лихо: померла Степанида Дмитрівна. Олександр Васильович залишився з трьома дітьми, яким було від трьох до восьми років. Біль втрати ще сильніше об'єднала родину. Батькові доводилось доглядати дітей, з яких лише Тетяна ходила до школи, і працювати, щоб забезпечити існування. Не полишаючи роботи вчителя, він був змушений наймати сільських жінок для допомоги по господарству і догляду за дітьми за його відсутності. Велику допомогу надавала і мати Олександра Васильовича, але вона не жила поруч.

Три роки О. В. Воскобойник залишався сам один. Всі намагання родичів, особливо матері, переконати його знайти собі

дружину і матір для дітей не мали успіху. Він продовжував вчити школярів грамоті, а щоб не гаяти часу на дорогу придбав велосипед, на якому їздив до школи. Брав участь у педагогічних конференціях, які зазвичай проходили у Роздільній (вчителі сідали на підводи і у такий спосіб добиралися туди). На одній з конференцій Олександр Васильович зустрів свою другу долю.

Ольга Зиновіївна була за професією вчителькою, як і її батько, Зиновій Маркович Мачулко. Вони мешкали за три кілометри від села Понятовка, на хуторі Щеглятино. Батько Ольги виріс сиротою і виховувався в тітки. Вчився у Бецилівській школі, мав гарні успіхи у навчанні, тому витрати за його навчання в училищі взяла на себе держава. Здобувши добру освіту, він вже в 15 років отримав статус народного вчителя. Майбутня мати Ольги — Надія замолоду була неписьменна, та згодом Зиновій Маркович сам навчив її писати і читати. Ольгу батьки відправили вчитися до одеської гімназії, і коли вона закінчила навчання, то стала вчителювати в молодших класах. А наприкінці 1933 року здійснилося її бажання вийти заміж саме за вчителя.

Новоутворена родина ще рік мешкала в Курсаково. Тут вони пережили другий рік голодомору. Коли донька Тетяна закінчила четвертий клас, переїхали в село Понятовку Роздільнянського району. Олександр Васильович влаштувався працювати вчителем, а Ольга Зиновіївна залишилася вдома господарювати. У 1935 році в них народилася четверта дитина — донька Людмила. А для трьох нерідних дітей Ольга Зиновіївна стала справжньою матінкою, вони її інакше і не називали. Любов, ласку і повагу до нової мами діти пронесли через усе життя.

Після того як Тетяна закінчила семирічну Понятовську школу, постало питання про її перехід до Роздільнянської школи. Це було не дуже зручно. Окрім того, мати Олександра Васильовича наполягала на їхньому переїзді до неї в Бузиново, де йому як найменшому сину належала спадщина.

Переїзд відбувся восени 1937 року. Олександр Васильович влаштувався працювати в Янівську школу, де навчав четвертий клас.

Тривав період, який в народі охрестили роками «ежовщини». Арешти «контрреволюціонерів» та «ворогів народу» відбувалися

також по селах Янівського та навколишніх районів. Не минули вони і Бузиново.

Селом поширилися чутки, що у район надходили розпорядження НКВС, у яких вимагалось заарештувати визначену кількість «ворогів народу». Саме тому в райцентрі та близьких до нього селах співробітники Янівського РВ НКВС в першу чергу заходилися відшукувати і хапати таких «контрреволюціонерів». До цієї справи залучали і працівників сільських рад як таких, що обізнані з ситуацією на місцях. Населення перебувало у стані жаху і очікування.

Олександр Васильович, повертаючись з роботи, часто заходив до місцевої кооперації, щоб купити крам, сірники, керосин або щось іще. Якось він побачив там голову та секретаря сільської ради, котрі пиячили разом. Із вчителем вони давно були в неприязних стосунках; між ними часто виникали суперечки, тому що він критикував їхню роботу, кажучи, що на своїх посадах вони займаються лише здирництвом серед населення. Будучи вже напідпитку, сільрадівці запропонували Воскобойнику приєднатися до них. Відмовки про невживання алкоголю не допомогли, випити таки принудили. Завели розмову про арешти і боротьбу радянської влади з «контрреволюцією», запропонували допомагати у пошуках «ворогів народу» в селі. Олександр Васильович відмовився, на що співрозмовники образилися і одразу пообіцяли, що скоро і він буде серед тих, кого відмовився шукати.

Про цей випадок вчитель стривожено розповів удома. Життя йшло далі, але обіцянка працівників сільради тяжіла над О. В. Воскобойником. У березні 1938 року у школі розпочалися канікули. Несподівано Олександра Васильовича викликали до Янівської сільради. Ледве він встиг переступити поріг, як два представники НКВС надягли на нього наручники і повідомили про арешт. Увечері О. В. Воскобойник додому не прийшов. Ольга Зиновіївна саме поралася по господарству, коли на подвір'ї з'явилася дружина сільського міліціонера і сповістила про трагедію, відому їй зі слів чоловіка. За її ж порадою цілу ніч вони нищили сімейні фотографії, щоб слідчі під час обшуку не мали змоги вигадати нові звинувачення.

Почалися довгі дні чекання і надії на перемогу справедливості. Дружина заарештованого носила передачі до райвідділення НКВС, інколи їх брали, інколи ні. Передавати вдавалося лише через знайомого міліціонера. Від нього стало відомо, що після набрання чергової партії заарештованих їх відправляли до Одеси в обласне управління НКВС. Саме така відправка мала відбутися незабаром, і міліціонер радив очікувати біля містка виїзду машини з в'язнями. Ольга Зиновіївна так і зробила. Вночі з воріт Янівського відділення НКВС виїхала й зупинилась неподалік одна машина з арештантами, проте чоловіка в ній не було. Через деякий час з'явилася ще одна. У відповідь на заклики Ольги Зиновіївни зсередини долинуло: «Бережи дітей, я не винний і скоро буду вдома».

Але те «скоро» так і не настало.

Ольга Зиновіївна їздила до Одеси, намагаючись хоч щось передати чоловікові. Коло в'язниці вдень і вночі стояла величезна черга. Біля віконця у багатьох відвідувачів передач не брали: казали, що таких людей тут уже немає. Хитрістю вдалося передати пакунок вартовим, сподіваючись, що він дійде до адресата. Після того Ольга Зиновіївна від імені старшої доньки Тетяни написала в Москву листа з проханням розібратися у справі та відновити справедливість. Згодом Тетяну викликали до НКВС, де оголосили відповідь на той лист. Це стало тяжким ударом для дівчини: «Ваш батько ворог народу. Він репресований і засланий у дальні табори на 5 років без права на листування», — повідомив уповноважений. Наостанок її попередили, щоб родичі більше нікуди не писали, бо буде тільки гірше.

Через кілька днів після розстрілу О. Воскобойника заарештували його односельців Олексія Кравченка, Павла Уманського, братів Андрія та Івана Березовських. Все село дивувалося: як могло статися, що вони «вороги народу» — адже всі жили бідно, працювали у колгоспі чесно. Іван Березовський до того ж мав четверо дітей, яких мусив годувати, і навряд чи мав час для контрреволюційної діяльності. Перелічених осіб разом з жителем села Анастасіївка Василем Сокуром слідчі НКВС зарахували до тісно пов'язаної між собою «куркульської групи» і через десять днів після арешту — 6 травня трійка при УНКВС по Одеській об-

ласті постановила всіх розстріляти, що і було виконано 29 травня 1938 року [46].

Незадовго до арешту Олександра Васильовича Воскобойника був заарештований його тесть — Зиновій Маркович Мачулко, який довгі роки працював на педагогічній ниві. 29 листопада 1937 року райвідділення Роздільнянського НКВС заарештувало його разом із ще вісьмома жителями хутора Щеглятино та села Костянтинівка: К. С. Жураковським, Я. І. Бурлаченком, Н. П. Гашенком, І. П. Ільченком, Г. І. Зайченком, І. І. Лисовенком, Г. Г. Помазановим, Н. Д. Слюсаренком. Зиновія Мачулко, як і всю групу, звинуватили за ст. 54-7 та ст. 54-10 ч. I КК УРСР: «...служив офіцером старої царської армії, в 1919 році брав активну участь у збройному німецькому куркульському повстанні, зі зброєю в руках виступав проти частин Червоної армії. Займався шкідництвом у колгоспі та проводив серед колгоспників контрреволюційну агітацію» [26: 18]. До справи додали свідчення, отримані ще в 1936 році про повстання і його учасників (хоча повстанням це назвати дуже складно). Одноразово допитали кожного з обвинувачених та дев'ятох свідків. 30 листопада вже був складений обвинувальний висновок, а 2 грудня трійка при УНКВС по Одеській області винесла рішення про ув'язнення трьох звинувачених на 10 років ВТТ (у їх числі і З. М. Мачулка) а решту — на 8 років. Один з них, І. І. Лисовенко, просидів у одеській в'язниці до кінця 1940 року, чекаючи, поки оголосять рішення трійки, проте і після повторного перегляду справи вирок не змінився. Трійок на той час вже не існувало, але система воліла не визнавати своїх помилок.

Після ув'язнення З. В. Мачулка та О. В. Воскобойника подвійне горе лягло на плечі Ольги Зиновіївни. Дочка та дружина «ворогів народу» з чотирма дітьми, вона не могла розраховувати на спокійне життя. За право існувати в радянському суспільстві доводилось боротися.

Після втрати батька сім'я згуртувалася ще міцніше. Про репресії щодо найближчих людей вголос не згадували — боялися. Допомоги чекати не було звідки, доводилось поклатися лише на свої сили. 24 червня 1941 року, через два дні після початку

Великої Вітчизняної війни, Тетяна Воскобойник отримала атестат про закінчення десяти класів. Жажливі події перервали її подальше навчання і навчання братів та сестри. Та воно продовжилося після закінчення війни. Ольга Зиновіївна всім своїм дітям забезпечила отримання вищої освіти. Тетяна, Валентин і Людмила стали вчителями, Анатолій отримав професію бухгалтера. Сама Ольга Зиновіївна після арешту чоловіка працювала у колгоспі імені Сталіна помічником бухгалтера, а пізніше — бухгалтером, а після війни повернулася до школи, вчила дітей німецької мови, певний час була і бухгалтером райВНО.

З початком процесу реабілітації жертв політичних репресій діти О. В. Воскобойника вирішили дізнатися правду про долю свого батька. Але, незважаючи на щойно розпочатий процес де-сталінізації, їх чекали труднощі на цьому шляху.

В 1956 році старший бухгалтер Іванівської райконтори зв'язку Анатолій Олександрович Воскобойник написав заяву до МВС СРСР з проханням переглянути справу батька. 30 жовтня того ж року з райвідділення міліції його усно повідомили: О. В. Воскобойник помер від тифу 10 березня 1943 року. Ніяких письмових документів (або хоча б довідки) на підтвердження видано не було. Така відповідь не задовольнила Анатолія Олександровича, і він вирішив наполягати на з'ясуванні справжнього стану речей. 7 грудня 1956 року він знову написав заяву до МВС СРСР і секретарю ЦК партії М. С. Хрущову, у якій висловлював обурення ставленням влади до свого прохання і натомість здивування: адже сім'я отримала листа від одного з колишніх в'язнів ГУЛАГу, який повідомляв, що в серпні 1944 року батько знаходився у місті Березняки Молотовської області. Окрім того, у жовтні 1956 року його нібито бачили колишні учні під час проїзду через Одесу. Син просив, якщо батько таки дійсно помер, то повідомити місце його поховання і надіслати свідоцтво про смерть.

З подібною заявою до М. С. Хрущова зверталася і молодша з сестер — Людмила. Відповідь на її заяву надійшла до УКДБ по Одеській області, і щоб отримати її довелося спеціально поїхати до Одеси. Та виявилось, що владні органи і цього разу повели себе жорстоко і несправедливо стосовно тих, перед ким були у

неоплатному боргу. Полковник Лавринов цинічно оголосив: «Ваш батько — пройдисвіт. Він переховується від вас дев'ятнадцять років, а ви його ще шукаєте і витрачаєте гроші, турбуєте нас і Москву. Краще ці витрати використуйте на себе, ви ще молоді», — у такий спосіб підтвердивши, що влада змінила лише своє обличчя, не змінивши при цьому своєї внутрішньої суті.

21 грудня 1956 року Анатолій Олександрович написав Генеральному прокурору ще одну заяву, де стисло оповів біографію батька та намагання рідних дізнатися про його долю. Наприкінці він писав: «Просимо Вашого дозволу на перегляд його справи, або дозвольте листування, або дозвольте хоча б у старості побачити його». Це благання було своєрідним криком розпачу: чому, коли по всій країні вже відбувається перегляд справ репресованих у 1930-ті роки, їм знову і знову відмовляють?

Цього разу перегляд справи О. В. Воскобойника дозволили, і 14 лютого 1957 року прокуратура Одеської області зробила відповідне розпорядження. Тривав перегляд справи аж до вересня 1957 року. Було допитано 7 свідків, серед них — його дружину та сина Анатолія. Під час допиту слідчий, ніби не розуміючи, чого прагнуть рідні репресованого, запитав: «Ви подали низку заяв до органів прокуратури, чого ви прохаєте?». Майже всі свідки розповідали про те, що родина Воскобойників мала земельний наділ близько 5 гектарів, під час організації колгоспу Олександр Васильович одразу до нього вступив. Про участь у куркульському повстанні ніхто не чув. Багато разів свідки слухали його виступи на колгоспних зборах, і ті завжди були позитивні. Допитані вчителі часто зустрічалися з ним на вчительських конференціях і характеризували як здібного організатора і активного учасника громадського життя. Лише один з тих, хто давав свідчення ще в 1938 році, не відмовився від них і підтвердив негативну характеристику репресованого (хоча й з'ясувалося, що він мав дуже напружені стосунки з сільським вчителем, оскільки той при найменшій нагоді критикував його роботу в сільській раді).

29 липня 1957 року слідчий УКДБ склав висновок, у якому зазначалося, що «до відповідальності за антирадянську діяльність в 1938 році О. В. Воскобойник був засуджений правомірно», і

пропонувалося рішення трійки залишити в силі. Цей висновок передали прокурору, який визнав його неправильним і поставив червоним олівцем чотири знаки питання в пунктах про службу в Денікіна, участь у куркульському повстанні та вороже ставлення до колективізації. Він також дописав, що 1927 року була проголошена амністія колишнім повстанцям та учасникам білих армій. Справу повернули на дослідження ще раз.

Як свідків допитували лише вчителів — колег Олександра Васильовича, які його раніше знали. Так, вчитель школи села Гудевичево Іван Петрович Дробот розповідав, що в 1936—1937 роках вони разом були студентами заочного відділення Одеського педагогічного інституту, складали сесії та жили в одному гуртожитку. О. В. Воскобойник встиг закінчити лише два курси цього взу. У 1928—1929 роках він вів гурток з ліквідації неписьменності в селі Люботайвка, займався з місцевими комсомольцями підвищенням їхнього загальноосвітнього рівня.

5 вересня 1957 року виконуючий обов'язки прокурора Одеської області І. Ланчуковський направив до президії Одеського обласного суду протест, в якому пропонував припинити справу О. Воскобойника на підставі Указу президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1956 року «Про підсудність справ за державні злочини» за недоведенням звинувачення. У протесті детально розглядалися порушення, допущені під час ведення слідства, і спростовувалася достовірність відомостей, наданих тоді свідками. 7 жовтня 1957 року президія Одеського обласного суду, керуючись Указом президії Верховної Ради СРСР від 19 серпня 1955 року, своєю постановою припинила справу Олександра Васильовича Воскобойника за недоведенням звинувачення.

Рідним надіслали довідку про реабілітацію і тим відбулися, так і не повідомивши усієї правди. Про те, що батька розстріляли у 1938 році, через місяць після арешту, вони дізналися лише після 1989 року. Брехня, породжена тоталітарною системою, тривала понад п'ятдесят років і розвіялася з її крахом. Лише в наші дні інший — правдивий образ вчителя Олександра Васильовича Воскобойника повернувся з небуття.

Замість післямови

Шановний читач!

Пропонуючи вам цю книгу, ми прагнули розповісти про трагічні долі конкретних людей, чиє життя було пов'язане з освітою, школою, вихованням майбутнього покоління. Це різні за своїми людськими якостями та рисами особистості, але їхні долі відбивають риси того часу, коли їм довелося жити. Дізнаючись про них, можемо глибше пізнати той нелегкий період історії нашої держави, який з огляду на масштабність репресивних заходів проти громадян СРСР, в тому числі освітян, слід вважати катастрофою. Суть її не лише в кількості жертв, а й у руйнуванні духовного, морального та інтелектуального потенціалу суспільства. По відношенню до шкіл це проявилось у втраті педагогів старої генерації з дореволюційним досвідом роботи, а разом з ними – потужного духовного пласту. Зникло покоління носіїв багатовікової культури, не залишивши по собі прямих спадкоємців і продовжувачів традицій. «Реорганізація» школи для потреб тоталітарного режиму і репресивна діяльність каральних органів вкрай загострили кадрове питання в галузі освіти. Відтак до школи почали потрапляти випадкові особи з обмеженими знаннями та невисоким моральним рівнем, проте «зручні» з точки зору офіційної влади, тому що їхні переконання влаштовували існуючий режим.

В цій книзі ми змалювали долі людей, соціально-фахова приналежність яких визначається словом «учитель», а місце роботи в 1930-ті роки було пов'язане з територією нинішнього Іванівського району Одеської області. Але пам'ятаймо: здійснюючи репресії, тоталітарна система не звертала уваги на професію, посади, національність, стать і навіть вік своїх жертв. Наруга над честю і гідністю невинних людей тривала не одне десятиліття. Мільйони громадян зазнали моральних і фізичних знущань; багатьох про-

сто знищили, а життя їхніх рідних і близьких перетворилося на безпросвітну смугу принижень і страждань.

Все суспільство виявилось репресованим і хворим – вірус тоталітарного мислення вразив свідомість не одного покоління. Тому сьогодні для нас вкрай важливе всебічне осмислення трагічного минулого, його моральна, громадська та політико-правова оцінка. Нехай страшні уроки минулого завжди нагадують нам: подібна трагедія ніколи не повинна повторитись. І це залежить від нас.

Репресовані освітяни Іванівського району, представлені в нарисах

Прізвище, ім'я, по батькові	Школа	Посада	Рішення по справі
Адлер Никазій Никазійович	с. Козлівка	завідуючий ПШ	10 років ВТТ
Аркадієв Дмитро Іванович	с. Благоєво	вчитель	розстріл
Балабанов Сава Дмитрович	с. Благоєво	вчитель	звільнити
Біцюра Гнат Євгенович	с. Бараново	вчитель	10 років ВТТ
Богданов Іван Петрович	с. Катаржино	завуч	розстріл
Братін Іван Данилович	с. Вандалинівка	вчитель	звільнити
Браун Адольф Георгійович	с. Волково	вчитель	10 років ВТТ
Вендланд Рейнгольд Едуардович	с. Конопляне	вчитель	розстріл
Воскобойник Олександр Васильович	с. Янівка	вчитель	розстріл
Гайдаржи Савелій Дмитрович	с. Ульяновка	директор	10 років ВТТ
Гранчаров Микола Дмитрович	с. Кубанка	директор до 1936 р.	розстріл
Дешле Роман Антонович	с. Конопляне	вчитель до 1934 р.	розстріл
Змієнко-Красовський Михайло Якович	с. Ново- Миколаївка	директор до 1933 р.	розстріл

Прізвище, ім'я, по батькові	Школа	Посада	Рішення по справі
Іванов Цвятко Славович	с. Благоєво	вчитель до 1937 р.	розстріл
Керезов Семен Іванович	с. Катаржино	вчитель	розстріл
Коларов Стоян Димитрович	с. Благоєво	завуч	розстріл
Кульпинський Олександр Дмитрович	с. Адамівка	вчитель	розстріл
Лайков Іван Миколайович	с. Катаржино	директор	емігрував
Лауер Володимир Фрідріхович	с. Благоєво	викладач зоотехніч- ної школи	розстріл
Мальчев Микола Михайлович	Благоївський райВНО	інспектор- методист	звільнити
Марков Марк Ганчевич	с. Благоєво	завуч	розстріл
Мельохіна Віра Василівна	с. Катаржино	бібліотекар до 1937 р.	10 років ВТТ
Мюнх Фрідріх Іванович	Янівський райВНО	інспектор- методист	розстріл
Нейнський Іван Миколайович	Благоївський райВНО	завідуючий до 1935 р.	розстріл
Новицький Григорій Якович	с. Северинівка	директор	розстріл
Поліфонов Дмитро Афанасійович	с. Руська Слобідка	завідуючий ПШ	звільнити
Семенов Семен Семенович	с. Свердлово	завуч НСШ	10 років ВТТ
Стайков Петро Степанович	с. Джугастрове	директор НСШ	розстріл

Прізвище, ім'я, по батькові	Школа	Посада	Рішення по справі
Тодоров Тодор Іванович	с. Кубанка	директор НСШ	звільнити
Фітерер Геронім Егидієвич	с. Конопляне	директор НСШ	розстріл
Чуков Сребрен Тодорович	Благоївський райВНО	завідуючий	розстріл
Швейнфурт Вільгельм Мартинович	х. Ново- Шомполи	завідуючий ПШ	розстріл
Шмідт Лаврентій Іванович	с. Конопляне	директор до 1935 р.	10 років ВТТ
Штамлер Микола Іванович	с. Блонське	вчитель	розстріл

Іменний покажчик

Прізвище	Сторінки	Прізвище	Сторінки
Агроновський О.	124	Березовський А.	186
Аджаров П. М.	126, 127	Березовський І.	186
Адлер А. В.	37	Берія Л. П.	111, 130, 140
Адлер В. Н.	35, 37	Бешляга З. К.	170, 171, 173, 174
Адлер Г. Н.	37	Бешляга І. В.	170, 171, 173, 174
Адлер Е. Н.	37	Білгем Ф. Г.	160
Адлер Е. Ф.	37	Білоконь С.	139
Адлер Н. Н.	34–39	Біцюра Г. Є.	152–156
Адлер Н. Я.	37	Блувштейн	36, 38
Альбрехт А. В.	65	Блюм Г. І.	169, 173, 174
Аркадієв Д. І., він же Тивчев В. П.	103, 107, 108, 128	Богдан І. І.	98, 127
Арнольд А. К.	77	Богданов І. П., він же Урбанов С. П.	114–116, 118, 121, 122, 129
Арнольд Е. К.	77	Бойчева Г. М.	146
Арнольд К. І.	49, 77–84, 88	Братін Д. І.	137
Арнольд К. К.	77	Братін І. Д.	136–141
Арнольд Л. І.	77	Браун А. А.	29
Арнольд О. К.	77	Браун Ад. Г.	28–31, 88
Арнольд Ф. К.	77	Браун Ап. Г.	28
Байтальська Р.	22	Браун В. Г.	65
Бакарджієв Т.	124	Браун Г. А.	29
Балабанов С. Д.	103, 104	Браун Г. Г.	28
Балакшев	176	Браун Е. Г.	65
Балицький В.	52	Браун І. А.	29
Бауер Г. Х.	65	Браун І. К.	65
Бачурський І. Д.	103, 128, 135	Браун К. А.	29
Бережний В. І.	114, 117, 121–123	Браун К. Г.	28

Прізвище	Сторінки	Прізвище	Сторінки
Браун Л. А.	29	Вишинський А. Я.	93, 112, 128
Браун М. Г.	28	Вишня О.	138
Браун Мар. А.	29	Віль І. І.	60, 65
Браун Мих. А.	29	Віль І.	57
Браун П. Г.	28	Віль К.	57
Браун Р. А.	29	Вільгельм Б. Е., вона ж Фітерер (дів.)	76
Браун Р. К., вона ж Келлер (дів.)	29-31	Вірська Т.	22
Брусиловський Й. Р.	21	Вірський О. П.	21
Бужилов П. К.	145	Вірт М. Р.	82
Бурлаченко Я. І.	187	Внуков Т. М.	18, 21
Бурова Т. О., вона ж Воскобойник (дів.)	175, 183, 184, 186, 188	Внукова А.	22
Бухарін М.	19	Волков Я. С.	101, 127
Бухгольц	54	Волчев Д. П.	98, 99, 128
Бучко І. Ф.	22	Воробйов	146
Ванур М. Е., вона ж Фітерер (дів.)	76	Ворошилов	79
Васильєв Д. І.	103, 110, 128, 129	Воскобойник А. О.	183, 188, 189
Ватан М. І.	135	Воскобойник В.	182
Вегер Є. І.	124	Воскобойник В. О.	183, 188
Вендланд Г. Е.	46	Воскобойник Є., вона ж Черненко (дів.)	182
Вендланд Е. Е.	46, 47	Воскобойник Л. О.	184, 188
Вендланд Е. К.	46	Воскобойник М. В.	182
Вендланд Л. Е.	46	Воскобойник Н. В.	182
Вендланд М. Х.	46, 47, 51	Воскобойник О. В.	175-190
Вендланд О. Е.	46	Воскобойник О. З., вона ж Мачулко (дів.)	184-189
Вендланд Р. Е.	45-51	Воскобойник О. М.	182
Винниченко В.	138	Воскобойник П. В.	182

Прізвище	Сторінки
Воскобойник С. Д., вона ж Черненко (дів.)	183
Вронський Є. Л.	150
Вурстерс Г. У.	42
Гааг Я. Л.	35
Габер В. В.	113, 118, 121, 128
Гайдаржи Б. С.	147
Гайдаржи О. П.	147
Гайдаржи С. Д.	143–147
Гайдаржи Т. С.	147
Гакк В. Ф.	65
Гальчук К.	171
Ган К. І.	63, 64
Гандель І.	41
Ганеман Х. І.	65, 66
Гасій С. М.	113, 120, 129
Гашенко Н. П.	187
Гейзер Є.	37
Гейзер І.	82
Гейзер К. І.	34
Гейзер Л. Л.	37
Гейзер Л. Н., вона ж Адлер (дів.)	37
Гейзер Л. П.	35–39
Гейзер М. Н., вона ж Адлер (дів.)	37–39
Гейзер О. Л.	37
Гейнцман В. В.	37
Ген І.	26
Генов А. І.	98, 127

Прізвище	Сторінки
Генцлер В.	26
Генчева Н. В.	98, 127
Георгієв М. Я.	98
Гепман	120
Гергардс Г. П.	42, 43
Гермайзе І. Ю.	17
Гертер Я. М.	42, 43
Гіпшт Р. І.	77
Гітлер	30, 43, 48, 52, 58, 68, 70, 71, 73, 79, 80, 82, 88
Главчев Ф. С.	101, 127
Глазер А. І.	65, 66
Гонтарук-Кравчук С. Н.	160, 161
Гофман Я. П.	65
Гофмейстер Г. І.	65
Гоцуленко З. З.	172–174
Гоцуленко М. М.	170, 171, 173, 174
Гранчаров М. Д.	103, 105, 107, 109, 110, 128, 129
Грауер І. І.	65
Гребенецький О. З.	17
Греков І. Г.	113, 118, 121, 122, 128, 133
Гринько Г.	17
Гудзь П. І.	18
Гузунов І.	136
Гузунов П.	136

Прізвище	Сторінки	Прізвище	Сторінки
Гумперт Б.	33	Затонський В. П.	18–20
Данилов М. М.	74	Зеленьова Г. М.	85, 88
Даскалов О. Т.	99, 103	Зільбернагель В.	69
Денікін А. І.	35, 41, 42, 190	Змієнко-	160, 164
Дешле Р. А.	82–84, 88	Красовський М. Я.	
Дзержинський Ф. Е.	93	Іванов Ф. І.	113, 117, 121, 122, 128
Димитров Г.	98, 130	Іванов Ц. С.	104, 108–110, 128
Димитров Д. Д.	93	Ігнатенко І. Д.	21, 22
Долганов Д. Т.	98, 127	Іджилов С. Д.	93, 94
Долль А. К.	73	Ізмай Г. А.	69, 71
Долль Є. К.	73, 74	Ільченко І. П.	187
Долль І. К.	73	Іордан	71
Долль К. К.	71–74	Іорданов	69
Долль П. П.	73	Ісаєв І. С.	21
Дремсизов Т. Н.	101, 128	Ісаєва-Лазарева К.	22
Дробот І. П.	190	Каганович Л.	16
Дуков Дан.	136	Кандєв Л. С.	99
Дуков Дм.	136	Кандєва Р. М.	99, 100, 106, 114, 130
Дуков С.	136	Канєвський Н. С.	21, 120
Думбров	171	Капука О.	158
Дурдуківський В. Ф.	17	Карагеозов Р. К., він же Крайчев	99–101, 130
Єжов М. І.	93, 109, 111, 128, 140	Карпишин І. М.	172–174
Єфремов С. О.	17	Кауц І. Я.	65
Жирмунський В. М.	50	Келлер К.	29
Жураковський І. С.	172–174	Кєрезов С. І.	114, 116, 117, 120, 121, 128, 129
Жураковський К. С.	187	Кибальник М. О.	22
Зайченко Г. І.	187		
Закриничний Г. П.	156		
Заранкін	38		

Прізвище	Сторінки	Прізвище	Сторінки
Кирєєв	38	Кульпинський Д. М.	167, 170–174
Кіммеле І. Ф.	65	Кульпинський М. Д.	167
Кіммеле Р. М.	65, 66	Кульпинський О. Д.	138, 166–170, 173, 174
Кіров С.	152	Куцарський М. М.	98, 127
Кірчев С. Г.	103, 109, 128	Куцекінь Є.	171
Кістнер А.	87	Лавренко М. М.	160
Коваленко Н. П.	21	Лавринов	189
Козалієв Д. Р.	113, 115–117, 121, 128, 129	Лазоверт С. Г.	92, 93
Козаренко С. Ф.	160	Лайков І. М.	113–121
Койчева О. С.	167	Ланчуковський І.	190
Кока М.	17	Лауер В. Ф.	40–42, 44
Коларов В.	130	Лауер Ф. М.	40
Коларов С. Д.	102–104, 109, 110, 124, 125, 128, 129, 133	Лауер Ф. Ф.	40–44
Колев І. П.	102	Лисовенко І. І.	187
Колмуков М. І.	127	Лік Л. М.	65
Кондаков М. І.	22	Лобач	77
Кононцева Г. С.	22	Лянна В. К.	21
Котлін П. М.	104, 128	Маєр Й. І.	73
Кох А. Х.	59	Маєр О. К., вона ж Долль (дів.)	73
Кравченко О.	186	Максимов М. М.	98, 100, 128, 129
Крайчева В. Р.	99–101, 130	Малчев Б. М.	92, 93,
Крейс В. В.	81	(Кристов Г.)	95–97, 99, 114, 125–127, 129
Кристов Г., див.: Малчев Б. М.	95	Мальзам	71
Кужельников	48, 149, 168, 178	Мальчев М. М.	22, 103, 108, 131, 144
Кузнєцов	110, 111	Марков Д. Ф.	98, 126, 131
Кульпинська О. С.	173	Марков К. І.	101, 128
Кульпинський В. О.	167		

Прізвище	Сторінки	Прізвище	Сторінки
Марков М. Г.	103, 105, 106, 128	Наполеон	30
Мартіян	71	Неделков С.	113, 116, 117, 128, 129
Марухін	77	Недельчева Р.	98
Маслов	108–110, 138, 144, 146	Нейковський Г. П.	98, 127
Мацієвич М. П., вона ж Стайкова (дів.)	136	Нейнський І. М.	101, 102
Мачулко З. М.	184, 187	Ніковський А. В.	17
Мачулко Н.	184	Ніколов К. Г.	104, 109, 128
Меламед І.	126	Новаков В. І.	125
Мельохіна В. В.	113, 118–124, 129	Новицька Г. Я.	158
Мирний С. М.	124	Новицька Є. Я.	158
Мізікевич П.	33	Новицька Л. Я.	158
Міквіц Р. К.	50	Новицька М. Я.	158–162, 164
Мінчев Г. Н.	103, 109, 110, 124, 125, 129, 131	Новицька О.	158
Мітов О. М.	126	Новицький Г. Я.	138, 158, 161–164, 166, 169, 174
Мицев С. І.	92–94, 96, 127	Новицький І. Я.	158–160, 162
Моог Г. І.	35	Новицький Я.	158
Мунтянов О. І.	98	Носов	123, 124
Мустьяц І. М.	113, 120, 129	Окснер В. В.	57, 65
Мюнх А. Ф.	86	Окснер Е. В.	65
Мюнх Ам.	86	Папанчев-Атанасов Б. І.	125
Мюнх Е. Ф.	85	Пасічник О. Ф.	22
Мюнх К. І.	86	Пасниченко С.	171
Мюнх Н. Ф.	86	Пельтек С. С.	113, 118, 129
Мюнх О. І.	86	Переяслов М. Т.	21
Мюнх Ф. І.	22, 85–88, 138, 150, 166, 169, 173, 176, 177	Петропуло	161
		Пікман Р. А.	22
		Піперков І. Т.	102, 104, 110, 111, 124, 125

Прізвище	Сторінки
Піперков К. Т.	124
Піунов	178
Плеханов Г. В.	100
Поліфронов Д. А.	148–151
Поліфронова О. К.	148
Поліщук Ф. М.	172–174
Помазанов Г. Г.	187
Попічка К.	62
Попов М. С.	170, 171, 173, 174
Поривайко Є. І.	22
Посмітний Г. О.	156
Почасін Ф. Ф.	65
Приходько С. І.	21
Приходько-Кліз М.	22
Пройков Г. Я.	101, 127
Пушкін О. С.	138
Пфаф Ф.	57, 60, 63
Пфельфер Я. А.	65
Радев В. В.	92–94, 127
Раєв Б. І.	97, 146
Раєвський Л. В.	144–147
Раковська Г.	98
Рем А. Г.	57, 62, 65
Решетніков Д. П.	22
Риков О.	19
Рислер Є. К., вона ж Долль (дів.)	73
Рислер Ф. Я	73
Рівініус В. Т.	62, 65, 66
Ріхерт Е. К.	65, 66

Прізвище	Сторінки
Ріхерт К. Г.	56, 64
Рогушев Д. Х.	113–117, 119, 121, 124, 128, 129, 133
Романюк Т.	171
Рот Г. Ф.	65
Рот Ф. Ф.	65
Ротт П.	54, 63
Савін	47, 169, 178
Санценбахер В.	26
Сахно В. А.	22
Семенов С. С.	103, 106, 107, 128
Сен М. Е., вона ж Фітерер (дів.)	76
Сеферов М. Г.	145
Синько	65
Сироченко	42
Скрипник М.	11, 17, 18, 154
Слабченко М. В.	17
Слюсаренко Н. Д.	187
Сокур В.	186
Соломонов Д. М.	98, 127
Солтус Д. І.	18
Спасов С. С.	98, 128
Спектор М.	44, 177
Стайков П. С.	136–141, 163
Стайкова К. Ф., вона ж Братіна (дів.)	136, 137
Сталін Й. В.	14, 19, 43, 79, 91, 112, 122, 130, 131, 180

Прізвище	Сторінки	Прізвище	Сторінки
Станев П. Г.	104, 110, 125	Фальк К.	26
Станков С. І.	135	Фассель (Пассель)	54, 57
Старейшинський	120	Фіалковський З. С.	21
Стародуб	68	Фітерер В. І.	76
Стоєнчев С. І.	99, 114, 120, 125, 128, 129	Фітерер Г. Е.	29, 30, 46–50, 76–84, 87, 163, 166, 169, 174, 176, 177
Сухий С. Р.	21	Фітерер Ф. Е.	76
Танасюк З.	171	Фольмер Е. Г.	60
Тарнаруцька Є.	159, 160	Франк К. Я.	65
Тереховський	68, 73, 77, 82, 87, 88, 149, 155, 169, 176, 178	Франко І.	180
Тесов	78	Фрідель Й.	87
Тивчев В. П., див.: Аркадієв Д. І.	107	Фролов В. К.	117, 123, 146
Тивчева Е.	107	Фуклев М. П.	92–94, 96, 127
Тимохін П. А.	159	Хаджийський М.	91
Тодоров Т. І.	104, 131	Хвиля А.	19
Толум Г. П.	98, 127	Христофоров С. Д.	98, 127
Трифонов Г.	158	Хрущов М. С.	188
Трофименко Є. М.	172–174	Цанєв Г. В.	110
Трофимов А.	33	Цвятков С. В.	98
Троцький Л. Д. (Бронштейн)	179	Центнер О. В., вона ж	57
Турок М. М.	22	Окснер (дів.)	
Турчак Є.	171	Центнер Р. Я.	57, 65
Турчак І.	171	Цибульников Д. Г.	159
Уманський П.	186	Циммерман Х.-Я. Ф.	65
Урбанов С. П., див.: Богданов І. П.	115	Циндлер А. І., вона ж Мюнх (дів.)	86
Файнберг К. М.	21	Чебанюк О. Я.	21
		Чеботарьов	77
		Чердак	56

Прізвище	Сторінки
Черненко Д.	183
Чернишев Г. П.	160
Чинський А. В.	171, 174
Читаков П. М.	113, 118, 121, 128
Чолаков	120
Чуков С. Т.	22, 103, 105, 108, 109, 128, 129, 144
Шаховцев Т.	98
Шац Ф. А.	81
Швейнфурт В. М.	57, 59-62, 65
Швейнфурт М. М.	59, 61
Швейнфурт М. Я.	59
Швейнфурт Ф. М.	59
Швінд Ф.	69, 74
Шевченко М.	171
Шиц	87
Шмідт В. І.	77
Шмідт Г. І.	77
Шмідт Г. Л.	51
Шмідт Г. Х.	65
Шмідт І. Х.	76-84, 88
Шмідт Л. І.	46, 49-51
Шнайдер І. А.	74
Шнайдер О. Г.	44, 55, 97
Штамлер Г. М.	72
Штамлер Е. І.	72
Штамлер І. І.	72
Штамлер І.	72
Штамлер К. Ф.	72

Прізвище	Сторінки
Штамлер М. І.	71-74
Штейнванд А. В., вона ж Окснер (дів.)	57, 62, 65
Штейнванд А. Д.	57
Штейнванд В. І.	57
Штейнванд Г. Д.	53, 54
Штейнванд Д. Г.	53
Штейнванд Л. Д.	53
Штейнванд Ф. Д.	53-65, 80, 81
Штика І. Д.	70, 74
Штика М. Р.	70, 74
Штика Д. К.	68-71, 73, 74
Штольц В. Р.	57, 65
Штольц Г. Я.	57, 65
Штрем А. М.	50
Шумський О.	17
Юрдан Г. І.	103
Яковенко Ф. К.	172-174

Список скорочень

АРСР — Автономна Радянська Соціалістична Республіка
БКП — Болгарська комуністична партія
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВМН — вища міра покарання (розстріл)
внз — вищий навчальний заклад
ВТТ — виправно-трудова табори
ВУАН — Всеукраїнська Академія наук
ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет
ВУЧК — Всеукраїнська надзвичайна комісія
ВЧК — Всеросійська надзвичайна комісія
ГУДБ — Головне управління державної безпеки
ГУЛАГ — Головне управління таборів
Дальбуд — Управління будівництва на Далекому Сході
ДПУ — Державне політичне управління
КДБ — Комітет державної безпеки
КК — Кримінальний кодекс
Комінтерн — Комуністичний інтернаціонал
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
КПК — Кримінально-процесуальний кодекс
КУНМЗ — Комуністичний університет національних меншин Заходу
лікнеп — ліквідація неписьменності
ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України
МВС — Міністерство внутрішніх справ
міськВНО — міський відділ народної освіти
МОДР — Міжнародна організація допомоги революціонерам
МТС — машинно-тракторна станція
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
НКО (Наркомос) — Народний комісаріат освіти
НСШ — неповна середня школа
облВНО, облнарос — обласний відділ народної освіти
окрпартком — окружний партійний комітет
ПШ — початкова школа
райвиконком — районний виконавчий комітет

райВНО, райнарос — районний відділ народної освіти
РВ НКВС — районне відділення наркомату внутрішніх справ
РВ РСМ — районне відділення робітничо-селянської міліції
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РНК — Рада народних комісарів
Робос — професійна спілка робітників освіти
робфак — робітничий факультет
РПК — районний партійний комітет
РСЧА — Робітничо-Селянська Червона армія
СБУ — Служба безпеки України
СВУ — Спілка визволення України
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
УДБ — управління державної безпеки
УКДБ — управління Комітету державної безпеки
Укрдержнацменвидав — Державне видавництво національних
меншин УРСР
УМВС — управління Міністерства внутрішніх справ
УМДБ — управління Міністерства державної безпеки
УНКВС — управління Народного комісаріату внутрішніх справ
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка
(до 1937 року)
ЦВК — Центральний виконавчий комітет
Центрвидав — Центральне видавництво народів СРСР
ЦК — Центральний комітет
ЦКК — Центральна контрольна комісія

Джерела та література

Архів управління Служби безпеки України в Одеській області
Фонд припинених справ¹

1. Спр. 887-п [Братин И. Д.].^{2,3}
2. Спр. 940-п [Тодоров Т. И.].
3. Спр. 3415-п [Рогушев Д. Х.].*
4. Спр. 3786-п [Кукурудза В. Т.].*
5. Спр. 3810-п [Измай Г. А.].*
6. Спр. 4032-п [Браун А. Г.].*
7. Спр. 4417-п [Васильев Д. И., Гранчаров Н. Д., Коларов С. Д., Кирчев С. Г., Чуков С. Т.]. — Т. 1–2.*
8. Спр. 4476-п [Сеферов Н. Г.].*
9. Спр. 4646-п [Бухлев-Баев Г.-Х. П.].*
10. Спр. 4798-п [Максимов Н. М.].*
11. Спр. 5003-п [Николов К. Г.].*
12. Спр. 5064-п [Малчев Б. М.].*
13. Спр. 5194-п [Брусиловский И. Р.].
14. Спр. 5930-п [Стоенчев С. И.].*
15. Спр. 6673-п [Полифронов Д. А.].
16. Спр. 6931-п [Коваленко Н. П.].
17. Спр. 7131-п [Каневский Н. С., Исаев И. С., Вирский А. П.].
18. Спр. 7275-п [Воскобойник А. В.].*
19. Спр. 7294-п [Богданов И. П.].*
20. Спр. 7355-п [Иванов Ц. С.].*
21. Спр. 7821-п [Митов А. Н., Гаранжин М. И., Гофф А. А.,

¹ 3 грудня 2005 року почалася передача частини архівно-слідчих справ з архіву УСБУ до Державного архіву Одеської області. Зірочкою (*) позначені ті справи, котрі вже передані чи підготовлені до передачі.

² З метою збереження автентичності прізвища та ініціали репресованих подаються в російському правописі.

³ Прізвища репресованих подані у квадратних дужках, оскільки вони не є назвами справ.

Риттер Я. Я., Лутц Г. Г., Маер Г. В., Сауэр В. В., Фихтнер В. Г., Терзаев А. З., Сикаченко А. П., Толмачевский И. А., Громов С. С.]*

22. Спр. 8215-п [Кандева Р. М.].
23. Спр. 8394-п [Минчев Г. Н.].
24. Спр. 8395-п [Мальчев Н. М.].
25. Спр. 9751-п [Аркадьев Д. И.].
26. Спр. 9976-п [Жураковский К. С., Мачулко З. М., Лисовенко И. И., Слюсаренко Н. Д., Помазанов Г. Г., Бурлаченко Я. И., Гошенко Н. П., Ильченко И. П., Зайченко И. П.].
27. Спр. 10185-п [Иванов Ф. И.].
28. Спр. 10206-п [Жураковский И. С., Гоцуленко З. З., Карпшин И. М.].
29. Спр. 10264-п [Греков И. Г.].
30. Спр. 10449-п [Пельтек С. С.].
31. Спр. 10565-п [Гасий С. М.].
32. Спр. 10809-п [Кульпинский А. Д.].
33. Спр. 11517-п [Неделков С.].
34. Спр. 11554-п [Штольц Г. Я.].
35. Спр. 11559-п [Адлер Н. Н., Гейзер Л. П.].
36. Спр. 11879-п [Штейнвандт Ф. Д.].
37. Спр. 12828-п [Волчев Д. П.].
38. Спр. 13122-п [Козалиев Д. Р., Керезов С. И., Габер В. В., Читаков П. М., Мелехина В. В.].
39. Спр. 13195-п [Марков М. Г.].
40. Спр. 13198-п [Спасов С. С.].
41. Спр. 13675-п [Карагеозов Р. К., Крайчева В. Р.].
42. Спр. 13759-п [Шмидт Л. И.].
43. Спр. 14497-п [Вендланд Р. Э.].
44. Спр. 14682-п [Семенов С. С.].
45. Спр. 15237-п [Змиенко-Красовский М. Я.].
46. Спр. 15355-п [Кравченко А. З., Березовский А. М., Сокур В. М., Уманский П. В., Березовский И. М.].

47. Спр. 15671-п [Бачурский И. Д.].
48. Спр. 15760-п [Блюм Г. И.].
49. Спр. 15791-п [Штольц В. Р.].
50. Спр. 15938-п [Бицюра И. Е.].
51. Спр. 16902-п [Мустяц И. М.].
52. Спр. 16984-п [Котлин П. Н.].
53. Спр. 17144-п [Лауэр В. Ф.].
54. Спр. 17302-п [Новицкий Г. Я.].
55. Спр. 17440-п [Арнольд Э. К.].
56. Спр. 18407-п [Боев Н. П., Стоянов О. Г., Вольчев И. Ф., Вольчо Т. Ф.].
57. Спр. 18735-п [Мюнх Ф. И.].
58. Спр. 19171-п [Чинский А. В.].
59. Спр. 19173-п [Гайдаржи С. Д.].
60. Спр. 19382-п [Рот Г. Ф., Рот Ф. Ф.].
61. Спр. 19994-п [Окснер Э. В.].
62. Спр. 20310-п [Кульпинский Д. М., Гоцуленко М. М., Бешляга И. В., Попов Н. С., Бешляга З. К.].
63. Спр. 20320-п [Полищук Ф. М., Трофименко Е. Н., Яковенко Ф. К.].
64. Спр. 20451-п [Дешле Р. А.].
65. Спр. 20874-п [Кирыязов М. Д., Пенев И. Д., Станев Р. Д., Тодоров Г. С., Юрдан И. И.].
66. Спр. 21621-п [Стайков П. С.].
67. Спр. 22333-п [Штамлер М. И., Долль К. К., Штика Д. К.].
68. Спр. 22503-п [Раевский Л. В.].
69. Спр. 23044-п [Фитерер Г. Э., Шмидт И. Х., Арнольд К. И.].
70. Спр. 23084-п [Бужилов П. К.].
71. Спр. 24019-п [Штейнванд Ф. Д., Швейнфурт В. М., Рихерт К. Г., Виль И. И., Лик Л. М., Кимеле И. Ф., Рихерт Э. К., Глазер А. И., Гак В. Ф., Рем А. Г., Браун Э. Г., Браун И. К., Гофмейстер Г. И., Почасин Ф. Ф., Прейфер Я. А., Бауэр Г. Х., Ганеман Х. И., Шмидт Г. Х., Грауэр И. И., Ривини-

- ус В. Т., Циммерман Х.-Я. Ф., Франк К. Я., Браун В. Г.,
Центнер Р. Я., Штейнванд А. В., Альбрехт А. В., Гофман
Я. П., Окснер В. В., Кимеле Р. М., Кауц И. Ф.]. — Т. 1—3.
72. Спр. 24164-п [Новицкая М. Я.].

Державний архів Одеської області

73. Ф. 11 (Одеський обласний комітет КП(б)У). — Оп. 1. — Спр. 718 (Акты о результатах проверки партийных билетов по Яновской районной организации КП(б)У. Сентябрь 1935 — март 1936 гг.).
74. Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 1236 (Докладные записки, справки инструкторов отдела и бригад обкома в обком КП(б)У об организационно-воспитательной и учебной работе в вузах и школах области).
75. Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 1237 (Переписка отдела с райкомами КП(б)У, районо об итогах учебного года в начальных и средних школах области).
76. Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 1388 (Стенограмма областного совещания заведующих районными отделами народного образования области по итогам работы в 1937/1938 учебном году и подготовке к новому 1938/1939 учебному году).
77. Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 1390 (Переписка отдела обкома партии с областным, городским и районными отделами народного образования об учебно-педагогической и хозяйственной работе в школах области. Характеристики на председателей аттестационных комиссий, аттестацию учителей).
78. Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 1392 (Докладные записки инструкторов отдела и уполномоченных партии в обком КП(б)У об итогах работы вузов и школ в 1937/1938 году и о их готовности к новому 1938/1939 учебному году, о состоянии учебно-воспитательной работы в детских домах области).
79. Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 1393 (Информации, докладные записки, материалы горкомов и райкомов КП(б)У о реорганизации национальных школ в области).

80. Ф. 62 (Янівський районний комітет КП(б)У в Одеській області). — Оп. 1. — Спр. 1 (Протокол засідання бюро. 1935 г.).
81. Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 3 (Протокол засідання бюро. 1936 г.).
82. Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 3а (Протокол засідання бюро. 1936 г.).
83. Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 10 (Протокол засідання бюро. 1937 г.).
84. Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 11 (Протокол засідання бюро. 1937 г.).
85. Ф. 1346 (Благоївський районний комітет КП(б)У в Одеській області). — Оп. 1. — Спр. 2 (Переписка с областной комиссией по чистке партии. 31.05 — 3.11.1933 г.).
86. Ф. 1346. — Оп. 1. — Спр. 80 (Протоколы пленумов, заседания бюро, райпартсобраний. 1936 г.).
87. Ф. 1346. — Оп. 1. — Спр. 81 (Протоколы пленумов, заседания бюро, райпартсобраний. 1936 г.).
88. Ф. 1346. — Оп. 1. — Спр. 82 (Протоколы пленумов, заседания бюро, райпартсобраний. 1937 г.).
89. Ф. 1346. — Оп. 1. — Спр. 83 (Протоколы пленумов, заседания бюро, райпартсобраний. 1938 г.).

90. Автушенко І. Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя УРСР (20–30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. істор. наук. — К., 2001. — 20 с.
91. Бачинский А. Д., Ващенко В. П., Кульчицкий С. В. Изменения административно-территориального деления Одесщины (конец XVIII в. — 1975 г.) // Историческое краеведение Одесщины. Сб. материалов. — Вып. 1. — Одесса, 1992. — С. 80–98.
92. Білокінь С. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВД // Розбудова держави. — 1992. — № 6. — С. 29–37.
93. Білокінь С. Більшовизм: механіка тотального винищення населення // Сучасність. — 1998. — Ч. 4. — С. 58–89; Ч. 5. — С. 71–95.
94. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. — К., 1999. — 448 с.

95. Білокінь С. І. Культурно-національне життя України 1917–41 років і державний масовий терор // Україна: національна ідея. — К.: КИМУ. Правові джерела, 2003. — С. 672–685.
96. Болгари в Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. 1917–1941. — К.: Книжкова палата України, 2000. — 148 с.
97. Боровой С. Воспоминания. — М.-Иерусалим, 1993. — 384 с.
98. Бринош І. В. Справа «німецької контрреволюційної організації» на Одещині. 1937 р. (за матеріалами архіву УСБУ в Одеській області) // Записки історичного факультету. — 2002. — Вип. 12. — С. 546–552.
99. Бринош І., Петровський Е. Увіковічити імена репресованих освітян — наш спільний моральний обов'язок // Степові зорі. — 2003. — 22 листопада. — С. 3; 29 листопада. — С. 3.
100. Бринош І. В., Петровський Е. П. Заручники системи: справа контрреволюційної організації болгарських політемігрантів // Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. — Т. 3 / Сост.: Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. — Одесса: ОКФА, 2005. — С. 843–869.
101. Брюханов Б. Б., Шошков Е. Н. Оправданию не подлежит. Ежов и Ежовщина. 1936–1938 гг. — Спб.: Петровский фонд, 1998. — 160 с.
102. Ваксберг А. И. Царица доказательств. Вышинский и его жертвы. — М.: Книга и бизнес, 1992. — 349 с.
103. Ватлин А. Ю. Архивно-следственные дела УНКВД Московской области как источник по истории «массовых операций» 1937–1938 гг. // Материалы к семинарам-тренингам: Сборник материалов для участников партнерской сети проекта «Возвращенные имена» / Сост. и вступ. статья В. М. Кириллова. — Н. Тагил, 2002. — С. 190–221.
104. Войналович О. О. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи для національних меншин (1917–1938 рр.). Автореф. дис... канд. пед. наук. — К., 1993. — 23 с.
105. Гранкіна О. В. Деякі джерелознавчі аспекти використання архівно-слідчих справ репресованих // Український історичний журнал. — 1997. — № 4. — С. 49–57.

106. Гранкіна О. В., Омельчук Д. В., Московченко Н. П. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920—1950-ті рр. Методичні рекомендації. — К., 1997. — 34 с.
107. Дихан М. Д. Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924—1929 рр. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1973. — 159 с.
108. Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании: Сборник документов за 1917—1941 гг. — М.-Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1947. — 320 с.
109. Єрмак О. П. Сільське учительство України в 20—30-ті роки / Формування педагогічної культури в Україні / За ред. В. Е. Лобурця. — Полтава: Наукова зміна, 1996. — С. 78—106.
110. Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932—1938). — К., 2001. — 304 с.
111. Закінчилась творча нарада болгарських письменників // Чорноморська Комуна. — 1937. — 15 травня. — С. 4.
112. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17.04.1991 // Закони України. — К., 1996. — С. 370—374.
113. Затонський В. П. Про вчителів та школу. — Х.: Радянська школа, 1935. — 225 с.
114. Инквизитор: Сталинский прокурор Вышинский / Сост. и общ. ред. О. Е. Кутафина. — М.: Республика, 1992. — 383 с.
115. История Болгарской коммунистической партии / Ред. Р. Аврамов. Пер. с болг. — М.: Изд-во полит. литературы, 1971. — 664 с.
116. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. — К.: УРЕ АН УРСР, 1969. — 910 с.
117. Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В. Н. Станко. — Одеса: Друк, 2002. — 560 с.
118. Історія педагогіки / За ред. проф. М. В. Левківського, докт. пед. наук О. А. Дубасенюк. — Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 1999. — 336 с.
119. История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т. 1. Массовые репрессии в СССР / Отв. ред. Н. Верт,

- С. В. Мироненко. Отв. сост. И. А. Зюзина. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. — 728 с.
120. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х — 30-х років: соціальний портрет та історична доля. — К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський ін-т Укр. Студій Альберт. Ун-ту, 1992. — 176 с.
121. Кирязов И. В. Национально-государственное строительство в болгарских селах юга Украины в 20—30 гг. // Тезисы I областной историко-краеведческой научно-практической конференции «Воспитание историей». — Одесса, 1989. — С. 137—139.
122. Клицаков И. А. Материальное и правовое положение учительства (1917—1937) // Советская педагогика. — 1990. — № 1. — С. 103—108.
123. Ключенко Д. Вічний біль. Про репресованих освітян Одещини // Одеські вісті. — 1996. — 8 жовтня.
124. Ключенко Д. М., Фурсенко Л. І. Освітяни Одещини — жертви репресій сталінізму // Вісник педагога. Спецвипуск № 1. — Одеса, 1995. — 99 с.
125. Ковальчук Л. В. Методические рекомендации по описанию архивно-следственных дел. — Одесса, 2002. — 40 с.
126. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 рік) // Літопис революції. — 1929. — № 2. — С. 138—153.
127. Козлов В. Феномен доноса // Свободная мысль. — 1998. — № 4 (апрель) (1473). — С. 100—112.
128. Комаров Л. Прогледіли роботу класового ворога (На чистці партосередку облнаросвіти) // Чорноморська Комуна. — 1933. — 8 грудня. — С. 3.
129. Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917—1925). — Миколаїв-Одеса: «ТОВ Від», 2003. — 199 с.
130. Кримінальний кодекс УСРР. Текст та практичний коментар / За ред. С. Канарського. — 4 вид. — Харків: Юридичне видання Наркомюсту УСРР, 1930. — 303 с.

131. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. Офіційний текст зі змінами і доповненнями на 1 лютого 1940 року. — К.: Державне видавництво політичної літератури при РНК УРСР, 1940. — 174 с.
132. Кулинич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К., 1995. — 272 с.
133. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921—1939 рр.) / Україна крізь віки. — Т. 11. — К.: Альтернативи, 1999. — 336 с.
134. Кульчицький С. В. Таємниця тридцять сьомого року (Проблема джерел) // Бахмутський шлях. — 2001. — № 3—4. — С. 116—125.
135. Курило В. С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті. — Луганськ: ЛДПУ, 2000. — 460 с.
136. Левченко Г. Викоринити націоналістичне шкідництво в підручниках з мови. — Х.-К., 1934. — 31 с.
137. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України. В 2-х т. — Т. 1 (1917—1943). — К., 2002. — 328 с.
138. Малинова Г. Л. Из-под завесы тайны... / Государственный архив Одесской области. — Одесса: Элтон 2, Гратек, 2002. — 380 с.
139. Манаев В. Классовый враг проникает в школу // Народное образование. — 1990. — № 2. — С. 142—144.
140. Мандрик Я. І. Культура українського села в період сталінізму. 1928—1938 рр. — Івано-Франківськ: б. в., 1998. — 253 с.
141. Мандрик Я. І. Переслідування освітян України в період становлення сталінської диктатури (1929—1938 рр.) // Проблеми освіти. — 1996. — Вип. 5. — С. 121—126.
142. Марков Д. Ф. Болгарская поэзия первой четверти ХХ века. — М.: Институт славяноведения АН СССР, 1959. — 288 с.
143. Марков Д. Ф. Из истории болгарской литературы. — М.: Наука, 1973. — 400 с.
144. Марков Д. Ф. Проблемы теории социалистического реализма. — М.: Худ. лит., 1975. — 352 с.
145. Марочко В. І., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929—1941). — К.: Науковий світ, 2003. — 302 с.

146. Маслов В., Чистяков Н. Сталинские репрессии и советская юстиция // Коммунист. — 1990. — № 10. — С. 102—112.
147. Матвійчук Н. Підготовка вчителів в Україні у 20—30-ті рр. // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 1997. — № 3—4. — Ч. II. — С. 107—113.
148. Мельник Н. І. Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20—30 рр. ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук. — К., 1996. — 212 с.
149. Мельничук О. С. Історія педагогіки України. — Кіровоград: КДПУ ім. В. К. Винниченка, 1998. — 169 с.
150. Михайлуца М., Бурундукова М. Сталінщина: Розвал національних шкіл Одещини (1937—1938 рр.) // Розбудова держави. — 1994. — № 6. — С. 45—47.
151. Міронова І. С. Розвиток освіти та культури болгарського населення Півдня України в 20—30-ті роки ХХ століття // IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв: Атол, 2002. — С. 244—248.
152. Нариси з історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.) / Відп. ред. Ю. О. Курносов. — Кн. II. — К.: Інститут історії України АН України, 1994. — 171 с.
153. Національні меншини в Україні. 1920—1930-ті роки. Історико-картографічний атлас / Упоряд. М. І. Панчук та ін. — К.: Четверта хвиля, 1996. — 104 с.
154. Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 року в Україні // Український історичний журнал. — 2001. — № 2. — С. 74—89.
155. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. — Донецьк: Вид-во Донецького національного університету, 2003. — 624 с.
156. Німці в Україні. 20—30-ті рр. ХХ ст.: Збірник документів державних архівів України / Упоряд. Яковлева Л. В. та ін. — К.: ІІУ, 1994. — 242 с.

157. Німці в Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. 1917—1941. — К.: Книжкова палата України, 1998. — 180 с.
158. Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. — Т. 1 / Сост.: Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. — Одесса: ОКФА, 1997. — 752 с.
159. Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. — Т. 2 / Сост.: Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. — Одесса: ОКФА, 1999. — 800 с.
160. Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. — Т. 3 / Сост.: Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. — Одесса: ОКФА, 2005. — 896 с.
161. Окса М. Репресії проти освітян на Півдні України // Репресії проти освітян Запоріжчини. Збірник наукових праць студентів та викладачів / За ред. М. М. Окси. — Мелітополь, 2001. — С. 6—28.
162. Очеретянко В. І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20—30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. істор. наук. — Харків, 1999. — 19 с.
163. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1917—1941 гг.) / Отв. ред. Н. П. Кузин, М. Н. Колмакова, З. И. Равкин. — М.: Педагогика, 1980. — 456 с.
164. Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918—1939 рр. — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — 224 с.
165. Панчук М. І., Діброва С. С. 20—30-ті. Документи, факти, свідчення // Комуніст України. — 1990. — № 4. — С. 70—84.
166. Петровський Е. П. Одеський обласний відділ народної освіти в період масових репресій 1930-х років: невідомі сторінки історії // Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. — Т. 3 / Сост.: Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. — Одесса: ОКФА, 2005. — С. 827—842.
167. Петровський Е. П. З історії національних репресій 1937 року на півдні України: справа «німецької організації на Одеській залізниці» // Науковий вісник. Одеський державний

- економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2005. — № 6 (18). — С. 143–155.
168. Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення біографій репресованих у 1937–1938 роках // Філософські пошуки. — Вип. XVII–XVIII. — Львів-Одеса, 2004. — С. 651–658.
169. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. 1803–1920. — Одесса: ТЭС, 1999. — 520 с.
170. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова та ін.; Відповід. ред. В. А. Смолій. — К.: Наукова думка, 2002. — 952 с.
171. Приказы НКВД СССР. 1934–1941 гг.: Каталог рассекреченных документов. — Новосибирск, 1999. — 508 с.
172. Причина смерти — выстрел в упор // Вечерняя Одесса. — 1991. — 24 августа. — С. 1.
173. Про закінчення середньої школи учнями десятих класів // Чорноморська Комуна. — 1935. — 6 травня. — С. 4.
174. Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів і класів у школах, технікумах і ВУЗах УРСР: Постанова РНК УРСР // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР. — 1938. — № 38. — С. 6–9.
175. Про склад нових адміністративних районів Одеської області. Постанова ВУЦВК // Чорноморська Комуна. — 1935. — 21 лютого. — С. 2.
176. Радєв В. Національне питання на Балканах. — Х.: ДВУ, 1930.
177. Радзиховский И. Бойня № 00447 (О секретном приказе Наркома внутренних дел 1937 года о массовых репрессиях) // Столица. — 1992. — № 21. — С. 11–12.
178. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. — К.: Поліус, 2000. — 446 с.
179. Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов / Сост. И. В. Курилов. — М.: Политиздат, 1991. — 460 с.

180. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. В. Т. Малярєнка. — К.: Юрінком, 1997. — 464 с.
181. Ронін І. Чи один Жорняк? // Чорноморська Комуна. — 1935. — 29 грудня. — С. 3.
182. Руденко І. Є. Оновлене життя колгоспної Благоївщини // Чорноморська Комуна. — 1936. — 4 вересня. — С. 3.
183. Самандас Н. В. Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941 рр.) — Автореф. дис... канд. наук з держ. управл. — К., 2001. — 20 с.
184. Свідницький А. І. Запам'ятаймо їх живими // Комуніст України. — 1990. — № 4. — С. 84–85.
185. Славута Г. Антирелігійна політика радянської держави в галузі народної освіти у 20-30-ті рр. // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — 1998. — № 1/2 (6/7). — С. 244–252.
186. Сохань П. С. Георгій Димитров і Україна. — К.: Політвидав України, 1982. — 106 с.
187. Сохань П. С., Чернявський Г. Й. Документи ЦДАЖР УРСР про революційний рух у Болгарії та радянсько-болгарські зв'язки 20–30-х рр. // Український історичний журнал. — 1969. — № 1. — С. 136–142.
188. Стецовский Ю. И. История советских репрессий. — Б. м.: Знак-СП, 1997. — Т. 1. — 599 с; Т. 2. — 435 с.
189. Теплицький Ю. У районному домі партійної освіти // Чорноморська Комуна. — 1936. — 24 вересня. — С. 3.
190. Тертичка В. В. Розвиток початкової і середньої освіти в Україні (1928–1941 рр.) Дис... канд. іст. наук. — К., 1992. — 199 с.
191. Холоденко Л., Граб Б. Вчасно відремонтувати й побудувати школи // Чорноморська Комуна. — 1933. — 10 червня. — С. 3.
192. Ціммерман, Цапкіна. Про що не сказав секретар... // Чорноморська Комуна. — 1933. — 8 липня. — С. 4.
193. Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. — М.: Готика, 1998. — 208 с.
194. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30-ті роки ХХ століття). — К.: Асоціація «Україна», 1995. — 215 с.

195. Чирко Б. Під пресом імперської ідеології. Початок формування національної школи та її денаціоналізація в умовах тоталітарного режиму (1920—30 рр.) // Відродження. — 1993. — № 1. — С. 28—36.
196. Чирко Б. «Шкідництво різних націй...» Національні меншини на Україні у 1920—30-ті рр. за документами ЦДАГО України // Архіви України. — 1992. — № 4. — С. 32—40.
197. Чирко Б. Нацмен? Значить ворог: Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів України в 20-30-ті рр. // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — 1995. — № 1—2. — С. 95—111.
198. Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії / АН України. Ін-т нац. відносин і політології. Ред. І. Ф. Курас. — К.: Наукова думка, 1993. — 351 с.
199. Шитюк М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20—50-ті роки ХХ століття. — К.: Тетра, 2000. — 532 с.
200. Шувалов Р. Война продолжается // Вечерняя Одесса. — 1993. — 30 октября. — С. 1, 2.
201. Ярошенко І. Жертвам репресії // Степові зорі. — 1989. — 14 грудня. — С. 4.
202. Аджаров П. Ниаз: разкази. — Х.-К.: Укрдържнацмениздат, 1934. — 100 с.
203. Български език: Учеб. за 3 година на обучението в седем год. политехн. училища / Прераб. Р. Кандева, М. Марков. — Х.-К.: Укрдържнацмениздат, 1932. — 142 с.
204. Гогунски И. Какво трябва да знае лозаря? / Прев. от рус. И. П. Колев. — Х.: Укрдържнацмениздат, 1928. — 22 с.
205. Иджилев С. Д. Червено знаме: Читанка за сел. политпросвет. училища първа степен. — Х.: Центриздат, 1929. — 278 с.
206. Кандева Р. Буквар. Третито издание. — Х.-К.: Укрдържнацмениздат, 1936. — 68 с.
207. Кандева Р. За всеобща колективизация: Буквар за ликбеза. — М.-Х.-Минск: Центриздат, 1931. — 118 с.
208. Кандева Р. Работна книжка: Роден език за 1 група. — М.-Х.-Минск: Центриздат, 1931. — 120 с.

209. Кандева Р., Марков М. Буквар: За първа група. — Х.-К.: Укрдържнацмениздат, 1932. — 56 с.
210. Кандева Р., Марков М. Бъди готов! Роден език за първа година. — М.-Х.-Минск: Центриздат, 1931. — 104 с.
211. Малчев Б. Граматика по български език. Синтаксис: Ръководство за семилетките и учителите. — Х.: Центриздат, 1927. — 80 с.
212. Марков М. Спомогателна книжка за писмени упражнения в 3 група. — Х.: Центриздат, 1930. — 84 с.
213. Мицев С. И. Престъпление и наказание: По углавния кодекс на Съветска Украйна. — Х.: Юрид. изд-во на Наркомюста на УССР, 1926. — 123 с.
214. Фуклев Н. На позлатената земля: Роман. — Кн. 1. — Х.-К.: Укрдържнацмениздат, 1934. — 214 с.
215. Sakowski L. Wir werden die Spione, Diversanten und Schädlinge restlos vernichten. — К., 1937.
216. Sakowski L. Über einige Methoden und Kniffe der ausländischen Spionagorgane und ihrer trotzkistisch-bucharinschen Agentur. — К., 1938.
217. Uranow S. Über einige hinterlistige Handgriffe der Werarbeit der ausländischen Spionage. — К., 1937.

Дане видання стало можливим за сприяння та підтримки:

◆ юридичної фірми «ЛІГА» (м. Одеса) в особі директора Сергія Альбіновича Брежицького;

◆ Одеської обласної організації Всеукраїнської громадської організації «Комітет виборців України» в особі голови Анатолія Михайловича Бойка;

◆ Іванівської районної державної адміністрації Одеської області в особі голови Олексія Ілліча Колесникова;

◆ приватних підприємців Іванівського району Одеської області:

Юрія Леонідовича Бобровницького, Світлани Василівни Макаренко, Віталія Васильовича Зеляніна, Аніли Миколаївни Старікової, Валентини Іванівни Калашник, Галини Михайлівни Погорілець, Інни Анатоліївни Воскобойник, Олександра Олексійовича Сентюріна, Валентини Яківни Куліченко, Наталії Володимирівни Дучко.

Зміст

Слово вчителя.....	3
Від авторів.....	4
Розвиток освіти в умовах тоталітарної політики радянської влади у 1930-ті роки.....	10
Представник «ворожої» національності.....	26
Колишні повстанці.....	32
Фатальна закономірність.....	40
Наступна жертва.....	45
Міф, створений НКВС.....	52
«Блонська трійця».....	68
Коноплянські «контрреволюціонери».....	75
Тричі винний.....	85
«Контрреволюційні революціонери».....	89
1. Заручники системи.....	89
2. Ліквідована еліта Благоївського району.....	101
3. Катаржинські «троцькісти».....	113
4. Паралелі слідства.....	124
5. Трагічна розв'язка.....	127
Жертви «болгарської операції» НКВС.....	135
Справа бессарабських «шпигунів».....	142
Неблагонадійний.....	148
Випробування долею.....	152
Сімейна трагедія.....	157
Ланцюгова реакція.....	165
Два погляди на одне життя.....	175
Замість післямови.....	191
Додатки:	
Репресовані освітяни Іванівського району, представлені в нарисах.....	193
Іменний покажчик.....	196
Список скорочень.....	205
Джерела та література.....	207

Науково-документальне видання

***Бринош Ігор Васильович
Петровський Едуард Петрович***

БІЛЬ МИНУЛОГО

Нариси з історії репресій 1930-х років
серед освітян Одеської області
(Іванівський район)

Редактор
О. М. Головіна

Оригінал-макет
С. Г. Лобач

Коректор
О. Л. Майорова

Підписано до друку з оригінал-макета 18.07.2006
Формат 60×84¹/₁₆. Гарнітура «Respect Narrow»
Друк офсетний. Папір офсетний
Умов. др. арк. 13,95. Тираж 500 прим. Зам. № 1957

Виготовлено в Ізмаїльській міській типографії
вул. Ватутіна, 38, Ізмаїл, 68612